

**UNIVERSITATEA „LUCIAN BLAGA” SIBIU
INSTITUTUL PENTRU CERCETAREA ȘI VALORIFICAREA
PATRIMONIULUI CULTURAL TRANSILVĂNEAN
ÎN CONTEXT EUROPEAN**

ACTA TERRAE SEPTEMCASTRENSIS

I

**ARHEOLOGIE
STUDII CLASICE
MEDIEVISTICĂ**

Editura Economică – București

SIBIU 2002

Colegiul de redacție:

Sabin Adrian Luca (redactor șef)

Zeno–Karl Pinter, Marin Cârciumar, Nicolae Ursulescu

Secretariatul de redacție: Marian I. Țiplic, Silviu I. Purece

Membrii de onoare:

Prof.univ.dr. Paul Niedermaier (membru corespondent al Academiei Române)

Prof.univ.dr. Iuliu Paul

Prof.univ.dr. Thomas Nögler

Prof.univ.dr. Nicolae Branga

Prof.univ.dr. Gheorghe Lazarovici

Tehnoredactarea computerizată: Sabin Adrian Luca, Cosmin Suci

Cărțile, manuscrisele și revistele propuse pentru schimb sau pentru recenzare, la fel ca și toată corespondența, vor fi adresate redacției la adresa: **Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu, Institutul pentru cercetarea și valorificarea patrimoniului cultural transilvănean în context european, B-dul Victoriei Nr. 5-7, 2400 Sibiu, România**

Tel. 069/21.55.56 sau 21.60.62, int. 210; Fax. 069/43.05.66; E-mail sabinadrianluca@hotmail.com

**UNIVERSITATEA „LUCIAN BLAGA” SIBIU
INSTITUTUL PENTRU CERCETAREA ȘI VALORIFICAREA
PATRIMONIULUI CULTURAL TRANSILVĂNEAN
ÎN CONTEXT EUROPEAN**

**ACTA TERRAE
SEPTEMCASTRENSIS**

I

I

**ARHEOLOGIE
STUDII CLASICE
MEDIEVISTICĂ**

Editura Economică – București

SIBIU 2002

Coperta
Adrian Popescu

Lector
Daniela Luiza Marinescu

Tehnoredactare computerizată
Sabin Adrian Luca, Cosmin Suciu

Revizie Text
Angela Coțofană

Producție
Dan Tudor Marinescu

Tipărit la Editura Economică

CUPRINS

Cuvânt înainte.....	7
Biografia profesorului Nicolae Lupu.....	9

STUDII ȘI ARTICOLE

Arheologie preistorică

SABIN ADRIAN LUCA, Date despre „Statueta de la Liubcova II”, Jud. Caraș-Severin.....	15
NICOLAE URSULESCU, DUMITRU BOGHIAN, SERGIU HAIMOVICI, VASILE COTIUGĂ, ANCA COROLIUC, Cercetări interdisciplinare în așezarea precucuteniană de la Tg. Frumos (jud. Iași). Aportul arheozoologiei.....	29
CRISTIAN ROMAN, DRAGOȘ DIACONESCU, Un complex aparținând culturii Basarabi descoperit la Hunedoara–Grădina Castelului... 55	

Studii clasice. Arheologie greco-romană și daco-romană

NICOLAE LUPU, Stațiunea romană de la Boița (jud. Sibiu).....	71
COSTIN CROITORU, Sudul Moldovei În cadrul sistemului defensiv roman. Contribuții la cunoașterea valurilor de pământ	107
ALEXANDRU GH. SONOC, Câteva interpretări prilejuite de studiul unei inscripții funerare romane târzii de la Savaria (Szombathély, Ungaria).....	121
DUMITRU POPA, Considerații privind habitatul rural din spațiul intracarpatic al Daciei Romane.....	129

Medievistică. Arheologie medievală

IOAN MARIAN ȚIPLIC, Considerații cu privire la liniile întărite de tipul prisăcilor din Transilvania (sec. IX-XIII).....	147
SILVIU ISTRATE PURECE, CRISTIAN ROMAN, DRAGOȘ DIACONESCU, ANDREI GONCIAR, Descoperiri monetare pe șantierul de la Hunedoara, punctele „Sacristia Capelei“ și „Grădina Castelului”. Campania 2001.....	165
MARIA CRÎNGACI ȚIPLIC, unele controverse privind datarea monumentelor romanice din regiunea Sibiului.....	171

Recenzii

- Eugen Comşa, *Viaţa oamenilor din spaţiul carpato-danubiano-pontic în milenii 7-4 î. Hr.*, în seria *Pagini de istorie*, Editura Didactică şi pedagogică, R.A. – Bucureşti, 1996 (SABIN ADRIAN LUCA).....177
- Eugen Comşa, *Figurinele antropomorfe din epoca neolitică pe teritoriul României*, seria *Biblioteca de arheologie*, LIII, Editura Academiei Române, Bucureşti, 1995 (SABIN ADRIAN LUCA).....181
- Doina Ignat, *Grupul cultural neolitic Suplacul de Barcău*, seria *Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica*, XVI, Editura Mirton, Timişoara, 1998 (SABIN ADRIAN LUCA).....185
- Zoia Maxim, *Neo-Eneoliticul din Transilvania. Date arheologice şi matematico-statistice*, în seria *Bibliotheca Musei Napocensis*, XIX, din colecţia *Istoria Transilvaniei*, II, Cluj-Napoca, 1999 (SABIN ADRIAN LUCA).....189
- Paul Gleirscher, *Die Keltensiedlung auf der Gracarca. Eine archäologisch-historische Spurensuche um den Klopeiner See mit Ausblicken auf den Kärntner Raum und bis ins Mittelalter*, Verlag Wissenschaftlicher Verein 5 000 Jahre Gracarca (gegr. 1989), St. Kanzian, 1997 (ALEXANDRU GH. SONOC)....203
- Alexandru Madgearu, *Românii în opera Notarului Anonim*, Cluj-Napoca, 2001, 259 p. + 5 h (IOAN MARIAN ȚIPLIC).....215

ARS HISTORICA ARCHAEOLOGICAQUE

Istoria este, prin excelență, o știință care se luptă cu descifrarea necunoscutului trecut. Labirinturile acestuia ne conduc, de multe ori, la oameni și fapte surprinzătoare, la evenimente uimitoare sau semne de întrebare perpetue. Știința istorică devine, prin excelență, și în consecință, greu de înțeles – pentru unii –, greu de digerat – pentru alții –, comestibilă pentru cei mai mulți sau frumoasă, voluptoasă și – de ce nu ? – candidă pentru cercetătorul fenomenului istoric în sine. **Arheologia** rămâne un instrument prețios al istoriei, un detectiv care folosește o metodologie proprie, supusa scopului comun, cunoașterea vieții oamenilor.

Cu atât mai mult se complică lucrurile când este vorba despre momentele mai îndepărtate ale **Istoriei**. Întrebările pe care și le pune cercetătorul, dar și cititorul, se înzecesc; posibilitatea acordării unor răspunsuri corecte și directe se diminuează; cantitatea de informații – paradoxal ! – crește, iar micimea noastră în fața **Fenomenului istoric** se accentuează. Tocmai în această realitate se ascunde și mirajul răscolitor al perioadelor străvechi și vechi, tocmai astfel se explică și atracția pe care o exercită asupra noastră epoca medievală.

În urma acestor constatări, Catedra de istorie antică și medievală din cadrul Facultății de Litere, Istorie și Jurnalistică a Universității „Lucian Blaga” din Sibiu a hotărât înființarea **Institutului pentru cercetarea și valorificarea patrimoniului cultural transilvănean în context european**, a cărui revistă științifică este cea care vrea să vă dezvăluie încă una dintre multele întruchipări culturale și științifice ale Transilvaniei, o veche provincie românească.

Credem că vom reuși să arătăm că integrarea culturală europeană nu mai este un mit și, mai mult, că suntem parte din motorul acesteia. Vrem să reînviem spiritul critic, sănătos, uneori polemic, dar cât se poate de apropiat de rigorile viselor noastre științifice, străbătute, de multe ori, de accente romantice. Vrem să cerem locul care considerăm că ni se cuvine în peisajul istoriografic românesc.

Istoria ne-a învățat că nimic nu se poate obține cu ușurință, mai ales atunci când cultivi necesități spirituale. Viața ne-a arătat că nici alte componente ale sale nu sunt blânde. Deci nu putem spune, și nici nu dorim

aceasta, prin câte greutăți administrative am trecut și trecem. Tocmai astfel s-a născut această revistă rezervată exclusiv specialiștilor în istoria străveche, veche și medievală... din dorința de a arăta că se poate face și altceva, fără gânduri ascunse; dascăli alături de discipoli, specialiști alături de tinere vlăstare ale științei, **ministere** alăturate pe nesimțite, în mod egal, fără concurență de prost gust, având un scop cel puțin nobil, dar nu patetic – în speranțele noastre –, și anume revigorarea cercetării istorico–arheologice, slăbită prin diminuarea alocațiilor bugetare, prin încâlceala birocratică și – de ce nu ? – prin concurența brutală și neelegantă între unele instituții care ar trebui, după lege, dar mai ales după regulile bunului simț, să colaboreze, fără a se întreba de ce trebuie să o facă.

Arătăm prin această întreprindere că se poate face ceva – sperăm că bun – și cu bani puțini, dar cu sufletul deschis și inima caldă. Credem că numai așa se va putea trece peste marele impas moral actual, cel după care mai bine acordăm premii și îndemnizații, cât mai multe și mari, decât să finanțăm cercetarea și publicațiile științifice.

Vă mulțumim pentru atenție și credem în viața lungă și rezultatele fructuoase ale acestui început !

Primul volum al publicației noastre este dedicat celui care, prin activitatea sa, neîntreruptă decât de momentul retragerii definitive dintre cei vii, a pus bazele structurale ale cercetării istorice sibiene moderne, prof.dr. Nicolae Lupu. Elevi ai săi sau nu, îi dedicăm cu pioșenie ideile noastre științifice și îi cultivăm neîntrerupt memoria.

**NICOLAE LUPU
(1921 – 2001)**

Fișă biografică

Născut în 5 aprilie 1921 în satul Viștea de Sus, jud. Brașov, din părinți țărani, Procopie și Maria.

După școala primară în satul natal, a urmat ciclul inferior al liceului la „Radu Negru” Făgăraș, iar cel superior la Liceul „Decebal” din Deva. A urmat Facultatea de Filozofie și Litere a Universității din Cluj, în vremea refugiului la Sibiu (1941–1945), fiind licențiat în limbile latină și greacă și în arheologie. Doctor în istorie veche universală.

Locurile de muncă

Profesor la Liceul Teoretic Mixt „Titu Maiorescu” din Aiud (1947–1948), Director al Muzeului Brukenthal (1948–1969), Director al Institutului de Cercetări Socio–Umane al Academiei, fosta Secție de Științe Sociale a Academiei (1956–1969), titular al cursurilor de istorie veche universală, istorie veche a României, limba latină, epigrafie latină, limba greacă, la Facultatea de Filologie–Istorie din Sibiu (1969–1983), decan al Facultății de Filologie–Istorie Sibiu (1969–1972), șeful Catedrei de Istorie a Facultății de Filologie–Istorie Sibiu (1972–1976), profesor universitar asociat la Catedra de Istorie a Universității „Lucian Blaga” din Sibiu (1990–1998).

Activitatea de cercetare științifică

Student fiind, a lucrat și cercetat sub îndrumarea profesorului Constantin Daicoviciu pe șantierul arheologic al cetății dacice de la Costești, jud. Hunedoara (1942, 1943), la castrul roman de la Luncani, jud. Hunedoara (1944). După 1948 a lucrat la săpături arheologice la Costești și Blidaru, la dezvelirea cetății dacice de la Piatra Roșie, la necropola romană de la Cașolț

(1954–1957), la cetatea dacicã de la Arpașul de Sus, jud. Sibiu, necropola de la Calbor, jud. Brașov, stațiunea romanã de la Boița, jud. Sibiu. În anul 1959 a început săpăturile la cetatea dacicã de la Tilișca, jud. Sibiu, pe care le-a continuat până în 1967. A mai întreprins cercetãri arheologice în localitãțile Sighișoara, Tãrnãvioara (Proștea Micã), Sãcãdate, Ghijasa de Sus, Roșia și a reperat așezarea neoliticã de la „Fața Vacilor”, pe hotarul Ocnei Sibiului. A mai reperat o așezare dacicã la „Dealul Viilor”, lângã Sibiu, o așezare de tip Schneckenberg, pe hotarul comunei Rucãr, jud. Brașov. A efectuat numeroase periegeze într-o mulțime de localitãți din sudul Transilvaniei. Ca urmare a bogatei activitãți desfășurate pe teren și a muncii de cabinet, a elaborat peste 150 de studii și articole pe care le-a publicat în diferite reviste din țarã și strãinãtate, sau a întocmit lucrãri mai extinse, publicate sub forma unor volume aparte. Urmãtoarele lucrãri sunt mai importante:

1. *Cetãți dacice din sudul Transilvaniei*, Editura Meridiane, București (1966).
2. *Aspekte des Münzumlaufs im vorrömischen Dakien*, JNG (1967).
3. *Sibiu und seine historischen Bauten*, București (1969).
4. *Tilișca. Așezãrile arheologice de pe Cãțãnaș*, București (1989).
5. *Cetatea Sibiului*, București (1966 – Ed.I, 1969 – Ed.II).
6. *Dacia romanã și Dobrogea romanã. Perioada migrațiilor în Dacia, continuitatea daco-romanã, formarea limbii și poporului român*, Sibiu (1993).
7. *Die Münze in der dakischen Burg von Tilișca*, ForVL 7 (1964, 1).
8. *Cu privire la aspectele caracteristice ale circulației denarului republican roman în Dacia și Pannonia, în secolele I î.e.n.-I e.n.*, StComB 19 (1975).
9. *Civilizația dacicã și influențele romane exercitate asupra ei în secolele I î.e.n.-I e.n.*, Apvlvm 16 (1968).
10. *Istoricul cercetãrilor necropolei de la Cașolț–Sibiu*, în SCCS Seria III, Științe sociale, 6 (1955, 3-4).
11. *Necropola de la Calbor (jud. Brașov)*, ForVL (1959, 1).

În 1970 a fost ales membru corespondent al Academiei Ș.S.P. De asemenea, a fost membru al „Societãții de Științe Istorice” din Romãnia, al „National Trust for Historic Preservation” din S.U.A., al „Societãții de studii clasice” din Romãnia.

Activitatea la Muzeul Brukenthal

Ca director al Muzeului Brukenthal, în fruntea unui colectiv valoros, s-a ocupat de restaurarea soclului și fațadei palatului, reorganizarea colecțiilor și

depozitelor, după preluarea muzeului de către statul român. Pe parcursul unor ani întregi s-au efectuat foarte importante lucrări la structura clădirii, instalații electrice, de încălzire și apă, muzeul ajungând în starea în care se găsește astăzi.

Prin insistente demersuri a obținut pentru Muzeul Brukenthal importante clădiri Casa Albastră și Primăria Veche. Au fost evacuați locatarii din Casa Albastră și s-au organizat depozite și birouri. În clădirea Primăriei Vechi a fost mutată direcțiunea muzeului și serviciul administrativ și a început dificila operație de evacuare a locatarilor. Un rol foarte important a fost acordat aici cercetării științifice. Pe această linie s-au obținut rezultate remarcabile în toate secțiunile. S-au identificat o mulțime de opere de artă, până atunci anonime, și în 1956 s-a deschis spre vizitare Galeria Brukenthal. În 1957 s-a deschis expoziția permanentă de etnografie, iar în 1959 expoziția permanentă de istorie. S-a ocupat de preluarea de către Muzeul Brukenthal a Muzeului de istorie naturală și de achiziționarea unor importante colecții pentru această secție. La începutul anilor '60 s-a ocupat de organizarea, în Dumbrava Sibiului, a secției etnografice în aer liber, devenită astăzi muzeu de sine stătător. Primele obiective au fost două cabane aduse din Păltiniș. Pentru acest obiectiv a mobilizat importante resurse umane și financiare.

În cadrul muzeului a înființat revista „Studii și comunicări Brukenthal”. În anul 1956, din inițiativa lui și cu sprijinul acad. Emil Petrovici și acad. Constantin Daicoviciu, a contribuit decisiv la înființarea Institutului de cercetări al Academiei Române din Sibiu, unde a promovat cercetători valoroși, români și germani. A condus organizarea începerii activității la Dicționarul graiurilor săsești.

A înființat revista „Forschungen zur Volks- und Landeskunde”.

A făcut parte din redacția revistelor „Materiale și cercetări arheologice”, „Buletinul de Informare Științifică Istorie–Arheologie” al Academiei Române, „Studii și comunicări Brukenthal”, „Forschungen zur Volks- und Landeskunde”.

Activitatea de înființare a învățământului universitar sibian

După 20 de ani de la războiul mondial, în Sibiu se coagulase un important nucleu intelectual, mai ales în domeniul umanist. Aceste acumulări l-au determinat pe profesorul N. Lupu să inițieze demersuri pentru înființarea unui centru universitar la Sibiu. Primele ajutoare în acest sens le-a primit de la acad. Constantin Daicoviciu și de la Leonte Răutu (1967). Proiectul s-a consolidat după vizita la Muzeul Brukenthal a șefului statului de atunci, Nicolae Ceaușescu (1967). Aprobarea s-a obținut în 1968, iar

activitatea a început în 1969, în cadrul Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj. Pentru începerea activității a fost ajutat de acad. Ștefan Pascu și de Richard Winter. La început s-a preocupat de preluarea clădirii facultății de la Liceul „Octavian Goga” și de completarea colectivului didactic cu personal de la Cluj (pentru istorie) și București (pentru filologie). În 1969 s-au înființat specializările istorie și germană. În 1971 s-au înființat specializările engleză și științe economico-administrative (devenită apoi drept economico-administrativ). Ca decan, profesorul N. Lupu a coordonat demararea activității la aceste specializări și crearea unor colective didactice proprii. Ca profesor a contribuit la formarea multor generații de absolvenți.

La reînființarea învățământului superior umanist sibian, profesorul N. Lupu a predat în continuare materiile care l-au consacrat, până la trecerea sa în neființă.

Călătorii peste hotare

În anul 1964 profesorul N. Lupu a efectuat o importantă călătorie la muzee din Cehoslovacia.

După schimbarea conducerii statului român, în 1965, și începutul apropierii de Germania Federală, a întreținut strânse legături cu organisme culturale din Germania, mai ales cu Süd-Ost Europa Gesellschaft, dar și cu altele. În 1965 a vizitat muzee importante din Germania, deschizând colaborări pentru Muzeul Brukenthal și cercetătorii săi. În 1967 a studiat în Germania ceramica romană de pe Rin și a inițiat organizarea expoziției „Romanii în Dacia“, prima colaborare româno-germană de acest fel.

În 1968 a efectuat o călătorie de studii în S.U.A., vizitând muzee, universități și autorități municipale.

În 1981 a fost invitat cu o bursă DAAD în Germania Federală, unde a avut numeroase contacte cu personalități culturale și din învățământ, de la muzee și universități din Germania.

Corvin LUPU

ARHEOLOGIE PREISTORICĂ

**DATE DESPRE „STATUETA DE LA LIUBCOVA II”
JUD. CARAȘ-SEVERIN**

**DATA CONCERNING „THE STATUE FROM LIUBCOVA II”
CARAȘ-SEVERIN COUNTY
(ABSTRACT)**

The author of the article describes a special statue in order to complete the data of the publication „The Statue from Liubcova”. Unfortunately, this discovery, too „The Statue from Liubcova II” was made by chance.

Its existence points up, through its singleness, the spiritual importance of the neolithic research station from Liubcova–Ornița for the representatives of the Vinča culture, phase C. The essential feature of this statue is, without question, the type of vessel called *askos*.

Being the second time when this type of vessel appears at a statue discovered at Liubcova, might be drawn the conclusion that this pottery representation was specific to the cult of that age and was probably used for libation.

Clisura Dunării este un ținut mirific pentru om, zonă în care bogățiile naturale deosebite se îmbină cu un peisaj de o grandoare aparte, specifică doar locurilor alese de Dumnezeu. Descoperirile arheologice arată că Defileul Dunării nu a favorizat nici pe departe izolarea comunităților omenești de aici, ba chiar dimpotrivă, siturile dezvăluie o viață economică și spirituală trepidantă, în toate epocile istorice. Nu vom insista asupra repertoriului descoperirilor arheologice din zonă, chiar dacă ar fi cazul să o facem odată. Ne vom referi – ca de atâtea alte ori¹ – la descoperirile efectuate în situl arheologic de la Liubcova–Ornița.

Stațiunea de la Liubcova–Ornița este cunoscută încă din anul 1944 în literatura de specialitate.²

Primele săpături arheologice științifice și – desigur – sistematice sunt întreprinse de Eugen Comșa în anii '60.

Săpăturile sistematice sunt reluate și continuate o dată cu anul 1985 prin autorul acestor rânduri (SI/1985; SIb/1987; SIc/1990). Odată cu cercetările prin excavare s-a efectuat și un program sistematic de cercetări de suprafață,

¹ Luca 1985; 1987; 1988–1991; 1990; 1989(1990); 1990–1993; 1991a–c; 1998a; Luca–El Susi 1989; Luca–Dragomir 1987; 1989.

² Kutzián 1944, nr. 92; Tudor & alii., 1965, 395-406; Comșa 1966, 355-363; 1969a, 11-45; 1969b; 1971, 85-92; 1979, 537-539; Lazarovici 1979, repertoriu nr. 49; Luca 1985a, 465-468; 1998a.

având în vedere faptul că mare parte a sitului este inundată și, de fiecare dată când scad apele Dunării, rămân la suprafață complexe de locuire cu un inventar arheologic foarte bogat. De asemenea, lucrările agricole afectează nivelurile superioare, Vința C–D.

Cu ocazia unei periegeze, efectuată în anul 1987, directorul școlii din Gornea, învățătorul I. Dragomir împreună cu soldatul în termen Grigorescu Cătălin au descoperit o piesă antropomorfă pe care am numit-o „Statueta de la Liubcova” (Foto 3).³ Aceasta semnală – fără îndoială – deosebită importanță a comunității vinciene, în acest caz târzii, de aici.

O altă periegeză a fost efectuată în primăvara anului 1988 împreună cu I. Dragomir. Aceasta ne permite să afirmăm, încă o dată, că statueta se afla în dărâmătura, puternic incendiată, a unei locuințe de suprafață cu pereții groși și dărâmați în interior (cel puțin pe porțiunea stratigrafică observabilă liber în urma acțiunii de eroziune a apelor Dunării). În cadrul complexului arheologic am descoperit vase puternic deformate în timpul incendiului ce a distrus locuința. Tot de aici provin și câteva piese modelate plastic publicate de noi cu un prilej ulterior.⁴ După afirmațiile domniei sale statuetele se aflau tot în dărâmătura locuinței în care a fost descoperită și „Statueta de la Liubcova”.

Desigur că aceste periegeze au continuat. S-au efectuat și încercări de arheologie subacvatică, în anii '90. Rezultatele acestora nu s-au bucurat de rezultate spectaculoase.⁵

Localnicii au continuat periegezele în acest sit cu perseverență. Preotul Vasa Lupulovici, originar din Liubcova, află în anul 2001 despre descoperirea unei statuete din lut (Foto 1; 2; Fig. 1) pe teritoriul câmpului cu artefacte de la *Ornița* și o achiziționează. În virtutea unor reguli care funcționează mai bine decât cele scrise, statueta cu pricina a ajuns spre publicare, în anul 2002, la Sibiu, urmând ca, după publicare, să rămână în colecția privată a domniei sale. Îi mulțumesc pentru gestul făcut și îl asigur că a ales cea mai bună variantă din punct de vedere moral și științific.

Factura piesei

Statueta este confecționată dintr-un lut bine frământat, dar poros, în care se disting pietricele (bucăți de calcar spart ?; bucăți de concrețiuni calcaroase ?) de mici dimensiuni. Culoarea sa este brun–cărămizie. Datorită faptului că

³ Luca–Dragomir 1987; 1989.

⁴ Luca 1989(1990); 1991a.

⁵ Cercetările au fost efectuate de o echipă formată din arheologi de la Muzeul Banatului Timișoara și arheologi italieni. Desigur, s-ar fi putut să fie anunțat și invitat la cercetări și cel care efectuase până înainte cu câțiva ani cercetările arheologice de aici, adică autorul acestor rânduri. S-a preferat anonimatul cercetărilor, acestea rămânând la fel, anonime.

piesa a fost spălată mult timp de apele Dunării, nu ne putem da seama dacă a avut slip pe toată suprafața, dacă a fost lustruită sau nu. Se poate afirma, după o analiză atentă a structurii exterioare, superficiale a statuetei că slipul său inițial va fi fost maroniu. Arderea este foarte bună, piesa având consistența unei teracote de bună factură. Căderea aproape totală a slipului a făcut ca suprafața piesei să fie zgrunțuroasă, aspră la pipăit.

Forma statuetei

Reprezentarea este steatopigă, având zona tălpilor lățită pentru o mai bună stabilitate în poziție verticală, pe postament. Tălpile sunt modelate separat, sugerând – după părerea noastră – faptul că reprezentarea nu era încălzită. Afirmăția noastră poate fi contestată, deoarece labelle ambelor picioare sunt rupte din vechime.

Brațele statuetei sunt rupte încă din vechime în zona coatelor. După părerea noastră, antebrățele – sau cel puțin unul dintre acestea – erau îndreptate către șolduri pentru a ține vasul modelat pe burta reprezentării.⁶

Redarea plastică este foarte bună, distingându-se clar detalii ale îmbrăcămintei și ale obiectului de cult (vasul de libație). Remarcăm că îmbrăcămintea piesei este redată cu amănunte clar reproduse *doar pe jumătatea din spate a statuetei*. Este greu de presupus cum va fi fost prinsă în față îmbrăcămintea. Modelarea ne sugerează că partea din față a reprezentării era destul de liberă de îmbrăcămintea. Se disting bine ambele picioare, genunchii, triunghiul pubian, sânii și vasul. Ducerea către șolduri a canelurii care face distincția plastică între picioare și apariția unor frânturi de incizii în părțile laterale ale piesei, prelungite până către partea din față a acesteia, ne sugerează că îmbrăcămintea continuă, totuși, măcar în zona pubiană și către umerii reprezentării plastice.

Din păcate, capul statuetei lipsește, fiind rupt din vechime. Nu credem că statueta a avut *cap mobil* pentru că în zona gâtului ruptura este antică și nu este nici o urmă de perforație pentru fixarea acestuia. De altfel, acest tip de statueta are capul destul de disproporționat, cu mască triunghiulară sau pentagonală, și cu partea din spate a sa – cocul ? –, modelată disproporționat în corelație cu corpul piesei. Poate și de aceea s-au descoperit puține piese

⁶ Ritmica pozițiilor mâinilor depinde de porțiunea procesului ritual surprinsă de artistul neolitic. Acum poziția reprezentării derivă de la cea a statuetelor în picioare, cu mâinile în șolduri, caracteristice lumii târzii vinciene: Vasić 1936c, Sl. 541, adâncimea 4,3 m, Sl. 296, adâncimea 4,38 m — Lady of Vinča — ni se pare cel mai reprezentativ exemplu. Trebuie remarcată apropierea flagrantă a atitudinii piesei cu „Statueta de la Liubcova”, ca un cap posibil de serie.

întregi.⁷ Sigur că desprinderea sistematică a capului poate fi și urmarea unui gest ritual. Chiar dacă bănuim cum arată capul la acest gen de reprezentări, nu ne permitem reconstituirea lui, dată fiind unicitatea piesei.

Trebuie să menționăm că brațele statuetei par a fi fost găurite transversal, după cum ne arată o urmă de perforație ce se poate distinge studiind zona cotului din dreapta a piesei, lucru caracteristic o bună bucată de vreme în cultura Vința, mai ales în fazele târzii ale culturii.⁸

Înălțimea statuetei este de 11,3 cm, lățimea maximă (în zona coatelor) de 8,2 cm și lățimea tălpilor de 3,8 cm.

Îmbrăcămîntea reprezentării

Îmbrăcămîntea statuetei este formată dintr-o bucată mare de pânză (togă ?) strânsă la mijloc cu un brâu. Toate aceste amănunte ne sunt sugerate prin incizii care arată modul de faldare precum și de prindere al pânzei. Este greu de definit altfel natura acestei piese de îmbrăcămînt. Credem că inciziile arată modul în care sunt dispuse fâșiile de material din care este cusută haina și ne sugerează obținerea lor cu ajutorul unui război de țesut îngust, fâșiile fiind prinse prin cusătură între ele.⁹

Îmbrăcămîntea statuetei este printr-un brâu redat de jur împrejurul piesei prin trei incizii adânci. Inciziile ce redau cusăturile sau alte piese de îmbrăcămînt sunt încrustate cu alb (s-au păstrat doar urme ale încrustării), într-o manieră caracteristică culturii Vința.

Atributele esențiale ale „Statuetei de la Liubcova II”

Sexul statuetei este feminin. Pentru a ajunge la această concluzie am fost influențați de steatopigia accentuată a piesei și de modelarea plastică și bine evidențiată a sânilor. Sexul nu este redat, însă este sugerat, cu fermitate, ca fiind feminin.

În dreptul pântecelui, „Statueta de la Liubcova II” are modelat un vas, sprijinit pe acesta, după toate probabilitățile un recipient pentru libații. Forma vasului nu mai este așa de curioasă cum ni se părea când descriam vasul „Statuetei de la Liubcova I”. El este de tip *askos*, la fel ca și în cazul primei statuete. După cum ne sugerează partea păstrată a piesei, aceasta ținea vasul în mîna dreaptă, pus în fața corpului. Mîna stîngă era dusă către umăr, aidoma poziției „Statuetei de la Liubcova I”. Să reprezinte „Statueta de la Liubcova II” un alt moment al ritualului de mascare–demascare și libație ? În

⁷ În stațiunea de la Liubcova nu există nici o statueta din lut întregă. S-au găsit fie trunchiul, fie capul statuetei, unele păstrând perforații ulterioare. Materialul arheologic este în curs de prelucrare la MJI Reșița.

⁸ Pentru Banat vezi: Lazarovici 1979, 91, 94-101, categoria B; Fig. 8; Luca 1990, statuetele din nivelurile târzii de la Liubcova.

⁹ Ca și în cazul „Statuetei de la Liubcova”.

treacãt fie spus existența mascãrii în neolitic este confirmatã cu tãrie de o descoperire recentã efectuatã de colegul Florin Drașovean de la Timișoara.

Se pare cã, în timpul procesului ritual, statueta stãtea pe postament, poate în cadrul unui complex de cult, „truse magice”.

Analogii ale piesei

Datoritã faptului cã nu existã nici o analogie perfectã ce sã redea totalitatea atributelor esențiale ale statuetei prezentate, ne vom referi la paralelele existente între diferite subansambluri ale ei și alte piese existente în arealul vinčian sau în lumea contemporanã sau mai târzie. Asemãnãri sunt pentru forma statuetei¹⁰, vas¹¹ și incrustație¹².

Mare parte a eșantionului de plasticã de la Rast, de exemplu, aratã preocupãri pentru redarea îmbrãcãmintei și a atitudinii apropiate de cea a statuetelor de la Liubcova.¹³

Încercare de interpretare a „Statuetei de la Liubcova II”

Statueta, în ansamblul sãu, ne sugereazã o evoluție în cultul și concepția cu privire la fertilitate și fecunditate în neolitic, prin apariția unui instrumentar adecvat în ceea ce privește ritualul. Atributele esențiale o detașează de marele grup al idolilor de acest tip, la fel ca și piesa numitã de noi „Statueta de la Liubcova”. Cã procesul ritual este diversificat, ne-o demonstreazã și poziția tinerei fete, de veghe, fãcându-ne parcã sã așteptãm și alte etape, necesare, de ritual. Același lucru îl demonstreazã și puterea folosirii polivalente a piesei în procesul ritual (poate sta ori pe un postament, ori poate fi purtatã agãțatã cu anumite ocazii).

Apariția atributului esențial al piesei, vasul de libație, ne dã o imagine realistã, credem noi, a instrumentarului individual în timpul sãrbãtorilor cultice, în anumite ocazii cu caracter special legate de cultul fertilitãții și fecunditãții. O etapã specificã în ritualul cultului din neolitic este libațiunea (vãrsarea). Astfel se explicã și apariția unor vase de tip *askos* la statuetele de

¹⁰ Vasić 1928, Sl. XXXIII/145, adâncime 4,6 m; 1936a, 301, Pl. LXXX, adâncime 6,2 m; 1936b, 541, Sl.296, adâncime 4,1 m; 119, adâncime 3,4 m, Pl. XXX; Srejić 1964–1965, T. 22/1 – Divostin; Tasić 1973 – forma de tip: Fig. II/b, T. XV (dreapta jos), T. LIII; Dumitrescu 1980, Pl. LVII; X X X 1986, Fig. 1, 2 (jos mijloc – pe tron).

¹¹ Astfel de vase se întãlnesc în special în mediul gumelnițean și sãlcuțean: Berciu 1961, Sãlcuța – Fig. 12/7; Reçsa – Fig. 13/3 (aproape identic cu exemplarul nostru); Verbicioara – Fig. 15; Sãlcuța II a – Fig. 109/3; Dumitrescu 1979, 84, Fig. 64 (acest exemplar l-am dat pentru forma sa extrem de interesantã); Dumitrescu & alii. 1983, Fig. 11/6; X X X 1982, 128, Fig. 145 a–d, Fig. 174.

¹² Începând cu cele mai timpurii nivele vinciene de la Liubcova–Ornița (Vinča A) ceramica incizatã este, în marea ei majoritate, încrustatã cu alb. Analize a supra-încrustației nu au fost efectuate.

¹³ Dumitrescu 1980; 1987–1988.

la Liubcova. Personajul reprezentat prin „Statueta de la Liubcova II” prezintã o etapã *dupã vãrsare*, în opinia noastrã. Relația cu cultul fertilitãții și fecunditãții este sugeratã, în primul rând, de sexul feminin al statuetei¹⁴.

Așa cum spuneam și altã datã, asupra conținutului vasului nu putem emite decât ipoteze. Cea mai apropiatã de adevãr ni se pare cea dupã care va fi conținut *apã*. Apa are un rol bine determinat în cultul fertilitãții¹⁵, vasele fiind principalul suport necesar în vraja aducerii ploii. De altfel, în lucrarea mai sus citatã se ajunge la concluzii interesante prin studiul unor obiceiuri legate de fertilitate și fecunditate la popoarele din Europa¹⁶; pentru vechimea foarte mare a obiceiurilor legate de fertilitate și fecunditate în Europa, autorul aduce urmãtoarele argumente în ceea ce privește ritualurile legate de grãu: . . . Nu existã nici o categorie anumitã de persoane desemnatã sã îndeplineascã ritualul (nu existã preoți), oricine poate sã le îndeplineascã la nevoie; nu se aleg locuri anume pentru îndeplinirea ritualului; se recunosc spirite, nu zei; ritualurile sunt mai degrabã magice decât propiliatorii.

Poate cã „Statueta de la Liubcova II” – ca și „Statueta de la Liubcova” – ne indicã un caracter de „mistere” al practicãrii cultice. Credem cã și aceastã piesã posedã o mascã, dar afirmația noastrã nu își gãsește și confirmarea în realitate. În acest caz chiar cã suntem în fața unei „truse magice”.¹⁷

Statuetele acesteia oglindeau etapele procesului ritual de mascare – demascare și libație și, poate, sacrificiile de animale fãcute cu acest prilej (sã nu uitãm și descoperirile întãmplãtoare de statuete antropomorfe stilizate și zoomorfe fãcute în arealul aceleãși locuințe rãscolite).¹⁸

¹⁴ Marinescu-Bãlcu 1977, 42. Statui din Orient ce definesc scene de libație, dupã pãrerea noastrã, sunt interpretate în diferite moduri: zeița Iștar – Tokarev 1976, 288; zeița ce aduce apã – Daniel 1983, 160-161; zeița cu urnã de sacrificii – Zamarovský 1981, 204; Eliade 1981, 41.

¹⁵ Frazer 1980, vol. 1, 135-164.

¹⁶ Ibid., vol. 3, 244-245.

¹⁷ Sãrbu 1987, 111, 117.

¹⁸ **1. Statuetã antropomorfã**, stilizatã și perforatã vertical–transversal. Pasta folositã pentru realizarea piesei este bine frãmãntatã, degresantul ales fiind nisipul. Aspectul general al piesei este cel uzual. Statueta are culoarea negru–brunã și prezintã o ardere foarte bunã. Brațul stâng, ca și partea din fața a piesei sunt rupte din vechime. Tipologic, reprezintã o subvariantã a tipului IIa.

2. Statuetã zoomorfã, stilizatã. Fragmentarã. Din vechime, unul din brațe, ce se termina cu un cap zoomorf stilizat, este rupt. Piesa este perforatã vertical–transversal. Pasta este finã, bine frãmãntatã. Culoarea piesei prezintã diferențieri; în timp ce partea din fața este neagrã, cea din spate este brunã. Remarcãm, în sfârșit, arderea foarte bunã la care a fost supusã piesa. Partea inferioarã reprezintã o micã șanțuire obținutã, dupã cãte se pare, prin frecare (ne gândim cã a fost purtatã agățatã, legatã cu o sfoarã). Tipologic, statueta reprezintã o subvariantã a tipului IIIb₁.

Considerăm că, prin analogiile sale, piesa se leagă de același orizont cronologic și cultural Vinča C–D.¹⁹ La Liubcova au fost surprinse în nivelurile I–II elemente clare Vinča C₁.²⁰ Tocmai de aceea am putea considera piesele ținând de „trusa magică” de la Liubcova ca aparținând de acest orizont cronologic și cultural.

Cât privește elemente culturale și cronologice mai târzii, Vinča D, acestea nu au fost surprinse decât în periegeze.²¹

Sabin Adrian LUCA

3. Statuetă zoomorfă. Fragmentară. Picioarele din față și capul sunt rupte din vechime. Coastele (?) sunt realizate prin câteva incizii pe corpul piesei. Partea din spate prezintă o perforație rotundă, de mici dimensiuni, al cărei sens ne scapă; menționăm și o albiere accentuată în această zonă. Partea din față are, pe partea păstrată, un sân (?). Să fie vorba despre o reprezentare mixtă om–animal ? Pasta din care a fost realizată piesa este bine frământată și arsă, folosind ca degresant nisipul. Culoarea statuetei este brună.

În sfârșit, specificăm dimensiunile pieselor: prima are înălțimea de 7 cm. și lățimea de 6,5 cm, a doua are 6,7 x 3,2 cm, iar a treia are 8,8 x 5 cm.

¹⁹ La Vinča, descoperirile care constituie cele mai bune analogii sunt în jurul adâncimii de 4 m.

²⁰ În locuința 4 din 1985 sunt cele mai tipice elemente. În anul 1987, stratul de depunere Vinča C a avut o grosime destul de mare (80 cm).

²¹ Sunt în curs de prelucrare câteva piese provenite din periegeze, încadrabile la orizont Vinča D; Vasić 1936b, D 4,4 m; 71; Sl. 390 (?), 0,43 m; 73; Sl. 429 D 4 m; 82; Sl. 462, D 2,9 m, 92.

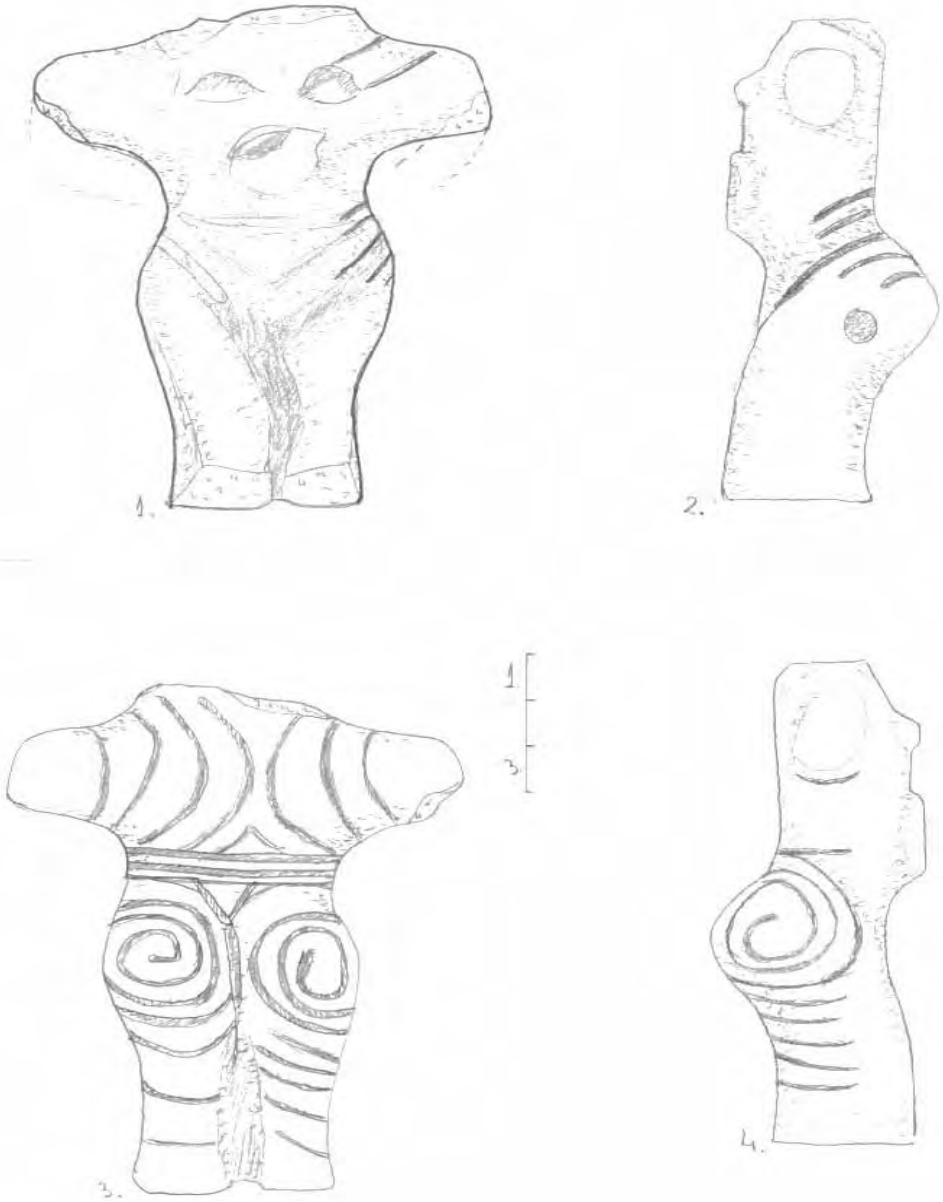

Fig. 1. „Statueta de la Liubcova II”.

1

2

3

4

Foto 1. *Statueta de la Liubcova II*. 1= vedere din față; 2 = vedere lateral-stânga; 3 = vedere din spate; 4 = vedere lateral-dreapta.

Foto 2. *Statueta de la Liubcova II*. Detalii ale vasului.

Foto 3. *Statueta de la Liubcova.*

Literatură

- Berciu 1961 Berciu D., Contribuții la problemele neoliticului din România în lumina noilor cercetări (București 1961).
- Comșa 1966 Comșa E., – Materiale de tip Starčevo descoperite la Liubcova (r. Moldova Nouă). *SCIV* 17, 2, 1966, 355-363.
- Comșa 1969a – Donées concernant la civilisation de Vinča du sud-ouest de la Roumanie. *DaciaNS* 13, 1969, 11-44.
- Comșa 1969b – Comșa E., Răuț O., Figurine antropomorfe aparținând culturii Vinča descoperite la Zorlenți Mare, *SCIV* 20, 1, 1969.
- Comșa 1971a – Unele caracteristici ale plasticii antropomorfe din așezările culturii Vinča din zona Porților de Fier. *Banatica* 1, 1971, 85-89.
- Daniel 1983 Daniel C., Civilizația sumeriană (București 1983).
- Dumitrescu 1979 Dumitrescu Vl., Arta culturii Cucuteni (București 1979).
- Dumitrescu 1980 The Neolithic Settlement at Rast (South-West Oltenia, Roumanie). – In: *BAR* 72 (Oxford 1980).
- Dumitrescu 1987–1988 – Plastica neolitică din așezarea de șa Rast (jud. Dolj). *ActaMN* 24–25, 1987–1988, 29-68.
- Dumitrescu & alii. 1983 – Dumitrescu Vl., Bolomey Al., Mogoșanu Fl., Esquisse d'une préhistoire de la Roumanie (București 1983).
- Eliade 1981 – Eliade M., Istoria credințelor și ideilor religioase (București 1981, 1-4).
- Frazer 1980 – Frazer J., Creanga de aur (București 1980, 1-4).
- Kutzián 1944 – Kutzián I. B., A Körös Kultura (Budapest 1944).
- Lazarovici 1979 – Lazarovici Gh., Neoliticul Banatului. – In: *BMN* 4 (Cluj Napoca 1979, 1-2).
- Luca 1985 – Luca S. A., Săpăturile arheologice de salvare de la Liubcova–Ornița (raport preliminar pe anul 1985), *Banatica* 8, 1985, 465-468.
- Luca 1987 – Așezarea Starčevo-Criș de la Liubcova–Ornița (săpăturile din anul 1985). *Banatica* 9, 1987, 13-24.

- Luca 1988–1991 – Stratigrafie și cronologie. Cel mai timpuriu raport stratigrafic dintre culturile Starčevo-Criș și Vinča. Corelația dintre nivelurile V și IV de la Liubcova–Ornița. *Sargetia* 21–24, 1988–1991, 1-14.
- Luca 1989(1990) – Precizări asupra încadrării cronologice și culturale a *Statuetei de la Liubcova*. *Apvlvm* 26, 1989/1990, 49-54.
- Luca 1990 – Contribuții la istoria artei neolitice – plastica așezării de la Liubcova–Ornița. *Banatica* 10, 1990, 6-44.
- Luca 1990–1993 – Cea mai timpurie manifestare Vinča C în Clisura Dunării (I). *Apvlvm* 27–30, 1990–1993, 73-78.
- Luca 1991a – Feslegungen zur Chronologischen und Kulturgeschichtlichen Eingliederung der *Statuette von Liubcova* (Bezirk Caraș-Severin), In: *BAI* 4, 266-271 (Iași 1991).
- Luca 1991b – Liubcova–Ornița (Reșița 1991).
- Luca 1991c – Stratigraphie et chronologie ... *Banatica* 11, 1991, 141-156.
- Luca 1998a – Liubcova–Ornița. Monografie arheologică. (Târgoviște 1998).
- Luca–Dragomir 1987 – Luca S. A., Dragomir I., Date cu privire la o statueta inedită de la Liubcova–Ornița (jud. Caraș-Severin). *Banatica* 9, 1987, 31-42.
- Luca–Dragomir 1989 – Die Statuette von Liubcova–Ornița (jud. Caraș-Severin). *DaciaNS* 33, 1989, 229-234.
- Luca–El Susi 1989 – Luca S. A., El Susi G., Considerații privind uneltele de os și corn din stațiunea neolitică de la Liubcova–Ornița. *Apvlvm* 25, 1989, 49-58.
- Marinescu-Bâlcu 1977 – Marinescu-Bâlcu S., Câteva observații asupra plasticii în lut a culturii Hamangia și influența ei asupra plasticii culturii Precucuteni. *Peuce* 6, 1977.
- Sârbu 1987 – Sârbu V., Figurinele antropomorfe și zoomorfe tracogeto-dacice din prima și a doua epocă a fierului. *Istros* 5, 1987, 91-158.
- Srejić 1964–1965 – Srejić D., Antropomorphic Figurines from Jugoslavia. *IPEK* 21, 1964–1965, 26-41, T. 17-22.
- Stanković 1986 – Stanković S., The Altars and Prosopomorphic Lids from Vinča (Belgrad 1986).

- Tasić 1973 – Tasić N., Neolitska Plastika (Belgrad 1973).
Tokarev 1976 – Tokarev S. A., Religia în istoria popoarelor lumii (București 1976, ed. II).
Tudor & alii. 1965 – Tudor D., Cercetări arheologice în zona viitorului lac de acumulare al hidrocentralei „Porțile de Fier”. *SCIV* 16, 2, 1965, 395-406.
Vasić 1928 – Vasić M. M., Preistorička Vinča (Belgrad 1928, 1).
Vasić 1936a – Preistorička Vinča (Belgrad 1936, 2).
Vasić 1936b – Preistorička Vinča (Belgrad 1936, 3).
Vasić 1936c – Preistorička Vinča (Belgrad 1936, 4).
Zamarovský 1981 – Zamarovský V., La început a fost Sumerul (București 1981).
X X X 1982 – Jungsteinzeit in Bulgarien (Sofia 1982).
X X X 1986 – Gomolava–*Katalog* (Novi Sad 1986).

**CERCETĂRI INTERDISCIPLINARE ÎN AȘEZAREA
PRECUCUTENIANĂ DE LA TG. FRUMOS (JUD. IAȘI)
APORTUL ARHEOZOOLOGIEI**

**RECHERCHES INTERDISCIPLINAIRES DANS L'HABITAT PRÉCUCUTENIEN
(L'ÉNÉOLITHIQUE ANCIEN) DE
TÂRGU FRUMOS (DÉP. DE IAȘI, ROUMANIE).
L'APPORT DE L'ARCHÉOZOOLOGIE
(RESUME)**

La station de Târgu Frumos est le plus vaste habitat connu jusqu'au présent dans l'aire de la culture Précucuteni⁶, avec une surface d'environ 10 ha. Cette agglomération a eu une longue existence, illustrée par la couche archéologique de 0,80-1 m d'épaisseur, avec trois étapes et six horizons d'habitat, qui sont datées approximativement entre 3950/3900 et 3700/3650 b.c. (dates radiocarbone non-calibrées)⁹⁻¹⁰. Les fouilles, commencées à partir de 1990, ont réussi d'établir seulement quelques éléments de la planimétrie de l'habitat, par la découverte de 12 habitations (l'une enfouie et 11 de surface, dont deux – nos. 8 et 11 – avec une plate-forme massive en argile, bâtie sur une structure de poutres), 42 fosses et un fossé pour la délimitation de la première étape d'habitat. Le fossé a pu être suivi sur un tracé de 120 m. Il est des dimensions réduites (0,80-1 m à l'ouverture et 0,90-1 m de profondeur), ce qui nous détermine à croire qu'il a accompli surtout un rôle de culte, de délimitation de l'espace sacré de l'habitat, considéré un "centre du monde"¹². Mais, cette interprétation ontophanique n'exclut pas de même une utilisation pratique du petit fossé, qui pouvait arrêter (probablement, par le redoublement avec une palissade) l'entrée des animaux sauvages ou de quelques-unes personnes étrangères. Il est possible qu'après la désaffectation du fossé, par suite de l'accroissement du nombre des habitants, un nouveau fossé vers le Sud, ait été aménagé, mais les fouilles n'ont pas arrivé jusqu'à cette zone.

Quant aux fosses, on a saisi tant des fosses creusées pour l'extraction de l'argile que des autres pour les dépôts de céréales. Ultérieurement, quelques-unes d'entre elles, par la présence de quelques objets inhabituels dans leur remplissage, ont pu obtenir un caractère de culte; dans ce sens, on remarque la fosse no.26, où les restes d'une grande cérémonie ont été déposés¹⁵. Une situation à part est celle de fosses couvertes intentionnellement par l'âtre d'une habitation; dans ces cas, nous considérons qu'il s'agit des dépôts de fondation, avec des offrandes offertes à la Grande Déesse – Mère de la Terre.

Le plus important endroit de culte a été rencontré dans l'habitation no.11, où, près de l'âtre, il y avait un autel en argile avec deux représentations humaines stylisées, réunies entre elles et décorées par une peinture bichromatique (fig.6); le complexe de culte était entouré par une marge basse en argile, de même décorée par des motifs peints bichromatiques (rouge/blanche)¹⁷. Probablement que cette construction a accompli le rôle de sanctuaire, ainsi qu'on a constaté aussi dans d'autres agglomérations¹⁸⁻²².

La recherche de l'habitat a été aussi effectuée par des méthodes interdisciplinaires, parmi lesquelles on remarque celles d'archéozoologie. De cet habitat a été ramassé un matériel faunique extrêmement riche, trouvé surtout dans des fosses et dans le périmètre des habitations, dont deux lots (des fosses nos. 25 et 26) ont été intégralement déterminés. On détache quelques conclusions:

- il y a une grande différence entre les pourcentages établis sur la base du nombre des fragments osseux et ceux établis sur la foi du nombre présumable d'individus (t. nos.1 et 3);
- il y a seulement une priorité assez faible (54,68% à 43,16% dans la fosse no.26) des animaux domestiques au regard de ceux sauvages en ce qui concerne le nombre d'individus (t. nos.2 et 4), tandis que le pourcentage des fragments osseux indique une prédominance accentuée des animaux domestiques (71% à 29% dans la fosse no.26; 83% à 17% dans la fosse no.25);
- le nombre des exemplaires de *Bos taurus* est de 4-5 fois plus grand en comparaison avec celui de *Bos primigenius*;
- les cervidés (le cerf, le chevreuil) occupent un second lieu pour l'obtention de la chair, suivis par des suidés (le sanglier était plus nombreux au regard de cochon) et d'ovicaprins;
- les chiens sont des apparitions très rares; probablement qu'ils étaient, comme de nos jours, l'un par un foyer;
- pour les restes de cheval on ne peut pas affirmer leur appartenance à la catégorie domestique ou sauvage.

Les restes des animaux sauvages suggèrent qu'aux alentours de la station de Târgu Frumos on trouvait de vastes bois, formés de chênaies (*Quercus robur*), mélangées avec d'autres espèces d'arbres. Ce type de bois, multiple étagé, présente tant des arbustes que des herbes hautes, aussi bien que des clairières et éclaircies, ce qui explique l'existence d'une faune tant diversifiée, dont ne manquent ni l'ours, le loup ou le lynx. La haute fréquence du chevreuil et de l'aurochs, d'espèces de lisière, nous permet supposer qu'en dépit de massives coupes, qui donnaient la naissance de quelques terrains défrichés, pourtant la forêt se refaisait assez rapidement sur la voie naturelle.

L'absence d'importants cours d'eau dans la zone pourrait expliquer la rareté des lamellibranches (*Unio pictorum* et *Unio crassus*), aussi bien que le défaut des os de poisson.

La recherche archéozoologique a déterminé aussi, pour la grande partie, le type d'os utilisé à la réalisation des objets (outils et ornements) faits en os, en bois de cerf, sur des défenses de sanglier ou en valve de moules de rivières (fig.8-12): aigüilles, poinçons, polisseurs, spatules, appliques.

Bien sûr, à la mesure de l'accroissement de la quantité des déterminations, d'autres considérations pourront être présentées.

Cercetările începute în 1990 la Târgu Frumos și care continuă și în prezent au avut ca rezultat descoperirea celei mai vaste așezări a culturii Precucuteni, cunoscută până acum pe teritoriul României.

Cultura Precucuteni (circa 4200-3700 b.c., date ¹⁴C necalibrate)¹ a jucat un rol important la geneza celei mai reprezentative civilizații a eneoliticului

¹ VI. Dumitrescu, *Cronologia absolută a eneoliticului în lumina datelor C₁₄*, Apvlm, 12, 1974, p. 23-40; Silvia Marinescu-Bîlcu, *Cultura Precucuteni pe teritoriul României*, București, 1974, p. 140-141; Dan Monah, *La datation par C₁₄ du complexe culturel Cucuteni-Tripolie*, în BAI, IV (ed. M.Petrescu-Dîmbovița et alii), Iași, 1987, p. 67-79; Cornelia-Magda Mantu, *Cultura Cucuteni. Evoluție, cronologie, legături*, Piatra Neamț, 1998, p. 290 (fig.29).

european, Cucuteni-Tripolie. De-a lungul celor trei faze principale de evoluție², comunitățile precucuteniene au cuprins un vast teritoriu, între SE-ul Transilvaniei și interfluviul Bugul Sudic-Nipru (pe direcția V-E) și de la cursurile superioare ale Prutului, Nistrului și Bugului până la contactul dintre silvostepă și stepă în regiunile NV pontice (pe direcția N-S)³, prefigurând nucleul principal al viitoarei arii de răspândire a complexului cultural Cucuteni-Ariuşd-Tripolie.⁴

Așezarea precucuteniană de la Tg. Frumos este plasată în partea sud-vestică a Câmpiei Moldovei, în subunitatea cunoscută sub numele de *Șaua Ruginoasa - Strunga* (sau "Poarta Târgului Frumos"), care asigură legătura dintre Culoarul Siretului și bazinul hidrografic Jijia-Bahlui⁵, fiind, de-a lungul istoriei, una din căile de intensă circulație a comunităților umane, a artefactelor și a influențelor culturale. Zona este drenată de micul râu Bahluiet (din bazinul Bahluiului) și de afluenții acestuia.

Punctul este situat în zona de NNE a orașului Tg. Frumos (Fig. 1), la circa 350 m SSE de abatorul avicol și la circa 250 m N de Fabrica de Confecții, pe un fragment relativ înalt al cuestei din dreapta pârâului Adâncata (afluent de stânga al Bahluietului). La baza cuestei apar numeroase izvoare, care au constituit un factor favorizant al locuirii. Spre N și spre S, fragmentul de cuestă este delimitat prin două ravene, destul de slab accentuate. Actualmente, peisajul geomorfologic este, desigur, parțial modificat față de perioada neolitică, prin adâncirea pârâului Adâncata și prin apariția unor trepte de alunecare, care au afectat marginea estică a locuirii. Probabil că, în paralel, s-a produs și o coborâre a nivelului pânzei freatice, inclusiv a izvoarelor de cuestă, astfel că acestea se află acum mult mai jos față de așezare. Se pare, însă, că odinioară cele două izvoare care au format ravenele

² Vl. Dumitrescu, *Complexul cultural Cucuteni*, în *Istoria României*, I, București, 1960, p. 60; idem, *Originea și evoluția culturii Cucuteni-Tripolie*, SCIV, XIV, 1963, 1, p. 57; S. Marinescu-Bîlcu, *op. cit.*, p. 15-16, 113; idem, *Les Carpates Orientales et la Moldavie*, în *Atlas du Néolithique européen*, 1 (*L'Europe orientale*), ERAUL 45 (ed. J. Kozlovski), Liège, 1993, p. 194-195, 200, 202.

³ S. Marinescu-Bîlcu, *op. cit.*, 1974, p. 213 (Fig. 2); Vl. G. Zbenovič, *Siedlungen der frühen Tripol'e-Kultur zwischen Dnestr und Südlichen Bug*, în colecția *Archäologie in Eurasien*, Espelkamp, 1996, p. 1 (Fig. 1).

⁴ Dan Monah, Felicia Monah, în *Cucuteni, the last great Chalcolithic Civilization of Europe*, Thessaloniki, 1997, p. 19; Marija Gimbutas, *Civilizația Marii Zeițe și sosirea cavalerilor războinici*, București, 1997, p. 132 (Fig. 23).

⁵ Victor Tufescu, *O regiune de vie circulație: "Poarta Tg. Frumos"*, BSSRG, LIX, 1940, p. 329-416.

dinspre N și S, ca și valea pârâului Adâncata (spre E), formau obstacole destul de importante, pentru a asigura, pe trei laturi, o destul de eficientă apărare naturală a așezării.

Atât săpăturile sistematice, cât și cercetările de suprafață au arătat că locuirea s-a extins circa 300 m de-a lungul văii (pe direcția N-S) și circa 350 m perpendicular pe vale (direcția E-V), ocupând, deci, o suprafață de aproximativ 10 ha. Toate vestigiile descoperite până acum în această arie aparțin numai culturii Precucuteni; este, deci, vorba de cea mai mare așezare a acestei culturi, având în vedere că, de regulă, acestea ocupă o suprafață de 1-1,5 ha.⁶

Chiar dacă așezarea nu poate fi cercetată integral, din motive obiective (o mare parte din suprafață este acoperită de clădirile și platformele de beton ale unei foste baze de recepție a cerealelor: *Baza Pătule*), totuși sectoarele libere care au putut fi investigate parțial până acum (desemnate drept sectoarele A-E), însumând o suprafață de circa 1300 m² (Fig. 2), au furnizat date interesante despre succesiunea și planimetria etapelor de locuire, ca și despre viața comunității care a trăit aici.⁷

⁶ Valentin Dergačev, *Modèles d'établissements de la culture Tripolie*, Préhistoire européenne, 5, 1993, p. 103.

⁷ Rapoarte preliminare au fost prezentate de autorii săpăturilor la sesiunile anuale organizate de Comisia Națională de Arheologie: Piatra Neamț (1991), Iași (1992), Constanța (1993), Satu Mare (1994), Cluj Napoca (1995), Brăila (1996), București (1997), Suceava (2001), iar rezumate ale unor rapoarte au apărut în CCA: 1995 (p. 93-94); 1996 (p. 127); 1997 (p. 66); 1998 (p. 77-78); 1999 (p. 120-121); 2000 (p. 106-107); 2001 (p. 252-254 și Pl. 68). Pentru primele cinci campanii de săpături a fost publicată sinteza: N.Ursulescu, D.Boghian, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din așezarea precucuteniană de la Tg. Frumos (jud. Iași)*, CC, 2 (12), 1996, p. 38-72; 3-4 (13-14), 1997-1998, p. 13-42; pentru utilajul litic: D.Boghian, S.Tudose, *Considerații preliminare asupra utilajului litic din așezarea precucuteniană de la Tg. Frumos*, AM, XVII, 1994, p. 147-159; pentru altar: N.Ursulescu, *Construcțiile-sanctuar în cadrul organizării interne a așezărilor din eneoliticul timpuriu al României*, în vol. *Istorie și conștiință. Profesorului Ion Agrigoroaiei la a 65-a aniversare*, Iași, 2001, p. 5. De asemenea, rezultatele au fost prezentate în mai multe comunicări la diverse manifestări științifice: N.Ursulescu, D.Boghian, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din așezarea precucuteniană de la Tg. Frumos (1990-1994)*, la sesiunea națională dedicată centenarului învățământului arheologic la Universitatea din Iași, 1994; idem, *Influences méridionales dans la phase tardive de la civilisation Précucuteni*, la colocviul internațional *Le bassin du Bas-Danube dans les Ve-IIIe millénaires av.n.è.*, organizat de Muzeul Național de Istorie, București, 1996; idem, *Noi date privind sistemul de fortificare în cultura Precucuteni*, la sesiunea națională organizată de Muzeul Național de Istorie, București, 1997; N.Ursulescu, D.Boghian, V.Cotiugă, *Așezarea precucuteniană de la Tg. Frumos*, la sesiunea *Descoperiri arheologice și numismatice la răsărit de Carpați (1996-2000)*, organizată de Institutul de Arheologie din Iași, 2001; idem, *Rezultatele cercetărilor arheologice din stațiunea precucuteniană de la Tg. Frumos (2000-*

Astfel, stratul de locuire avea o grosime de circa 0,80 m, cu depășiri normale ale acestei valori în dreptul complexelor de locuire. Se remarcă o ușoară diminuare a grosimii depunerilor, din centrul așezării (sectorul A) spre limita estică a cuestei, datorită proceselor diferențiate de acumulare a solului, prin denudare mai accentuată la marginea cuestei, cu toate că panta este, în general, extrem de lină, fiind vorba, mai curând, de un platou.

Analizele pedologice (efectuate de prof. Gh. Lupașcu)⁸ au arătat că, pe suprafața reversului de cuestă, funcționează în permanență un proces de glaciș, mai intens în perioadele umede, determinând acumulări destul de groase de sol (circa 40-50 cm), care au protejat depunerile arheologice, menținându-le la o adâncime relativ mare. Chiar și lucrările agricole care s-au efectuat aici în perioada de după încetarea locuirii nu au afectat stratul arheologic, deoarece, în ultimele decenii (când s-au practicat arături la mare adâncime), terenul a fost acoperit, în cea mai mare parte, de construcțiile bazei de recepție a cerealelor. Fundațiile acestor construcții nu au perforat decât depunerile post-eneolitice și doar arareori intervenționale moderne au ajuns până-n stratul preistoric.

Întreaga locuire se poate plasa în ultima fază (a III-a) a culturii Precucuteni, eventual cu un început în momentul trecerii de la faza a II-a la cea de a III-a, așa cum sugerează unele fragmente ceramice, care prezintă elemente mai vechi. Stratul conține trei niveluri (I-III), distincte prin compoziția solului, fiecare cu câte două orizonturi (a: inferior; b: superior), stabilite și prin suprapunerea unor structuri de locuire. Avantajul deosebit al acestui sit îl reprezintă faptul că, neexistând locuiri ulterioare culturii Precucuteni, se exclude riscul amestecului de materiale din diferite perioade, putând să existe doar intruziuni de materiale între cele șase orizonturi precucuteniene, în special datorită numeroaselor galerii de animale care au străpuns stratul.

În cei 12 ani de săpături arheologice au fost cercetate îndeosebi sectoarele A și D (Fig. 3-4), unde s-a găsit majoritatea complexelor de locuire cunoscute până în prezent. Repartizarea acestora pe niveluri și orizonturi este

2001), la sesiunea științifică a Facultății de Istorie a Universității "A.I.Cuza" din Iași, 2001; N.Ursulescu, D.Boghian, N.Sorloaica, V.Cotiugă, *Aspecte ale cercetării interdisciplinare pe șantierul arheologic de la Tg. Frumos*, la ședința de comunicări organizată de Muzeul de Istorie a Moldovei, Iași, 1999; N.Ursulescu, *Nouvelles données concernant les croyances magiques des communautés de la civilisation Précucuteni (Énéolithique ancien) de l'est de la Roumanie*, la XIVe CISPP, Liège 2001; idem, *Position des constructions-sanctuaires dans les habitats de l'Énéolithique ancien de la Roumanie*, la colocviul internațional *L'organisation de l'espace en Préhistoire*, organizat de Muzeul Dunării de Jos, Călărași, 2001.

⁸ N.Ursulescu, D.Boghian, *op. cit.*, 1996, p.39, n.6.

diferențiată, cele mai numeroase structuri provenind din nivelul mijlociu (II) și apoi din ultimul (III). Ținând cont de posibilitățile reale de efectuare a săpăturilor, limitate prin prezența amenajărilor moderne, ne-am propus să epuizăm câteva zone libere și să sondăm pe cât posibil celelalte sectoare, pentru a putea ulterior să extrapolăm datele planimetrice obținute la scara întregii așezări, bineînțeles cu marjele de probabilitate inerente evaluărilor statistice.

În total, au fost descoperite până-n prezent vestigiile a 12 locuințe (una adâncită și 11 de suprafață, dintre care două, aparținând ultimei etape, aveau platformă masivă de lut, construită pe o structură de bârne: locuințele nr.8 și 11 din sectorul D), 42 de gropi și un șanț de delimitare a așezării din primul nivel.

Apreciem că locuirea a început aici aproximativ pe la 3900 b.c. (date ^{14}C necalibrate), așa cum ne arată o datare radiocarbon, făcută pe oase din locuința adâncită (orizont IIa): Lv-2152; 5830 ± 100 B.P.; 4838-4584 cal.1 σ ; 4940-4470 cal.2 σ .⁹ Având în vedere consistența depunerilor din stratul arheologic, apreciem că așezarea a putut să existe între două și trei sute de ani, așa cum sugerează datele radiocarbon pentru sfârșitul culturii Precucuteni și începutul culturii Cucuteni¹⁰, deci, aproximativ între 3950/3900 și 3700/3650 b.c.

Chiar din primul moment al stabilirii, comunitatea precucuteniană de la Tg. Frumos a delimitat spațiul așezării printr-un mic șanț, al cărui traseu a putut fi urmărit pe aproximativ 120 m (Fig. 2). Capătul său estic se oprea la marginea cuestei, spre valea Adâncatei (Fig. 4). Spre vest, șanțul a putut fi urmărit până în colțul sud-vestic al sectorului A, dar traseul integral n-a putut fi stabilit din cauza construcțiilor existente în perimetrul bazei de recepție. Traseul șanțului a fost stabilit atât prin săpături (în sectoarele A, D și E), cât și prin prospectarea parțială a rezistivității electrice a solului.¹¹ Șanțul a avut dimensiuni reduse (0,80-1m deschidere la gură și o adâncime de 0,90-1m), ceea ce ne determină să credem că el a avut mai ales un rol de cult, de delimitare a spațiului sacru al așezării, deoarece, din numeroase exemple etnologice, interpretate de istoria religiei, se știe că pentru comunitățile vechi locul așezării era considerat un "centru al lumii".¹² Această interpretare ontofanică nu exclude și o utilitate practică a micului șanț, care, în afară de funcția de apărare a locuitorilor împotriva pătrunderii "spiritelor malefice" în

⁹ C.-M. Mantu, *op. cit.*, 1998, p. 246.

¹⁰ *Ibidem*; D.Monah, *op. cit.*, 1987, p. 70-72.

¹¹ Determinări făcute de fizician Nicoleta Sorloaica.

¹² Mircea Eliade, *Tratat de istorie a religiilor*, Editura "Humanitas", București, 1992, p. 342-346.

spațiu sacru al așezării, putea totodată să oprească (probabil prin dublarea cu un gard) pătrunderea nestingherită a animalelor sălbatice (avem în vedere vecinătatea unor întinse păduri) sau a unor persoane din afara comunității. Pe traseul șanțului s-a observat, într-un anumit loc (din sectorul A), o întrerupere, care putea să marcheze, eventual, un punct de intrare în așezare. Șanțul n-a avut o existență prea lungă, pentru că a fost acoperit, tot pe parcursul primei etape de locuire cu pământul care a fost scos la săparea sa. Credem că această constatare reprezintă un argument în favoarea ipotezei că, inițial, pământul scos a fost depus lângă șanț, spre interiorul așezării, formând un mic val, pe care odinioară se ridica probabil palisada. Se pare că un mic fragment al acestui presupus val s-ar fi păstrat în apropierea îngusteii intrării, unde probabil sistemul de apărare a fost mai consistent. Reutilizarea pământului din val pentru umplerea șanțului ar putea să explice și de ce, până-n prezent, n-au putut fi sesizate găuri de la stâlpii palisadei, care completa, aproape în mod cert, sistemul defensiv.

În umplutura șanțului s-au găsit foarte puține materiale, ceea ce confirmă scurta sa perioadă de utilizare. Singura explicație plauzibilă pentru dezafectarea șanțului ar fi creșterea numărului locuitorilor și, implicit, al locuințelor, astfel că șanțul devenise un obstacol pentru extinderea așezării și pentru circulația lesnicioasă a oamenilor în spațiul delimitat. În sectorul A am constatat că șanțul a fost acoperit de vestigiile unei locuințe (nr.10), construită chiar în orizontul Ib (Fig. 3). De asemenea, mai multe structuri de locuire (construcții, gropi) acopereau sau tăiau șanțul, în diverse puncte.

Nu cunoaștem, pentru moment, dacă locuitorii așezării au mai amenajat (sau nu) un alt șanț spre S, deoarece n-am avut până acum posibilitatea de a efectua săpături în această zonă, dar întreruperea urmelor de locuire în dreptul micii ravine sudice ne face să credem că a existat probabil încă un șanț în această zonă. Doar săpăturile vor putea confirma sau infirma această ipoteză.

Un alt aspect interesant al planimetriei așezării are în vedere gropile, a doua categorie de structuri arheologice ca importanță, după locuințe. Prezența lor în fiecare așezare pre- sau protoistorică subliniază rolul important pe care acestea l-au îndeplinit în viața respectivilor comunități. Cu excepția acelor cazuri când este vorba de structuri de locuire adâncite, gropile erau săpate, în primul rând, pentru scoaterea lutului necesar construcțiilor, dar unele dintre ele puteau fi făcute, de la început, ca depozite de cereale. Ca formă, cele din prima categorie sunt mai mari și cu aspect neregulat, în timp ce gropile de cereale sunt cilindrice sau cu aspect de sac (au gura mai strâmtă). În așezarea de la Tg. Frumos s-au întâlnit ambele situații, dar cu predominarea netă a primei categorii de gropi. Nu am găsit,

până-n prezent, la Tg. Frumos gropi care să fie săpate special cu scop de cult. Ele puteau dobândi, însă, un caracter de cult, pe parcursul umplerii lor (după încetarea rolului pentru care au fost inițial săpate), prin depunerea unor vestigii cu caracter neobișnuit. De regulă, gropile au fost umplute, la început, cu resturi menajere și, în unele cazuri, se constată depuneri rituale la partea superioară (mai ales când este vorba de nivelări intenționate, pentru ridicarea unei noi construcții). Astfel, s-a constatat adesea la Tg. Frumos, ca și în cazul altor stațiuni neo-eneolitice, că vetrele locuințelor erau construite exact deasupra unor asemenea gropi, chiar dacă, din punct de vedere practic, aceasta nu era o soluție convenabilă, deoarece umplutura de la partea superioară a gropii (depusă într-un timp foarte scurt, pentru obținerea unei suprafețe plane) se tasea treptat și impunea, în mod firesc, refacerea vetrei, chiar de mai multe ori. Exemplul cel mai tipic în acest sens l-a oferit vatra cuptorului din locuința nr. 8, construită exact deasupra gropii nr. 25, ceea ce a determinat refacerea suprafeței vetrei de nouă ori (Fig. 5).¹³ Ostentia cu care această suprapunere vatră/groapă se repetă, în ciuda inconvenientelor de ordin tehnic, ne determină să considerăm, drept cea mai plauzibilă explicație, că vatra – un adevărat “centru al lumii” pentru fiecare familie – putea fi construită, în concepția oamenilor preistorici, doar într-un loc hierofanic și cratofanic.¹⁴ Era necesar ca un asemenea loc să se găsească într-un contact direct cu forțele ce asigurau regenerarea permanentă a naturii, deci, în esență, cu Marea Zeiță – Mamă a Pământului. Vatra, în calitatea ei de păstrătoare a focului (considerat și el de origine divină, cerească), asigură astfel, prin construirea pe o groapă ce pătrunde în pământul sacru, legătura între cele două forțe generatoare ale vieții: Cerul și Pământul. Acestea reprezentau, în fond, o expresie a “cuplului divin”, ca formă de manifestare a hierogamiei. Asemenea gropi, peste care s-a construit intenționat o vatră, pot fi încadrate în categoria depunerilor de fundare.

Sacralizarea altor gropi (la care nu se constată ridicarea ulterioară a unor vetre) se putea realiza și prin depunerea, la un moment dat, a resturilor ce proveneau de la diverse ceremonii de cult, inclusiv ale unor animale sacrificate ca ofrandă. Astfel, groapa nr. 26 (sectorul A) prezenta, spre partea sa superioară, un evident caracter de cult, deoarece, în afară de resturi de vase și ale altor obiecte cu aspect neobișnuit, conținea un număr considerabil de bucranii și de coarne.¹⁵ Asemenea depuneri cu un caracter ritual au fost

¹³ N.Ursulescu, D.Boghian, V.Cotiugă, *op. cit.*, 1999, p. 120-121.

¹⁴ M.Eliade, *Sacrul și profanul*, Editura "Humanitas", București, 1992, p. 49-51.

¹⁵ N.Ursulescu, D.Boghian, V.Cotiugă, *op. cit.*, 2000, p.106-107; S.Haimovici, A.Coroliuc, *The study of the archaeological material founded in the pit no.26 of the Precucuteni III settlement at Târgu Frumos - Baza Pătule*, SAA, VII, 2000, p. 169-206.

constatate și în alte gropi (de ex., în groapa nr. 2 se găseau 20 de astragale)¹⁶, dar nici una nu prezenta o asemenea bogăție și varietate de ofrande precum groapa nr. 26. Resturile ceremoniilor de cult nu puteau fi aruncate la întâmplare, deoarece ele dobândeau, în timpul ceremoniei, un caracter sacru și, ca urmare, trebuiau depuse, în locuri unde deveneau o ofrandă pentru Marea Zeiță a Pământului, deci în gropi, păstrându-și astfel hierofania și conferind totodată ontofanie locurilor de depunere.

Prin cunoașterea, chiar parțială, a planului de ansamblu al așezării de la Tg. Frumos s-a putut preciza și locul pe care-l ocupau unele construcții cu un caracter mai deosebit. Avem în vedere îndeosebi locuințele nr. 8 și 11, din ultima etapă de locuire, care se remarcă prin faptul că au fost construite pe platforme de bârne, acoperite cu un strat gros de lut, adică în maniera ce va deveni apoi clasică pentru platformele locuințelor cucuteniene. În special locuința nr.11 se remarcă prin amenajările sale interioare. În fața unei vetre de mari dimensiuni (amenajată și ea deasupra unei gropi) se găsea un altar casnic de lut (Fig. 6/1), format din două statui stilizate, cu un decor bicrom (roșu-brun/alb). Cele două statui în formă de plăci se sprijineau pe același soclu (Fig. 6/2) și erau înconjurare, cel puțin pe două laturi, de o margine scundă, cu același decor bicrom, dar cu motive diferite.¹⁷ De-a lungul peretelui nordic al construcției, în prelungirea vetrei, se găsea o banchetă de lut, ușor înălțată deasupra platformei, față în față cu altarul, unde se depuneau probabil ofrandele. În mod evident, această construcție depășea caracterul unei simple locuințe, având probabil rolul de sanctuar pentru comunitatea precucuteniană din ultima etapă de locuire de la Tg. Frumos. Asemenea construcții cu caracter de sanctuar sunt cunoscute și din alte așezări ale acestei culturi (de ex., la Poduri¹⁸, Isaiia¹⁹, Sabatinovka²⁰) sau în

¹⁶ N.Ursulescu, D.Boghian, *op. cit.*, 1996, p. 43-44 și Fig. 13.

¹⁷ N.Ursulescu, D.Boghian, V.Cotiugă, *op. cit.*, 1999, p. 121; idem, *op. cit.*, 2000, p. 107; idem, *com. cit.*, 2001; N.Ursulescu, *com. cit.*, Liège, 2001; idem, *op. cit.*, 2001, p.5.

¹⁸ Dan Monah et alii, *Cercetările arheologice de la Poduri-Dealul Ghindaru*, CA, VI, 1983, p. 15-20; idem, *Noi date C₁₄ din nivelurile aparținând culturii Precucuteni din stațiunea de la Poduri-Dealul Ghindaru, jud. Bacău*, CA, VIII, 1986, p. 138; D. Monah, *O importantă descoperire arheologică*, Arta, 7-8, 1982, p. 11-13; idem, *Practici rituale în vremea culturii Cucuteni*, în *Credință și cultură în Moldova*, I (Trecut religios și devenire creștină), Iași, 1995, p. 14-16; idem, *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*, Piatra Neamț, 1997, p. 191-192; C.-M.Mantu, Gh. Dumitroaia, *Cult complex "The Council of the Goddesses"*, în *Cucuteni, the least great chalcolithic Civilization of Europe*, Tessaloniki, 1997, p. 179-181.

¹⁹ N.Ursulescu, V.Merlan, *Isaiia*, în CCA, București, 1997, p. 32 și Pl. XXIV; N.Ursulescu, V.Merlan, F.Tencariu, *Isaiia, com. Răducăneni, jud. Iași*, în CCA, București, 2001, p. 110-112 și Pl. 28; N.Ursulescu, *op. cit.*, 2001, p. 5-6.

așezări ale altor culturi eneolitice, precum la Parța²¹ sau Căscioarele²². La fel ca și în cazul acestor stațiuni, la Tg. Frumos se întâlnește aceeași poziție centrală a construcției cu caracter de sanctuar în cadrul așezării. Dar, poziția centrală nu poate fi considerată aici ca în cazul așezărilor de tip *tell*, ci în funcție de extinderea așezării de-a lungul cursului de apă.²³

Pentru o reconstituire cât mai complexă a mediului natural și a vieții cotidiene a comunității precucuteniene de la Tg. Frumos s-a apelat, încă din primul an, la cercetări interdisciplinare, prin participarea unor specialiști, din diverse domenii, la evaluarea și interpretarea datelor rezultate. Am avut în vedere cercetări topografice, paleogeografice, pedologice, sedimentologice, arheozoologice, paleobotanice ș.a. Această abordare interdisciplinară a fost cu atât mai necesară cu cât la cercetarea sitului de la Tg. Frumos a participat în permanență un mare număr de studenți practicanți, îndeosebi de la facultățile de istorie ale Universităților din Iași și Suceava, precum și, pentru diferite perioade, de la Universitățile din Bari (Italia), Cernăuți (Ucraina) și Chișinău (Republica Moldova), fiind vorba, de fapt, de un șantier-școală, unde studenții trebuie să depindă tocmai metodologia unei cercetări arheologice moderne.

Dintre domeniile pluridisciplinare amintite, ne oprim aici doar la aspectele cercetării arheozoologice. În acest sens, am beneficiat de la început de experiența reputatului specialist, prof. Sergiu Haimovici (Facultatea de Biologie a Universității "Al.I.Cuza" din Iași) și, în ultimele campanii, și de participarea tinerei cercetătoare Anca Coroliuc. Dacă la început colaborarea s-a limitat la studierea în laborator a materialului osteologic strâns în timpul săpăturilor, ulterior colaborarea s-a apropiat tot mai mult de cerințele reale ale arheozoologiei²⁴, în sensul participării directe a specialiștilor biologi la cercetarea de teren, ceea ce a permis înmulțirea observațiilor asupra contextului descoperirii resturilor animaliere.

Menționăm că, de-a lungul anilor, a fost recoltat din așezarea de la Tg. Frumos un material faunistic extrem de bogat, descoperit mai ales în gropi și

²⁰ M.L.Makarevič, *Ob ideologičeskich predstavlenijach u tripol'skich plemen*, Zapiski Odesskogo archeologičeskogo obščestva, I (34), 1960, p. 290-292; Vladimir G.Zbenovič, *op. cit.*, 1996, p. 32-33; Dan Monah, *op. cit.*, 1997, p. 35, 48, 191, 255.

²¹ Gh. Lazarovici, Fl. Drașoveanu, Zoia Maxim, *Parța*, Timișoara, 2001.

²² H.Dumitrescu, *Un modèle de sanctuaire découvert dans la station énéolithique de Căscioarele*, DaciaNS, XII, 1968, p.381-394; Vl. Dumitrescu, *Édifice destiné au culte découvert dans la couche Boian-Spanțov de la station tell de Căscioarele*, DaciaNS, XIV, 1970, p. 5-24.

²³ N.Ursulescu, *op. cit.*, 2001, p. 6.

²⁴ Mircea Udrescu, Luminița Bejenaru, Carmen Hrișcu, *Introducere în arheozoologie*, Iași, 1999.

în perimetrul locuințelor. Locurile de descoperire merită o atenție specială. Dacă aruncarea oaselor în gropi apare drept normală, mai greu de explicat este marea cantitate de oase în cadrul locuințelor. E greu de crezut că locuitorii lăsau resturile de mâncare în locuințe, pentru că acestea ar fi intrat în putrefacție. Mai curând e de crezut că aceste oase au fost aruncate aici după dezafectarea locuințelor, care deveneau astfel un fel de platforme de gunoi.

Trebuie să menționăm că rezultatele cercetării arheozoologice de la Tg. Frumos își sporesc valoarea prin comparare cu datele anterior stabilite pentru alte situri precucuteniene (Traian²⁵, Izvoare²⁶, Târpești²⁷, Andrieșeni²⁸) sau pentru ansamblul epocii neo-eneolitice.²⁹ Utilizarea datelor arheozoologice pentru reconstituirea imaginii vieții comunităților preistorice ajută direct la stabilirea ponderii diferitelor ocupații (îndeosebi creșterea animalelor, vânătoarea, pescuitul și culesul) în cadrul sistemului economic, precum și, indirect, la schițarea mediului climatic și vegetal în care trăiau oamenii unei perioade. De asemenea, studierea materialului paleofaunistic permite, prin comparare cu speciile actuale, și urmărirea evoluției unor caracteristici morfologice, element important pentru sesizarea existenței unor eventuale preocupări de ameliorare a raselor.

Materialul faunistic de la Tg. Frumos nu ne permite deocamdată să tragem concluzii privind ponderea pescuitului, culesului sau despre vânărea

²⁵ Olga Necrasov, Sergiu Haimovici, *Notă asupra resturilor de faună descoperite în 1956 la Traian-Dealul Fântânilor*, MCA, V, 1959, p. 217-219; idem, *Resturile de faună exhumate în cursul săpăturilor din campania 1957 la șantierul Traian*, MCA, VI, 1959, p. 179-184; idem, *Studiul resturilor de faună descoperite în 1959 la Traian (Dealul Viei și Dealul Fântânilor)*, MCA, VIII, 1962, p. 261-264; idem, *Studiul resturilor de faună neolitică deshumate la șantierul arheologic Traian*, MCA, IX, 1970, p. 59-65.

²⁶ O.Necrasov, G.Gheorghiu, *Studiul resturilor de faună din așezarea neolitică de la Izvoarele*, MCA, IX, 1970, p. 91-95.

²⁷ O.Necrasov, Maria Știrbu, *The Chalcolithic Paleofauna from the settlements of Târpești (Precucuteni and Cucuteni A₁-A₂ cultures)*, în vol. S.Marinescu-Bîlcu, *Târpești. From Prehistory to History in Eastern Romania*, BAR, 107, Oxford, 1981, p. 174-187.

²⁸ Mihail Isac, *Studiul faunei neolitice deshumate în 1956 la Andrieșeni*, teză de licență, Iași, 1962.

²⁹ O.Necrasov, M.Bulai-Știrbu, *Unele aspecte ale vieții triburilor neolitice din zona Subcarpaților Orientali*, SCA, 2, 1965, 1, p. 10-28; O.Necrasov, M.Știrbu, M.Iacob, *Răspândirea unor mamifere sălbatice la începutul holocenului (neolitic) pe teritoriul României*, AȘUI, s. a II-a, XIII, 1967, 2, p. 311-320; O.Necrasov, M.Bulai, *L'élevage, la chasse et la pêche durant le néolithique roumain*, în *Le VIIe CISAE*, V, Moskva, 1970, p. 544-556; S.Haimovici, *Unele probleme arheozoologice privind aspectul cultural Stoicani-Aldeni din sud-estul României*, CI, XVIII, 1998, 1, p. 283-287; E.Comșa, *La chasse en Olténie à l'époque néolithique*, DaciaNS, XXVII, 1983, p. 185-192; idem, *Viața oamenilor din spațiul carpato-danubiano-pontic în mileniile 7-4 î.Hr.*, București, 1996, p. 53-201.

și creșterea păsărilor, dar ne furnizează destule date despre vînarea și exploatarea mamiferelor.

În ceea ce privește cele două principale ocupații producătoare de carne (creșterea animalelor și vînătoarea), raportul dintre ele îl putem evalua deocamdată doar pe baza eșantioanelor analizate din două complexe închise: groapa nr.25 (482 piese, dintre care 395 determinabile) și groapa nr. 26 (1312 piese, dintre care 1253 determinabile).³⁰ De la început observăm că există o diferență destul de mare între procentajele stabilite pe baza numărului de fragmente osoase și cele stabilite pe faza numărului prezumtiv de indivizi (T. 1 și 3). Luând în calcul cel de al doilea aspect, constatăm o prioritate destul de slabă a animalelor domestice sacrificate (T. 2 și 4) față de cele sălbatice vînate (mai ales în groapa nr. 26: 54,68% și 43,16%), în timp ce primul procentaj indică o predominare accentuată a animalelor domestice (71% față de 29% în groapa 26; 83% față de 17% în groapa 25). Această situație face destul de dificilă compararea cu alte statistici mai vechi, când nu se practica evaluarea pe indivizi. Oricum, chiar și prin numărul fragmentelor osoase, se pare că la Tg. Frumos raportul animale domestice/animale vînate e mai mic față de cel din așezările precucuteniene din Subcarpați³¹, dar asemănător cu cel din altă așezare din Câmpia Moldovei, Andrieșeni.³² Până la efectuarea unor determinări mai numeroase, este prematur să tragem o concluzie din această constatare. Aceasta, cu atât mai mult cu cât în ceea ce privește principala categorie de animale furnizoare de carne – taurinele – numărul exemplarelor de *Bos taurus* e de patru ori mai mare decât al celor *Bos primigenius*, iar ca raport al pieselor osoase de la cele două specii este chiar mult mai mare.³³

Se pare că locul secund în procurarea cărnii, după taurine, îl ocupau cervideele (cerb, căprior), circa 20% din totalul exemplarelor de animale determinate și circa 14% din totalul oaselor. Urmau porcinele (circa 14% din exemplare), dar mistreții erau mai numeroși decât porcii domestici. Ovicaprinele dețineau o pondere destul de redusă, de doar circa 10%.

³⁰ S.Haimovici, A.Coroliuc, *op. cit.*, 2000 (pentru groapa nr.26); S.Haimovici, *L'étude du matériel archéozoologique provenu de la fosse nr.25 de l'habitat précucutenien de Târgu Frumos*, în *Archaeozoology and Palaeozoology Summer Courses*, în curs de apariție (pentru groapa nr.25).

³¹ E.Comșa, *op. cit.*, 1996, p. 104, 166-168; O.Necrasov, M.Știrbu, *op. cit.*, 1981, p. 182, T.1.

³² E.Comșa, *op. cit.*, 1996, p. 105; S.Marinescu-Bîlcu, *op. cit.*, 1974, p. 144.

³³ S.Haimovici, A.Coroliuc, *op. cit.*, 2000, p. 180, T.5. La Târpești, acest raport între indivizii celor două specii de *Bos* este de 50:1! (O.Necrasov, M.Știrbu, *op. cit.*, 1981, p. 182, T.1).

Tabloul animalelor domestice este complet prin apariții sporadice de câini, care erau probabil ca și în zilele noastre, câte unul la o gospodărie.

Despre resturile de cabaline nu se poate afirma cu certitudine apartenența lor la specia domestică sau sălbatică, dar numărul mic de exemplare pare a indica mai degrabă cea de a doua variantă.

Resturile de animale sălbatice descoperite în așezarea de la Tg. Frumos sugerează că în jurul stațiunii se găseau păduri vaste, formate din stejărișuri de câmpie (*Quercus robur*), amestecate cu alte specii de arbori. Acest tip de pădure, de joasă altitudine, reprezintă biocenoza cea mai bogată și mai complexă de la latitudinile noastre, ceea ce explică și prezența unei faune atât de variate, din care nu lipsesc nici ursul, lupul sau râsul. Fiind multiplu etajat, acest tip de pădure prezintă atât arbuști, cât și ierburi înalte, multe luminișuri, rariști și poeni. Frecvența înaltă a căpriorului (*Capreolus capreolus*) și a bourului (*Bos primigenius*), specii de lizieră, de aliniamente de arbori, ne face să presupunem că, deși se făceau tăieri masive, pentru construcții și nevoile casnice, existând runcuri, curături și doborâturi, totuși pădurea se refăcea destul de repede, în mod natural. Deci, pe lângă masivul forestier primar, era posibil să existe și numeroase trupuri de păduri secundare, mai ales în preajma unor așezări părăsite temporar sau pentru totdeauna.³⁴ Probabil că și animalele domestice (taurinele, porcinele, ovicaprinele) aveau un mediu foarte propice de viață, în semilibertate, în preajma acestor păduri. În genere, pădurea era cu totul benefică pentru desfășurarea activității umane, fiind mediul natural favorizant pentru o viață mai ușoară.

Lipsa unor cursuri importante de apă în zonă (ceea ce presupune o ihtiofaună de mici dimensiuni) ar explica raritatea lamelibranhiatelor (*Unio pictorum* și *Unio crassus*), ca și absența oaselor de pește în materialul faunistic de la Tg. Frumos. Absența oaselor de pește ar putea fi explicată eventual și prin consumarea integrală a resturilor, fie de către oameni, fie de către câini, dar și prin distrugerea oaselor foarte subțiri de către acizii din sol.

Interesantă este prezența unui fragment din femurul drept al unui uliu al găinilor – “porumbar” (*Accipiter gentilis*)³⁵, ceea ce ne-ar sugera vânărea acestui răpitor tocmai pentru protejarea faunei avicole domestice, existentă

³⁴ Anne-Marie Petrequin, Pierre Petrequin, *Le Néolithique des lacs*, Paris, 1988, p. 17-25; K.V.Kremenetskij, *Paleoekologija drevnejšich zemledel'tsev i skotovodov russkoj ravniny*, Moskva, 1991 (vezi recenzia lui V.Sorokin, în SAA, II, 1995, p. 206-210; S.Marinescu-Bîlcu, Marin Cărciumaru, Adrian Muraru, *Contributions to the ecology of Pre- and Protohistoric habitations at Târpești*, DaciaNS, XXV, 1981, p. 7-8, 17-18.

³⁵ Determinare efectuată de prof. Eugen Kessler de la Catedra de Zoologie a Universității din Cluj, căruia îi adresăm mulțumirile noastre și pe această cale.

probabil și în această așezare.³⁶ Ipoteza pare a fi întărită și prin descoperirea unei frumoase statuete de lut, reprezentând o galinacee (Fig. 7/1); asemenea statuete s-au întâlnit și în alte așezări precucuteniene.³⁷

Cercetarea arheozoologică s-a oprit și asupra obiectelor (unelte și podoabe) realizate din oase, coarne de cerb (Fig. 12), colți de mistreț (Fig. 8/4-10) sau valve de scoici (Fig. 8/1-2): ace, împungătoare (Fig. 9), șlefuitoare (Fig. 10-11), pandantive, spatule, aplice, mărgele (Fig. 8/3), determinându-se tipul osteologic utilizat pentru realizarea lor.

În fine, reamintim că analiza materialului osteologic a permis și sesizarea caracterului ritual al unei structuri (groapa nr. 26), prin aspectul deosebit al unor resturi (bucranii) de animale sacrificate, depuse aici.³⁸

Deși considerațiile prezentate aici se bazează doar pe cercetarea parțială a imensului material arheologic și osteologic descoperit în stațiunea precucuteniană de la Tg. Frumos, totuși credem că s-au desprins o serie de constatări și concluzii interesante, care, coroborate cu rezultatele din alte așezări contemporane, subliniază importanța abordării pluridisciplinare a tuturor categoriilor de materiale rezultate în timpul cercetărilor arheologice. Dintre acestea, un loc de frunte revine, prin numeroasele sugestii pe care le permit, vestigiilor paleofaunistice.

Nicolae URSULESCU
Dumitru BOGHIAN
Sergiu HAIMOVICI
Vasile COTIUGĂ
Anca COROLIUC

³⁶ Eugen Kessler, *Prezența galinaceelor (ord. Galliformes, cl. Aves) printre resturile scheletice colectate din situri arheologice de pe teritoriul României*, ActaMN, 26-30, I/1, 1989-1993 (1994), p. 205-220.

³⁷ S.Marinescu-Bîlcu, *op. cit.*, 1974, p. 103 și Fig. 84/4 = 94/9; 23/1 = 85/1; 85/3.

³⁸ S.Haimovici, A.Coroliuc, *op. cit.*, 2000; V.Cotiugă, S.Haimovici, *Fosses cultuelles et de caractère rituel dans le Néo-Enéolithique de Roumanie*, în *Pre-Actes. XIVe Congrès de CISPP, 2-8 septembre 2001, Liège-Belgique*, Liège, 2001, p. 247-248.

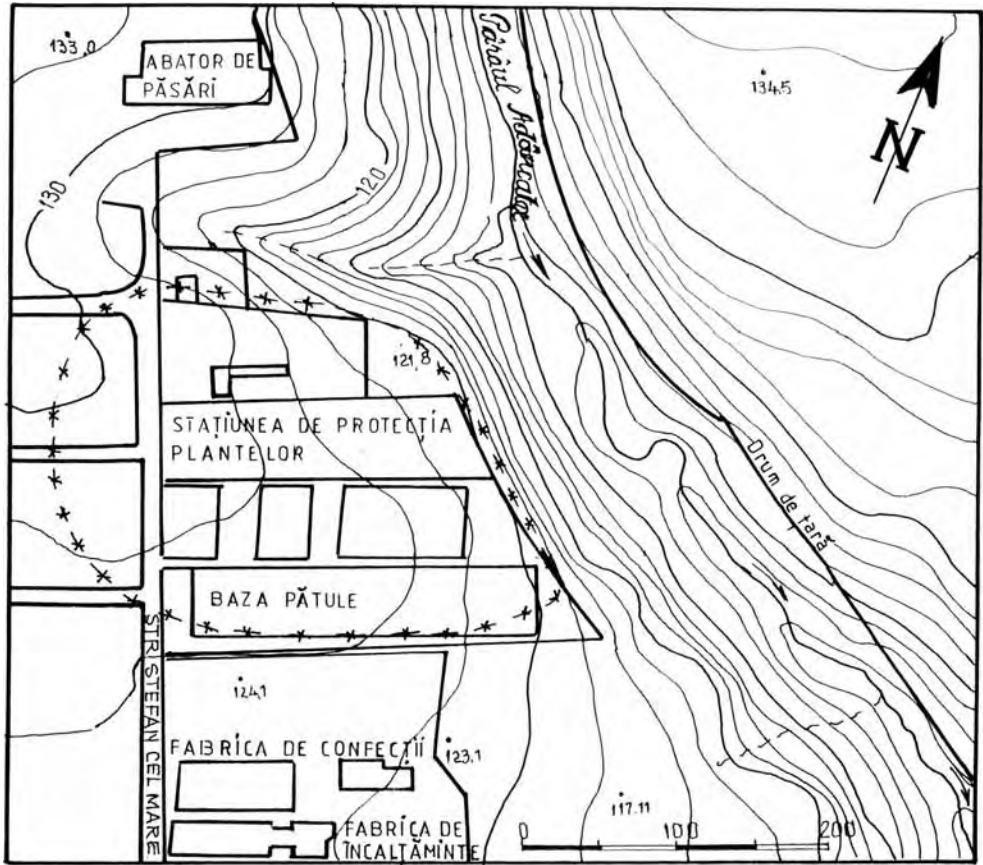

Fig. 1. Zona din nord-estul orașului Târgu Frumos, în care se află așezarea precucuteniană (La zone nord-est de la ville de Târgu Frumos où on trouve l'habitat du type Précucuteni).
- x - x: limitele posibile ale așezării (les limites supposées de l'habitat).

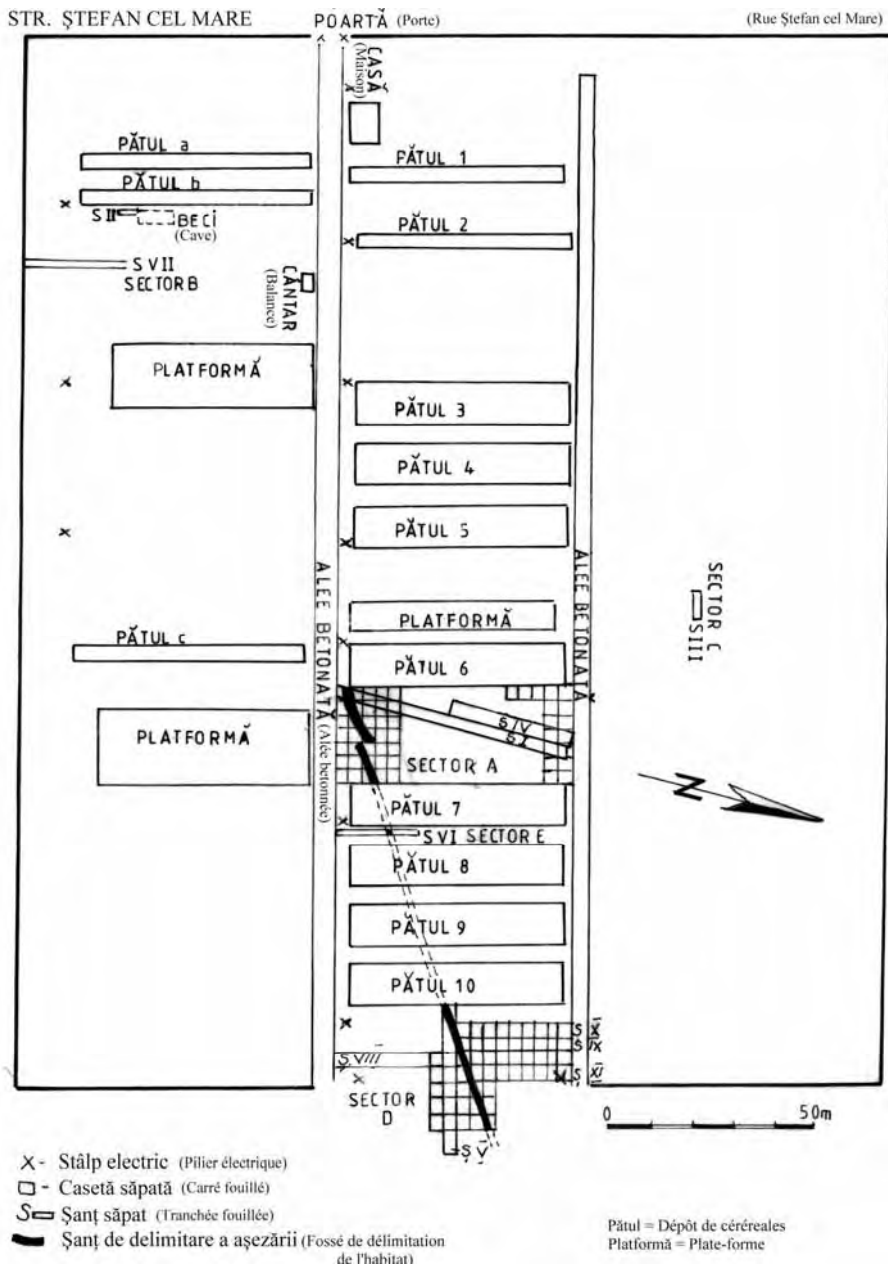

Fig. 2. Târgu Frumos: planul general al punctului *Baza Pătule*, cu secțiunile și suprafețele săpate în sectoarele A-E (le plan général du lieu dénommé *Baza Pătule* avec les tranchées et les surfaces fouillées dans les secteurs A-E).

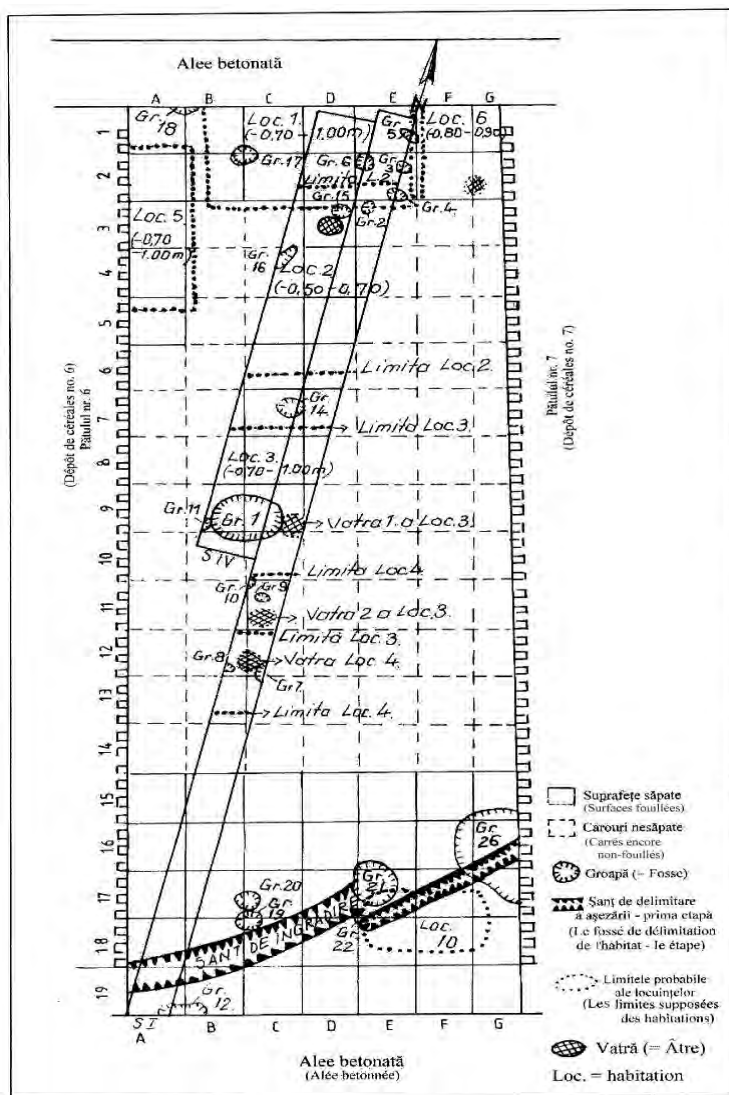

Fig. 3. Târgu Frumos-Baza Pătule: planul săpăturilor din sectorul A (plan des fouilles du secteur A).

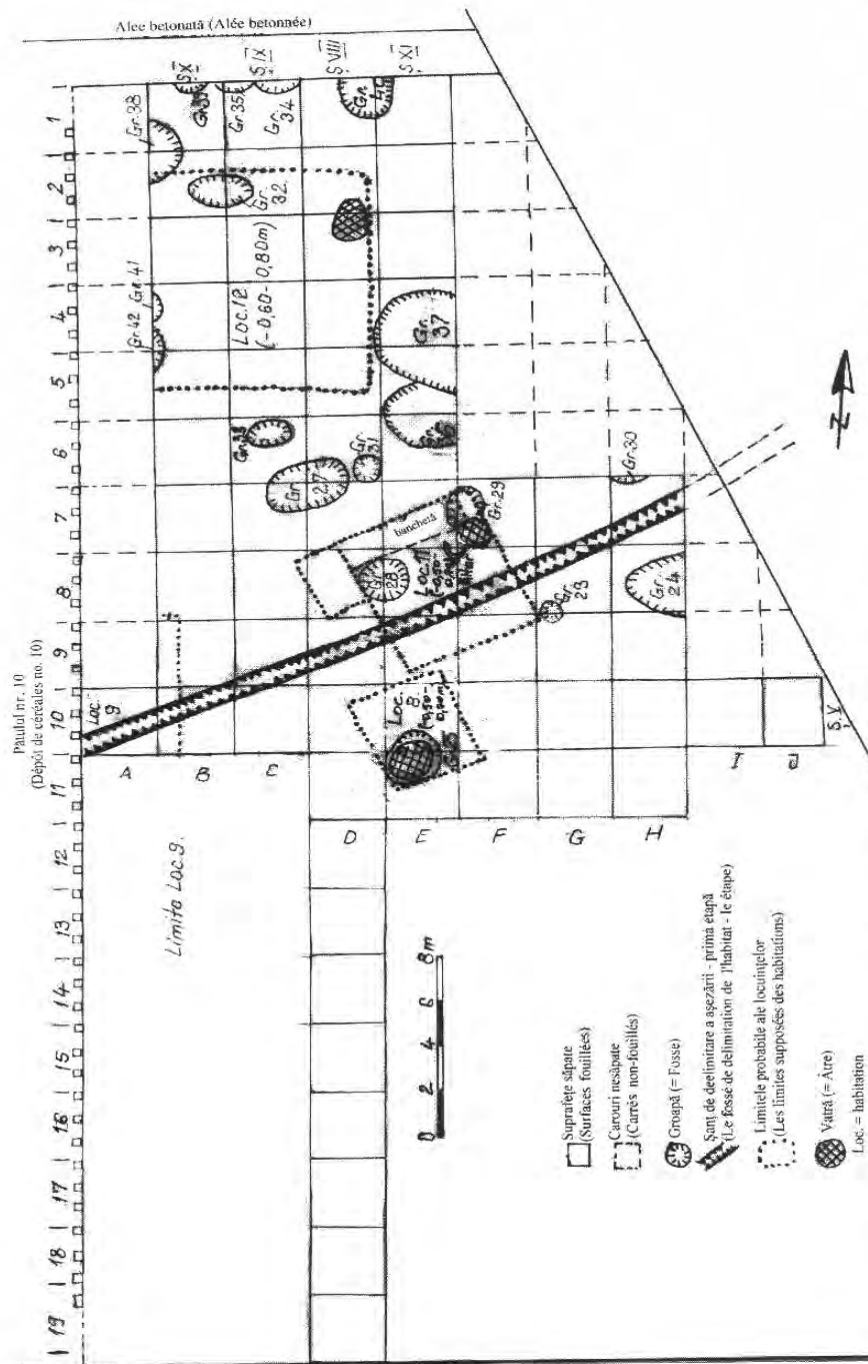
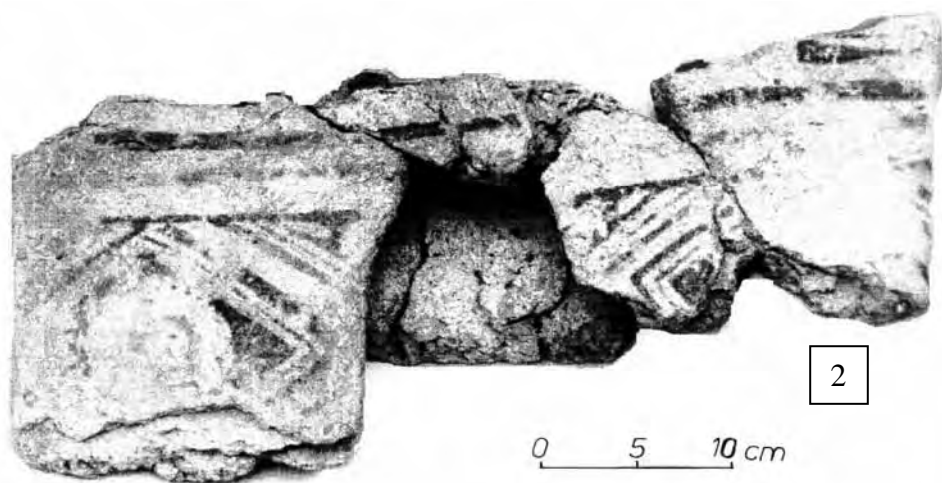

Fig. 4. Târgu Frumos-Baza Păulești: planul săpăturilor din sectorul D (plan des fouilles du secteur D)

Fig. 6. Târgu Frumos: altarul locuinței nr. 11: *in situ* (1) și reconstituit (2) (l'autel de l'habitation no. 11. 1: *in situ*; 2: reconstitué).

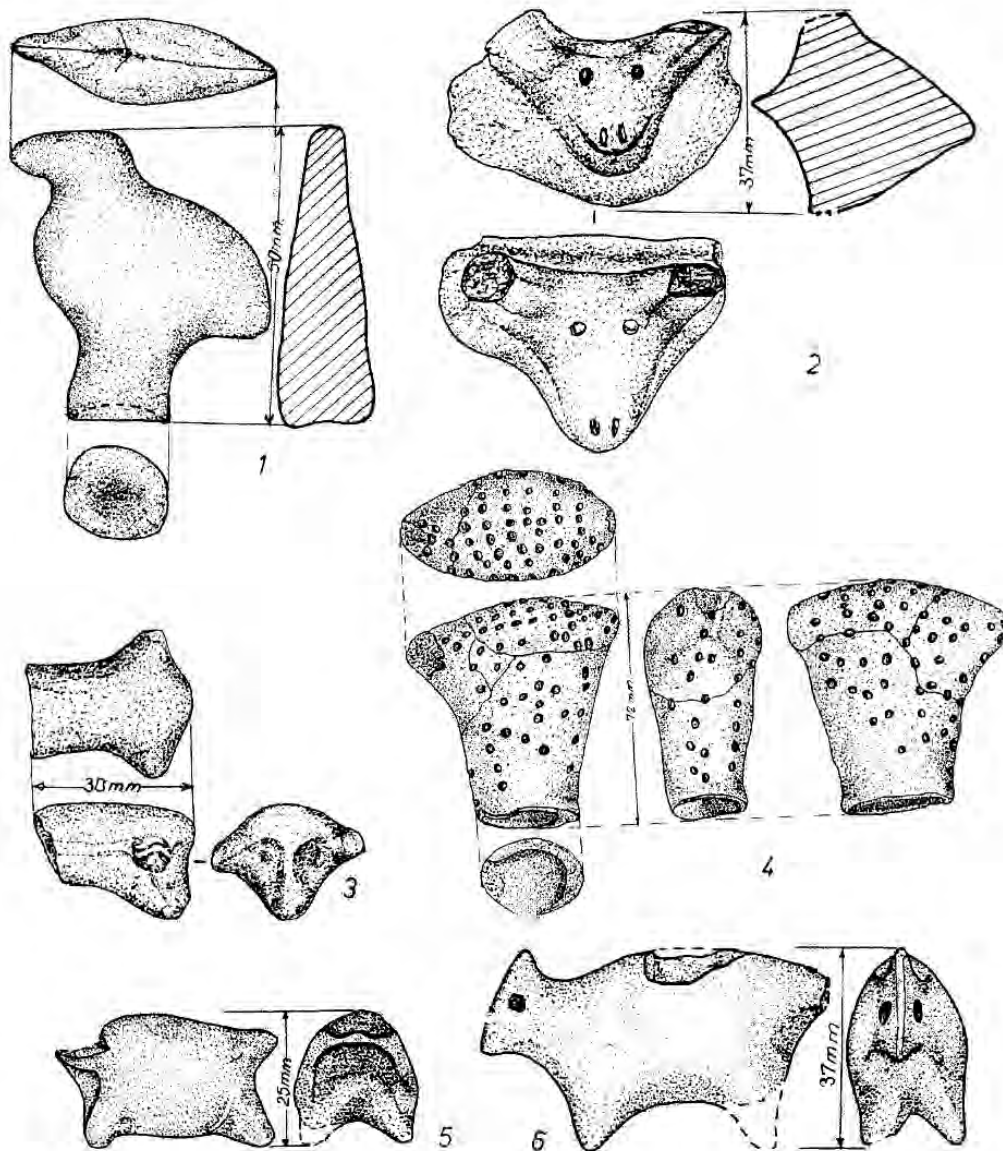

Fig.7. Târgu Frumos: plastică zoomorfă. 1: statueta avimorfă (Gr.21); 2: protomă de bovidu (locuința nr. 12); 3: cap și gât de mamifer (Gr.24); 4: protomă - buton capac (Gr.26); 5-6: statuete de bovidee (?) (plastique zoomorphe. 1: statuette avimorphe (la fosse no. 21); 2: protomé de bovidé (l'habitation no. 12); 3: tête et cou de mammifère (la fosse no. 24); 4: protomé-buton de couvercle (la fosse no. 26); 5-6: statuette de bovidés ?).

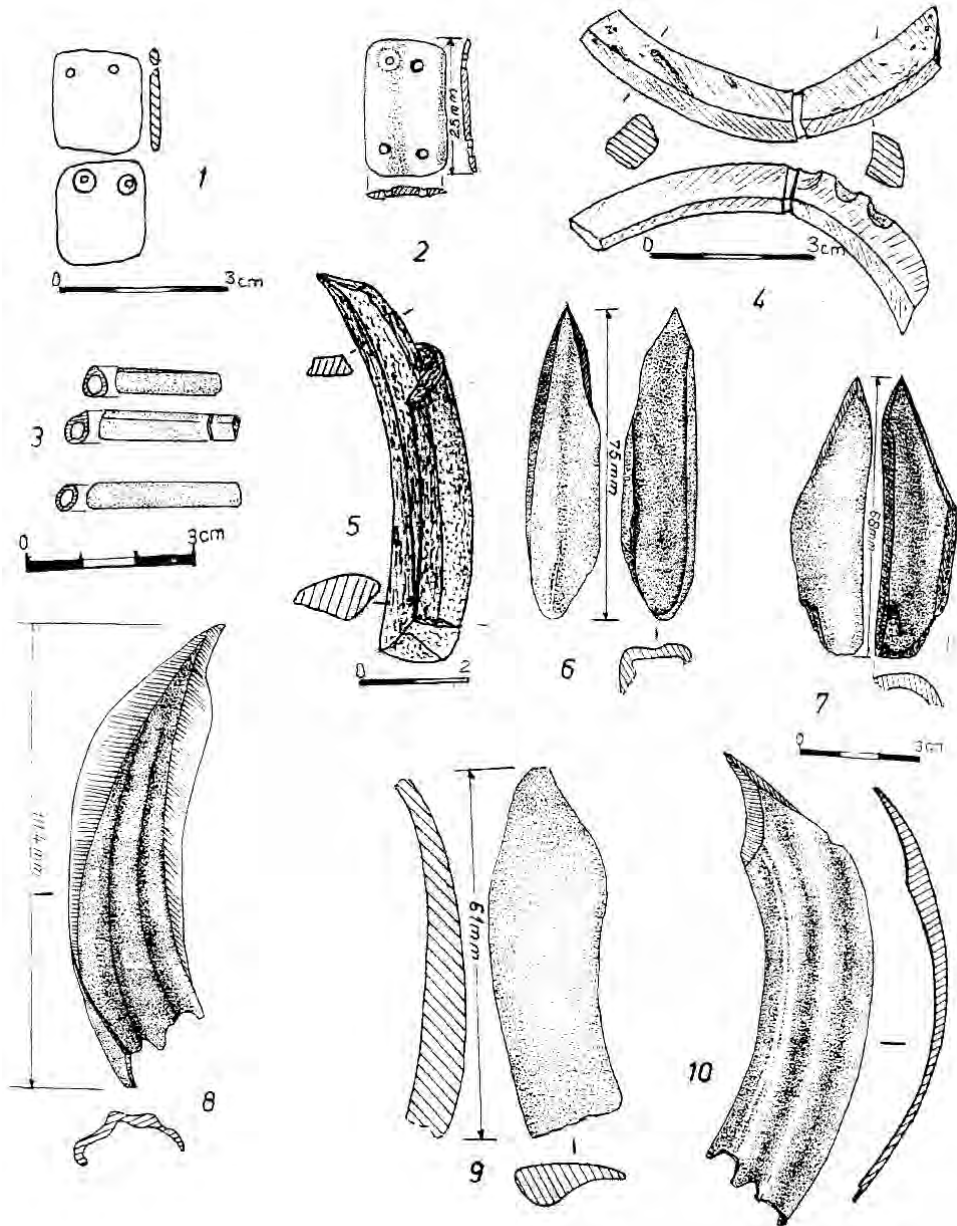

Fig. 8. Târgu Frumos. 1-2: aplice din valve de scoică de râu; 3: mărgelile din oase tubulare; 4-10: obiecte de podoabă pe colți de mistreț (1-2: des appliques en valves de moules de rivière; 3: des rassades en os tubulaires; 4-10: des objets de parrure sur des défenses de sanglier).

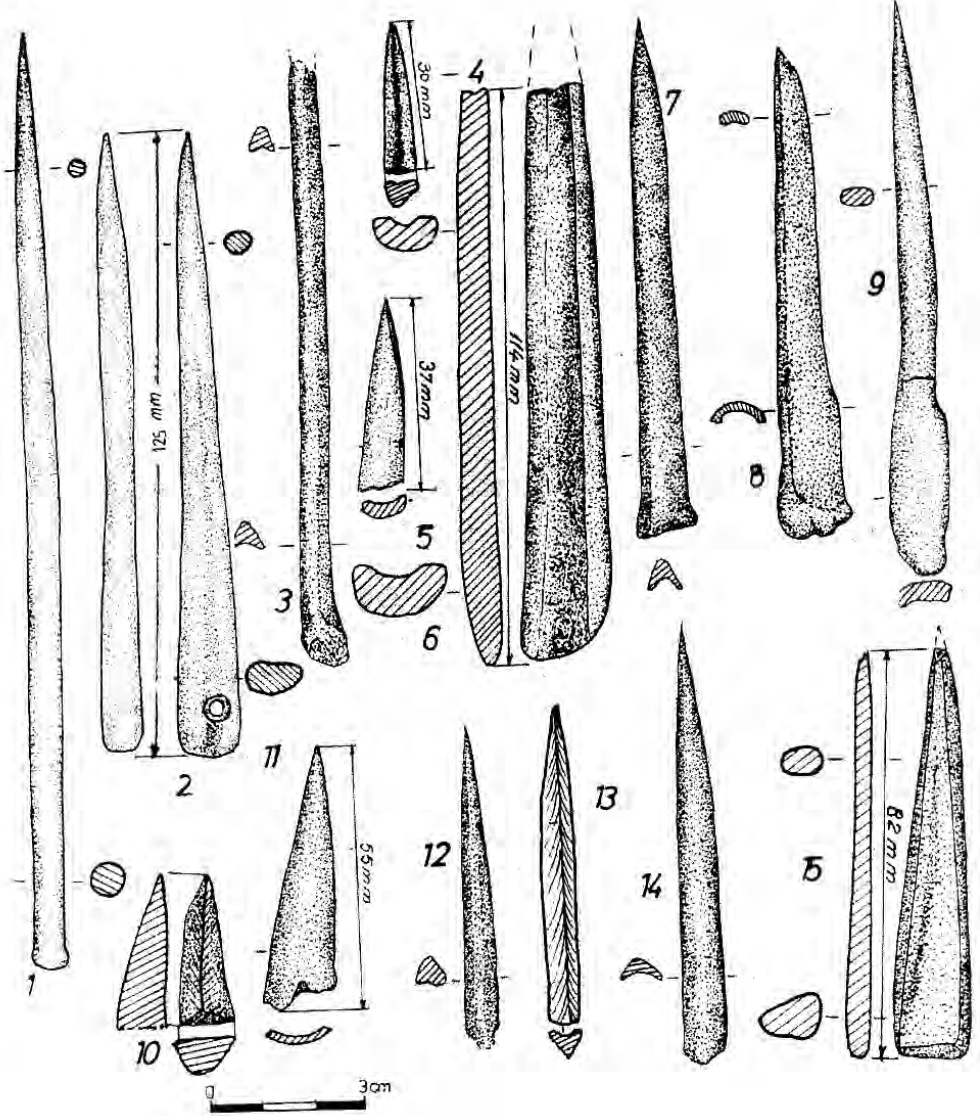

Fig. 9. Târgu Frumos: ace și împungătoare realizate pe oase (aiguilles et poinçons réalisés en os).

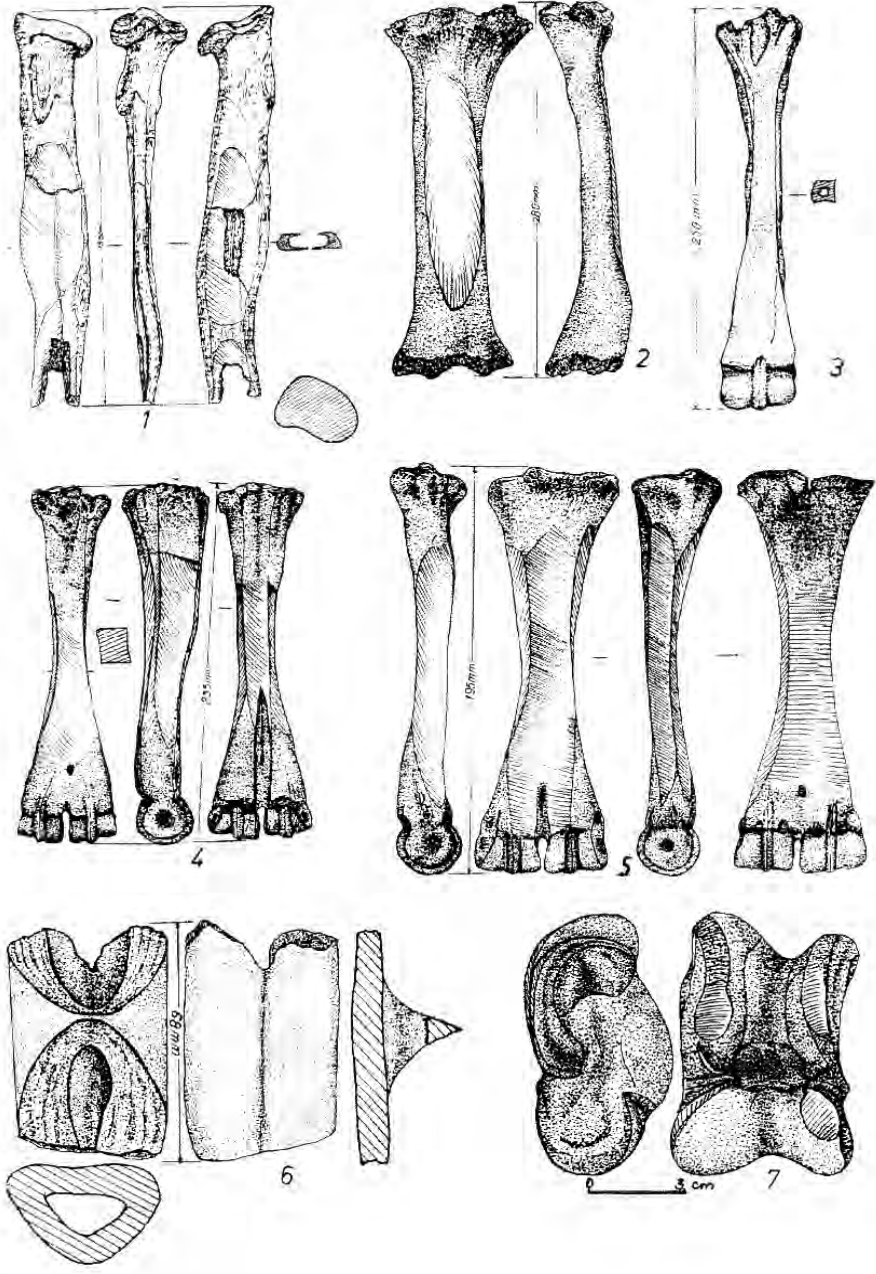

Fig. 10. Târgu Frumos: șlefuitoare de os (poliseurs en os).

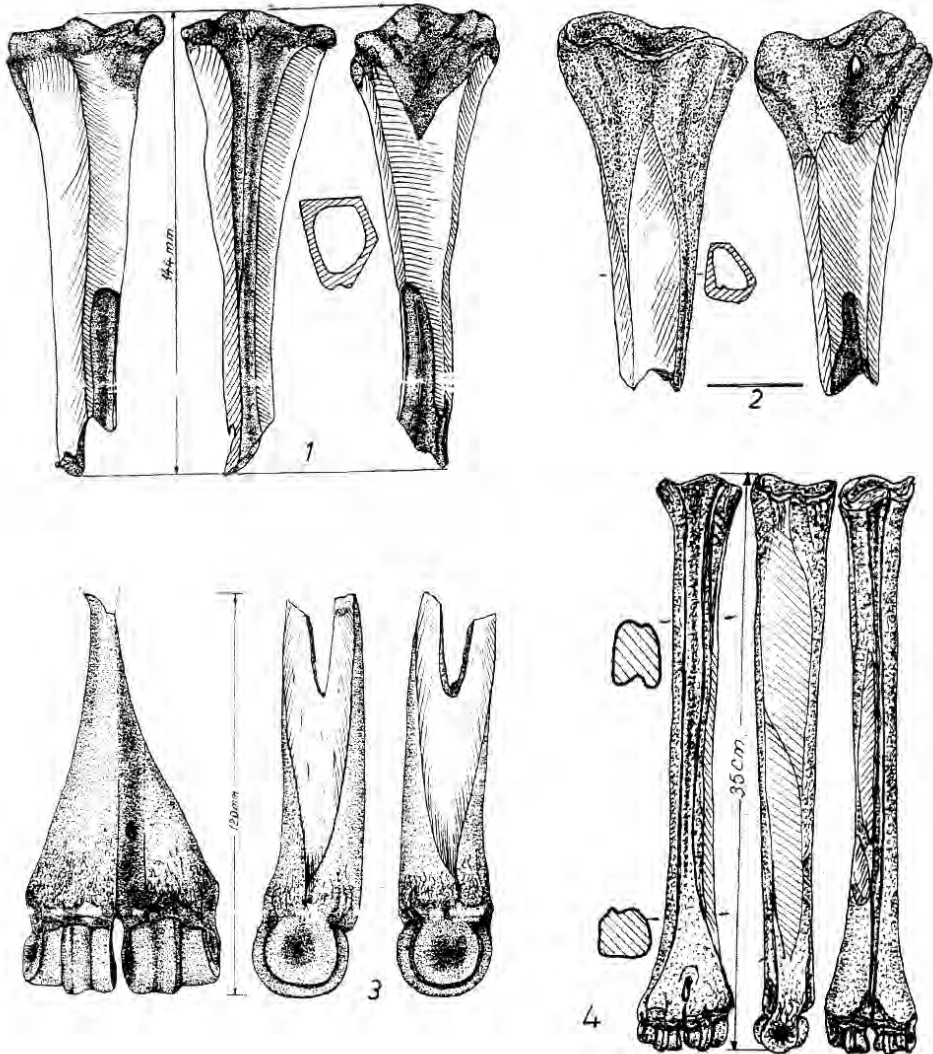

Fig. 11. Târgu Frumos: șlefuitoare de os (poliseurs en os).

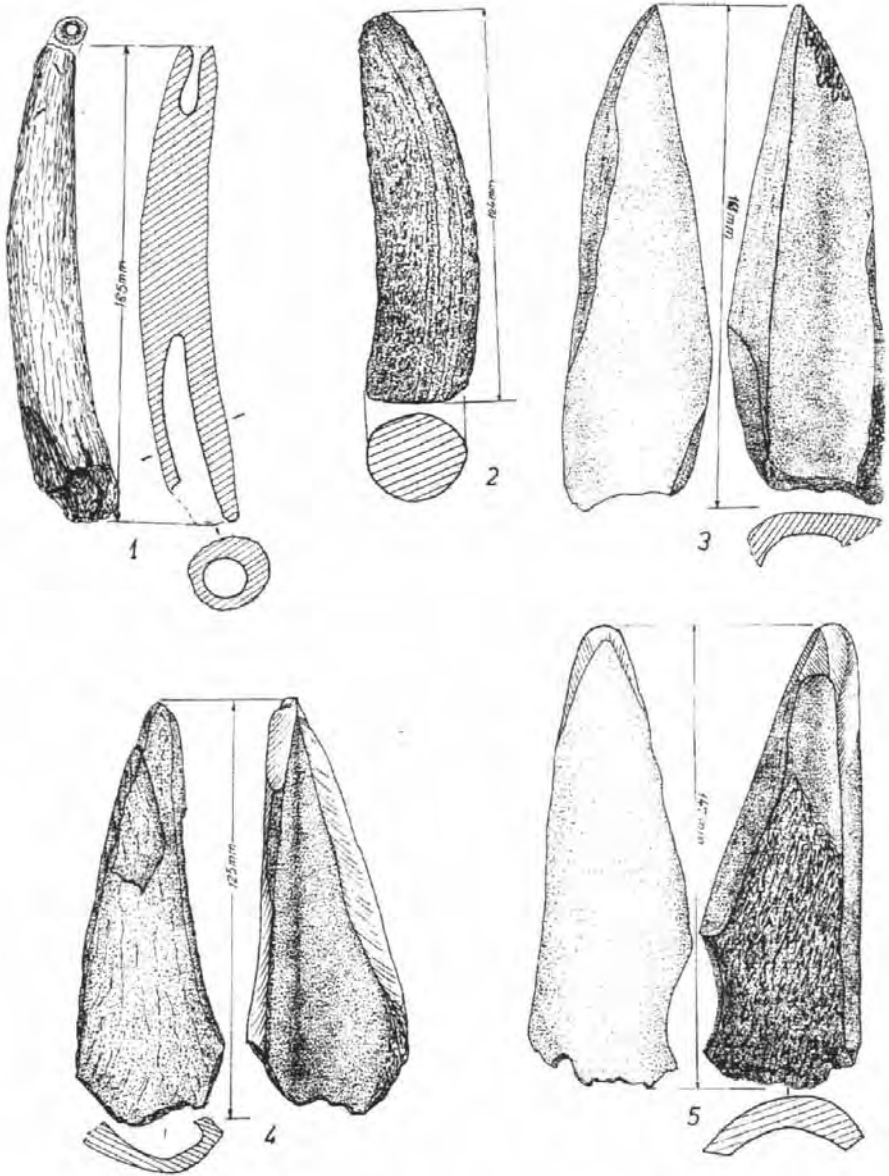

Fig.12. Târgu Frumos. Unelte din corn de cerb cu urme de utilizare.(1: dublu mâner la ambele capete) (outils en bois de cerf avec des traces d'utilisation; 1: double manche aux deux bouts).

**UN COMPLEX APARTINÂND CULTURII BASARABI
DESCOPERIT LA
HUNEDOARA–GRĂDINA CASTELULUI**

**AN ARCHEOLOGICAL COMPLEX BELONGING
TO THE BASARABI CULTURE,
DISCOVERES AT HUNEDOARA–GRĂDINA CASTELULUI
(ABSTRACT)**

The authors analyse the content of a hole seen as a deposit place of a metallurgic oven (1998), the archeological material discovered in the padding of the hole belongs to an early phase of the Basarabi culture.

Cercetarea sitului arheologic de la Hunedoara–Grădina Castelului cunoaște două momente distinctive, unul corespunzător anilor '80 (suprafața S I/1982, suprafața S II/1983 și suprafața S III/1984) (autori Ioan Andrițoiu–Tiberiu Mariș–Florin Drașovean)¹ și al doilea care debutează cu anul 1996, lucrările continuând până în prezent (secțiunea S₁/1996, suprafața S I/1997, secțiunea S₂/1998, secțiunea S₃/1998, suprafața S II/1999, suprafața S III/1999–2000, secțiunea S₄/2000, suprafața S IV/2001 și suprafața S V/2001)².

În ceea ce privește problematica acestui studiu, se poate afirma că în cursul vechilor cercetări (1982–1984) a fost identificată o etapă de locuire corespunzătoare culturii Basarabi, bine reprezentată din punct de vedere al inventarului arheologic, acesta cuprinzând și câteva piese de metal³.

¹ Luca 1999, 14.

² Colectivul de cercetare este condus de dr. Sabin Adrian Luca (Facultatea de Istorie din cadrul Universității „Lucian Blaga” Sibiu), căruia ținem să-i mulțumim și pe această cale pentru încrederea acordată și sfaturile deosebit de utile pe care ni le-a oferit.

³ Ciugudean 1997, 142 (punct 24). Inventarierea completă a materialelor arheologice rezultate din vechile cercetări nu ne-a permis identificarea acestor piese metalice, această situație fiind datorată unei depozitări necorespunzătoare, precum și a repetatelor schimbări a spațiului de depozitare, acest lucru ducând la pierderea unui număr însemnat de material arheologic.

Conform biletelor de șantier⁴, în cadrul suprafeței S II/1983, adâncimea – 0,80 m, fără precizarea caroului, a fost identificată o groapă–cuptor (notată C₁/1983), ce conținea fragmente de zgură⁵ și prezenta o gardină de lut.⁶

O dată cu a doua etapă a cercetărilor, în anul 1998 s-a practicat secțiunea S₂/1998, cu dimensiunile de 20 x 2 m, având o poziționare NE–SV⁷ (Plan 1). În capătul de SV al acestei secțiuni (Plan 2), s-a constatat că nivelul deranjat de lucrări contemporane coboară până la –0,75 m de la actualul nivel de călcare (Plan 3/3), baza nivelului fiind constituită dintr-o lentilă subțire de pietriș (circa 4–7 cm), în cuprinsul căreia apar fragmente de dolomită și piatră de râu (Plan 3/8). În cadrul acestui nivel contemporan a fost identificată la adâncimea de –0,20 m, carourile 2–3, o lentilă de mortar (Plan 3/2), resturile unor cabluri de oțel (Plan 3/9), iar în colțul de sud-vest s-a conturat o groapă de mici dimensiuni (Plan 3/1), aflată în legătură cu aceleași lucrări contemporane.

După excavarea nivelului Basarabi, subțire ca și grosime (10–12 cm), de culoare cenușiu deschis, granulos (Plan 3/5), s-a conturat la răzuire (–0,90 m) și după îndepărtarea unei depuneri de argilă, fără material arheologic (Plan 3/4), conturul unei gropi, de formă aproximativ circulară, având lungimea de 1,85 m pe ductul profilului, umplutura având o consistență ușor diferită de cea a nivelului de cultură Basarabi.

Primele două niveluri de săpare ale gropii, ce nu au relevat diferențe cromatice sau de textură, au dus la descoperirea unui bogat lot de material ceramic fragmentar (Plan 3/11), alături de resturi arheologice și la constatarea după care pereții gropii erau drepecți, fiind săpați în solul roșiatic, compact, steril din punct de vedere arheologic (Plan 3/7), tăind nivelul corespunzător etapei de locuire neolitice timpurii (cultura Starcevo-Criș) (Plan 3/6). După apariția unui fragment de gardină, ce suprapunea fragmente de dolomită calcaroasă, s-a efectuat o casetă de 4 x 2 m (Plan 2), în vederea surprinderii complete a complexului, dimensiunile gropii fiind pe axele principale de 1,85 x 2 m. Pe fundul complexului exista o aglomerare de bolovani, de dimensiuni medii și mari (între 15–30 cm), în cadrul căreia se

⁴ Acestea rămân singura documentație de șantier privind această primă etapă a cercetărilor care ne-a fost disponibilă din arhiva muzeului, documentație completată de informații verbale oferite, cu amabilitate, de către prof. Tiberiu Mariș.

⁵ Neefectuarea unor analize chimice asupra fragmente de zgură la acel moment, precum și mai sus menționata pierdere a lor, ne pune în imposibilitatea de a preciza natura materialului obținut în acest tip de instalație.

⁶ Lipsa documentației de șantier (schițe, planuri, fotografii) ne împiedică să facem o descriere a acestui complex.

⁷ Luca 1999, 50.

aflau fragmente de gardină (Plan 3/12), confecționată din lut, de culoare brună, amestecat cu paie tocate și pietricele, prezentând o ardere slabă, unele porțiuni fiind afectate de o ardere secundară (Pl. 6). În zonele centrală și estică a gropii apar depuneri de cenușă, cu grosimi apreciabile (circa 15–20 cm) (Plan 3/13) iar o dată cu curățirea aglomerării de piatră s-a putut constata existența unor fragmente de material argilos de mici dimensiuni, a cărui factură, prin ardere, era diferită de cea a solului viu în care se adâncea această groapă. Acestei argile i s-a putut identifica proveniența o dată cu excavarea secțiunii S₃/1998, 2000, când în capătul ei nordic (Plan 1) s-a surprins un strat argilos compact, de culoare cenușiu–deschis, cu o grosime apreciabilă (peste 1,20 m), care prezintă proprietăți refractare foarte bune, conform analizei chimice care s-a efectuat⁸. În masa de cenușă au fost identificate fragmente și picuri de zgură⁹, ce prezintă în urma analizei chimice un conținut de 47% Cu, adică un bronz (Plan 3/14). După demontarea structurii de piatră în centrul gropii exista o alveolare, care conținea puțină cenușă.

Inițial, am fost tentați să credem că ne aflăm în fața unui cuptor de redus minereul, constatare sprijinită pe resturile cuptorului (piatră, material refractar extrem de fragmentar, zone compacte de cenușă, prezența unei jumătăți de gardină și a zgurii), însă în urma analizei atente a pereților gropii (care nu prezentau urmele unei arderi la temperaturi înalte, necesare reducerii minereului) și a conținutului nesemnificativ de zgură, optăm pentru încadrarea acestui complex, ca și funcționalitate, în categoria gropilor menajere, ce „depozita” resturile unui cuptor de redus minereul¹⁰, care cu siguranță a funcționat în imediata apropiere. Acestui prim moment de funcționare a gropii, îi urmează – în opinia noastră – faza de umplere, materialul arheologic descoperit fiind elementul de datare al acestui complex.

Prima constatare care s-a putut face referitor la inventarul ceramic se leagă de faptul că acesta este fragmentar și din punct de vedere al facturii, materialul încadrabil cu certitudine Basarabi¹¹, putându-se diviza în două grupe, corespunzător categoriilor fină, semifină (64 %) și uzuală (36%).

⁸ Ioan 2000, 36.

⁹ Greutatea acestor resturi metalurgice depășea cu puțin 5 gr.

¹⁰ Această funcționalitate ne-a fost sugerată de către dr. Horia Ciugudean, căruiua îi aducem și pe această cale, cele mai sincere mulțumiri pentru pertinentele sugestii și schimbul de idei avut.

¹¹ O dată cu săparea gropii au fost antrenate materiale ceramice mai vechi, aparținând culturilor Starčevo-Criș (2 fragmente), Coțofeni (1 fragment) și orizontului cu ceramică canelată de tip Gáva.

Prima categorie utilizează ca degresant nisipul fin, rar pietricele și prezintă o lustruire foarte bună, atât la interior cât și la exterior, în cazul subcategoriei fine. Statistic, gama cromatică este dominată de cărămiziu (cenușiu la interior), brun, cenușiu, negru-cenușiu și rar negru (interior gălbui, cenușiu sau brun) sau cărămiziu (interior negru). Ceramica grosieră utilizează nisipul și pietricele ca și degresanți, pereții sunt atenți netezi iar culoarea predominantă rămân brun-cărămiziu.

Au putut fi reconstituite grafic puține forme, între acestea distingându-se strachina cu pereții puțin invazați (Pl. 5/1), strachina cu buza invazată, neornamentată (Pl. 5/4), strachina cu buza evazată (Pl. 5/3), vasul tip *urnă* (Pl. 5/2) și vasul-borcan (Pl. 5/5).

Motivele incizate sunt predominant reprezentate de triunghiuri hașurate oblic, asociate cu șiruri paralele orizontale, realizate în tehnica imprimării (Pl. 2/2, 3) și cu motive în forma literei „S”, alături de șnur fals (Pl. 2/4) cu analogii în Serbia¹², Banat¹³ sau Transilvania.¹⁴ Apar, de asemenea, triunghiuri hașurate în rețea (Pl. 1/5), asociate cu benzi de impresiuni semicirculare, cu corespondențe tipologice în Serbia.¹⁵ Un tip de decor incizat este reprezentat de banda hașurată în rețea (Pl. 1/2), motiv frecvent atât în cadrul orizonturilor timpurii ale culturii Basarabi în Banat: Remetea Mare–*Gomila lui Gabor*¹⁶, Gornea–*Țărmuri (II)*¹⁷ cât și în Serbia la Vașica–*Gradina na Bosutu*¹⁸. În ceea ce privește ornamentele imprimate, relevante pentru încadrarea cronologică a complexului rămân impresiunile dispuse în șiruri orizontale (Pl. 1/3; 2/2), cu analogii atât în Serbia¹⁹, cât și în Banat²⁰, și cele dispuse în șiruri verticale (Pl. 1/4) pentru care există excelente corespondențe la Vașica–*Gradina na Bosutu*²¹ sau Beška–*Kalakača*.²²

Ornamentul imprimat redând șiruri de „S”-uri dispuse orizontal și oblic este redat la Pl. 2/5, ornamentul apărând pe un material având o factură foarte bună, ars la negru, pereții fiind lustruiți atât la interior, cât și la exterior.

¹² Medović 1978, T. LXI / 4 (Jazak–*Cerje*), T. LXI/3, T. XLVII/2 (Vršac–*Kapaskata putra*).

¹³ Gumă 1983, 106, Pl. II/10, 13 ; 109, pl. V/1, 2 (Remetea Mare–*Gomila lui Gabor*).

¹⁴ Ciugudean 1997, 169, Fig. 3/4, 7 (Tărtăria).

¹⁵ Medović 1978, T. LXVII/1 (Vršac–*Kapaskata putra*).

¹⁶ Gumă 1983, 108, Pl. IV/4; 109, Pl. V/3.

¹⁷ *Ibidem*, 125, Pl. XXI/3, 6.

¹⁸ Medović 1978, T. LI/7, LIII/1, LXVIII/5, 10.

¹⁹ *Ibidem*, T. LXVI (Pančevo–*Najeva ciglanova*).

²⁰ Gumă 1983, 129, Pl. XXV/1 (Gornea–*Pod Păzăriște*).

²¹ Medović 1978, T. LXVI/2; T. LXVIII/3.

²² *Ibidem*, T. LX/1.

În ceea ce privește materialul canelat, atribuirea certă la orizontul Basarabi s-a făcut ținându-se seama, în primul rând de factură și mai apoi de tehnica de canelare specifică momentului, cunoscându-se faptul că săparea gropii a condus și la antrenarea unor materiale de orizont Gáva, în cazul nostru factura acestora din urmă fiind diferită (lut degresat cu nisip și multe pietricele, netezire relativ bună la interior), fragmentele ceramice Basarabi fiind ilustrate la Pl. 3/1-7.

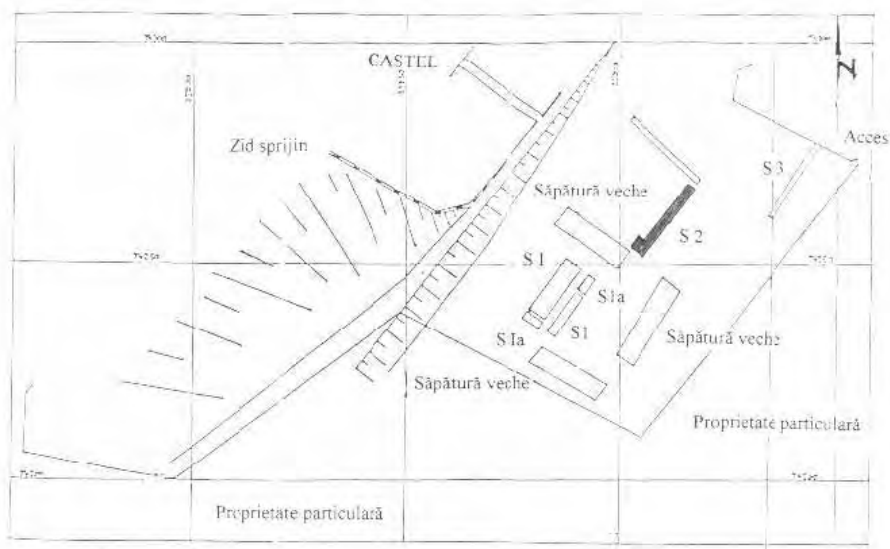
Conținutul gropii este completat de două greutateți de război fragmentare (Pl. 4/5, 6) și de fragmente ceramice (Pl. 4/2-4), alături de care se distinge un fragment de toartă fațetată (Pl. 4/1).

Recentele studii privind cultura Basarabi²³, întăresc faptul că în faza timpurie (I) persistă elemente Gornea–Kalakača (pastă specifică, triunghiuri hașurate, incizii în zig-zag, ghirlande în tehnica șnurului fals), alături de decorul specific Basarabi, constatări sprijinite pe cercetări sistematice mai ales în Serbia și Banat.

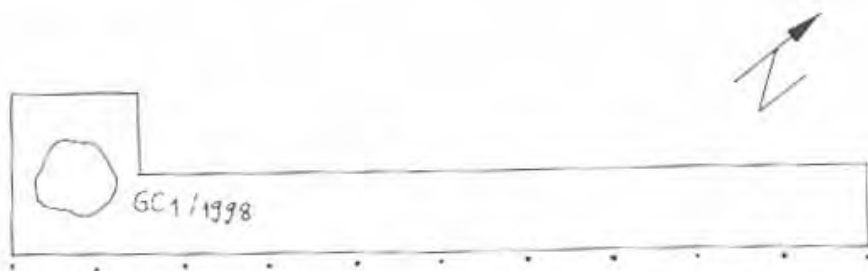
Având în vedere aceste considerente, completate de studiul materialului ceramic rezultat din nivelul de cultură Basarabi de la Hunedoara–*Grădina Castelului* (elemente tipice: grupuri de liniuțe scurte incizate, triunghiuri hașurate simplu, incizii în zig-zag, alături de decor canelat, imprimat, incizat Basarabi), propunem încadrarea acestui complex în faza timpurie a culturii Basarabi, viitoarele cercetări putând să aducă elemente noi cu privire la acest orizont cultural și cronologic în arealul hunedorean.

Cristian ROMAN
Dragoș DIACONESCU

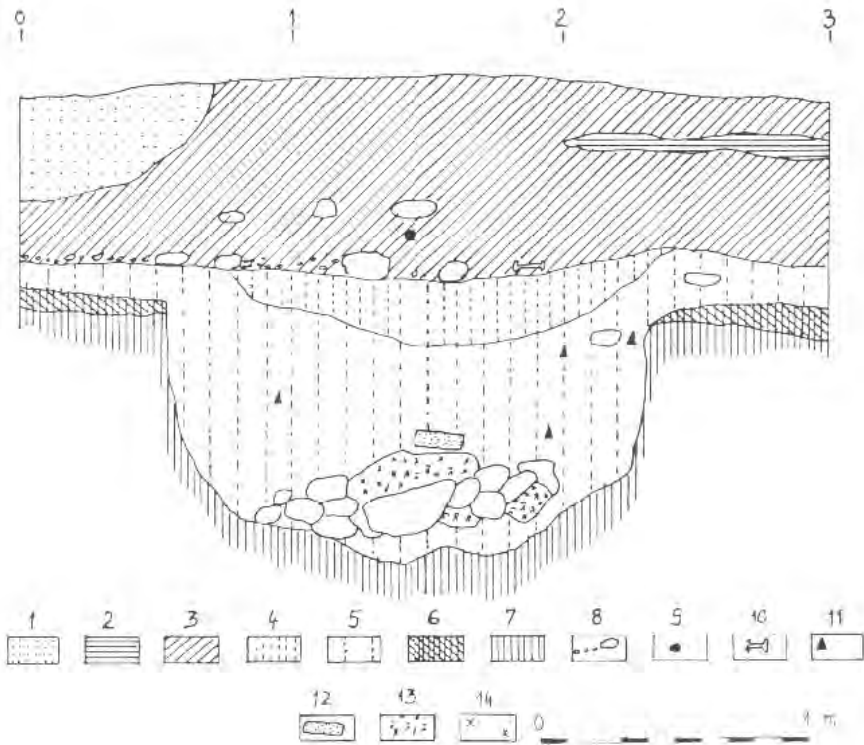
²³ Ciugudean 1997, 135-202; Gogăltan–Ursuțiu 1994, 81-96; Gumă 1993; Medeleț 1991, 63-84; Medović 1988; Vasiliev 1996, 137-142.

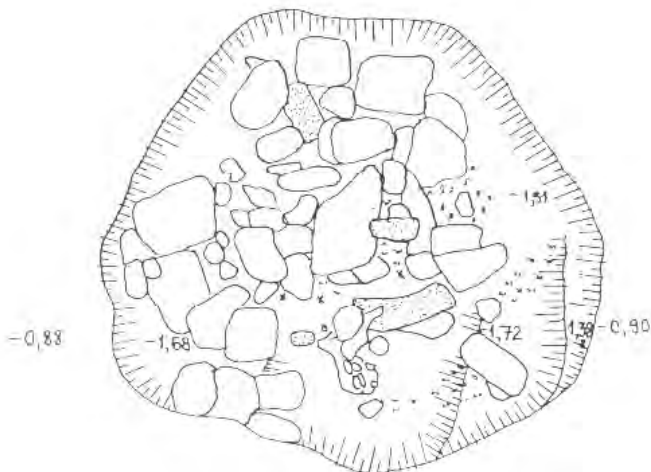
Plan 1. Dispunerea secțiunii S₂/1998 în cadrul săpăturilor arheologice sistematice de la Hunedoara–Grădina Castelului (apud Luca 1999).

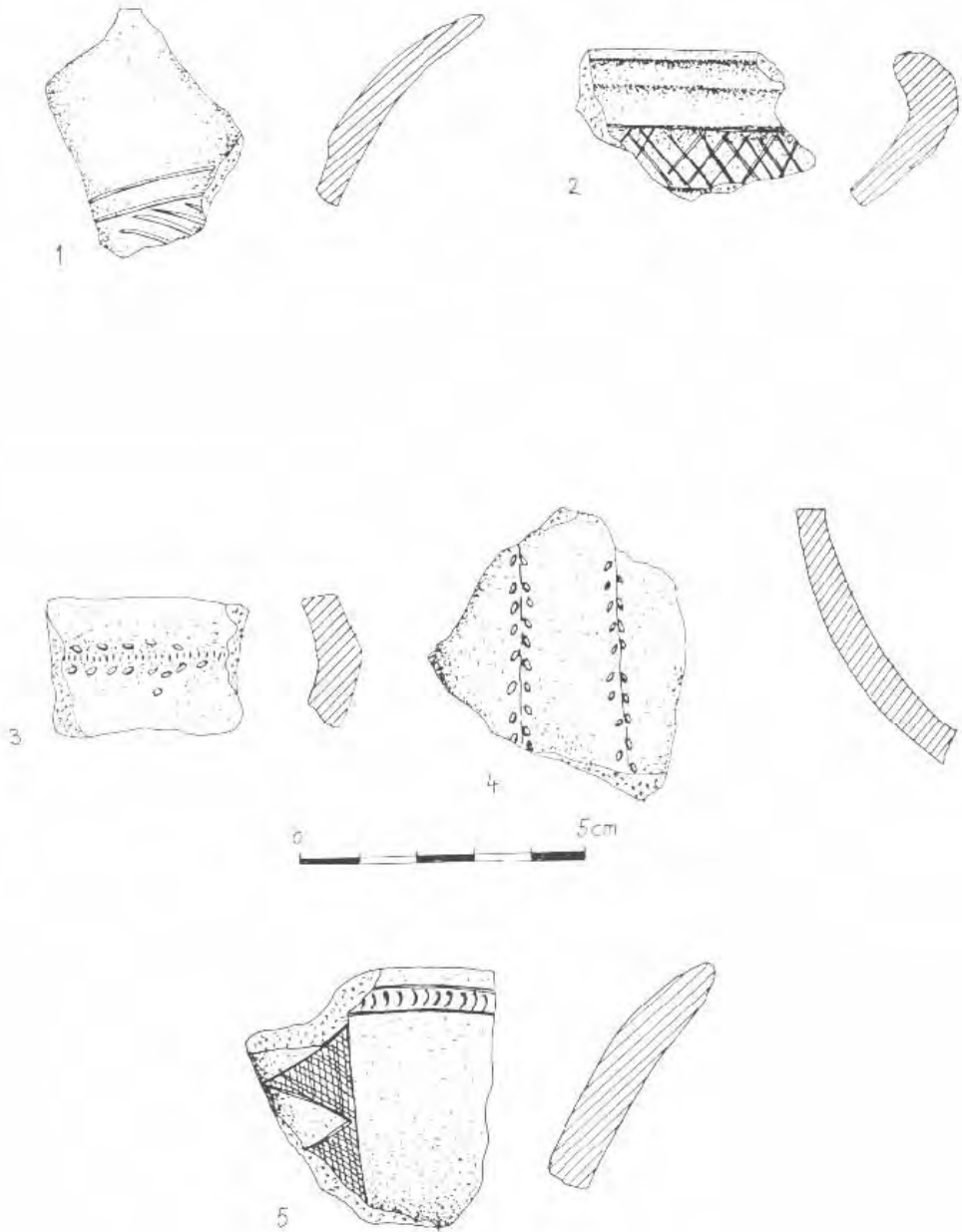
Plan 2. Amplasarea complexului GC₁/1998 în cadrul secțiunii S₂/1998

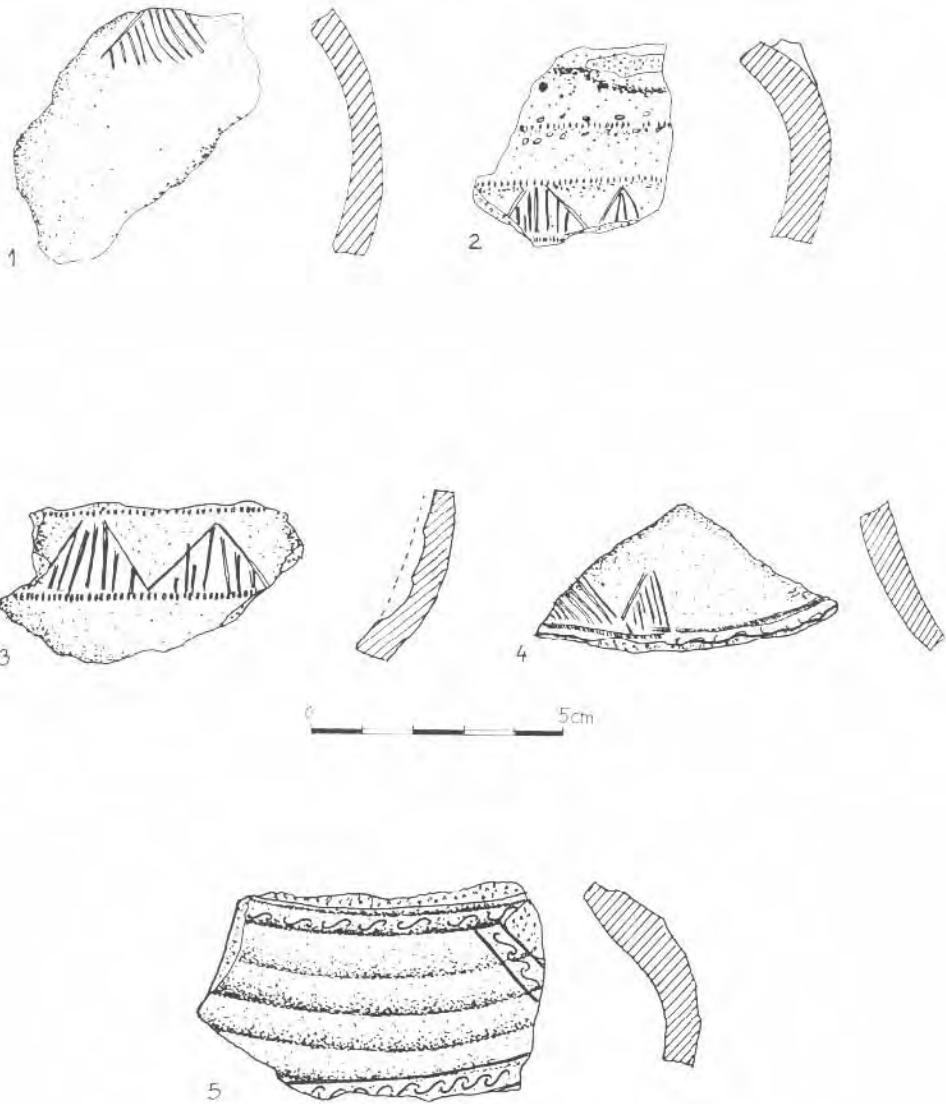
Plan 3. Stratigrafia verticală a complexului GC₁/1998 surprinsă pe profilul vestic al secțiunii

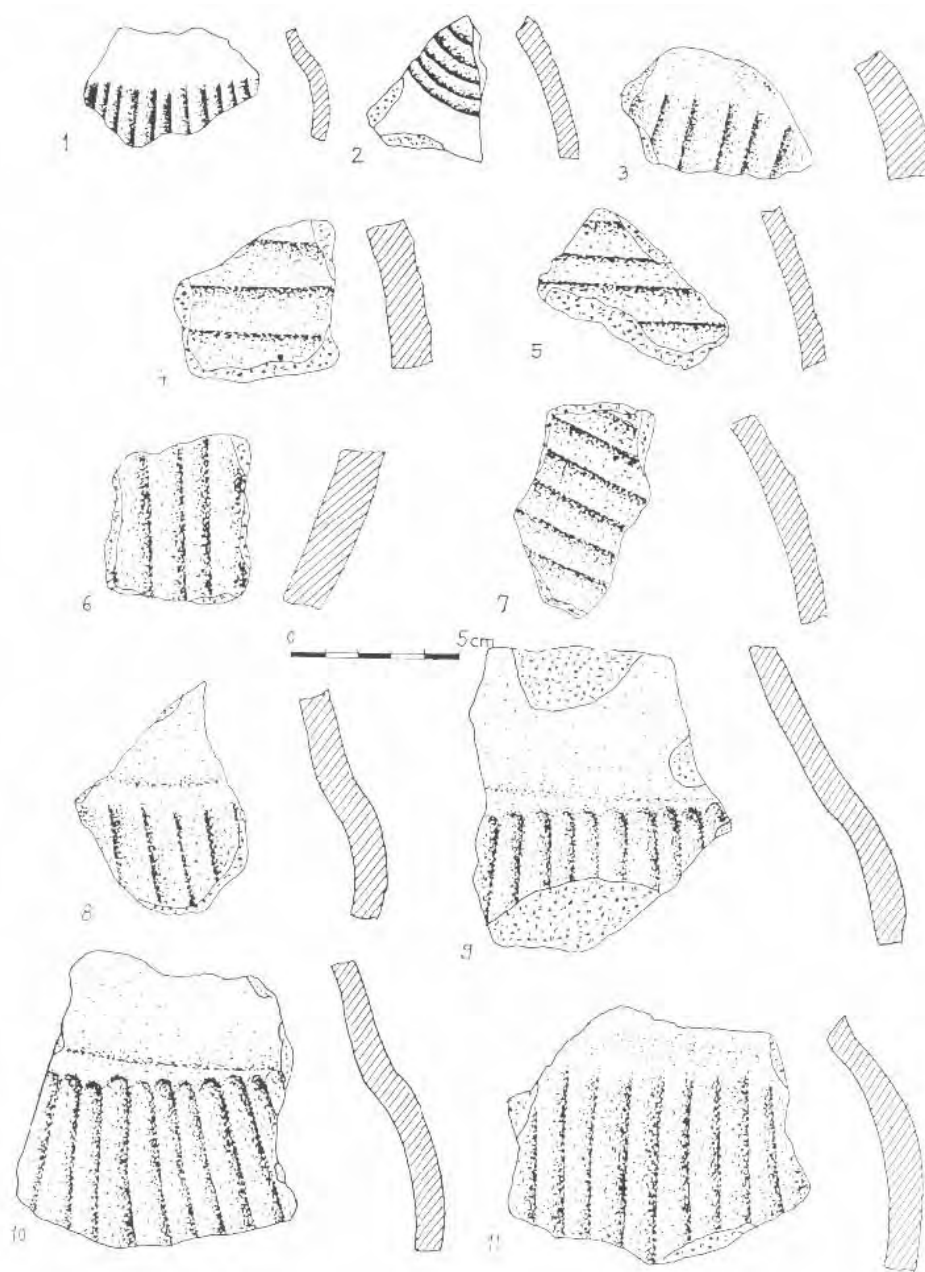
Plan 4. Stratigrafia orizontală a complexului GC₁/1998 surprinsă pe profilul vestic al secțiunii.

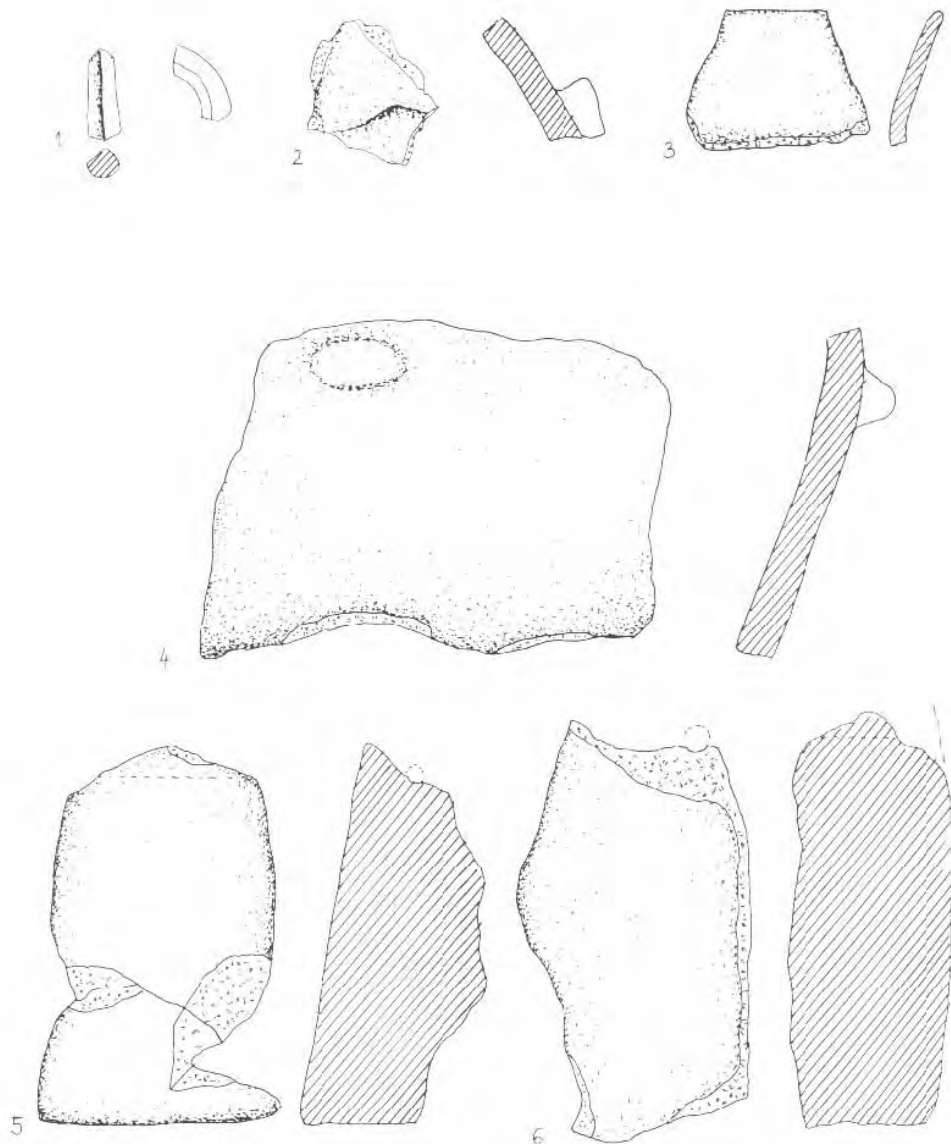
Plansa 1. Hunedoara-Grădina Castelului. Material ceramic rezultat din umplutura complexului.

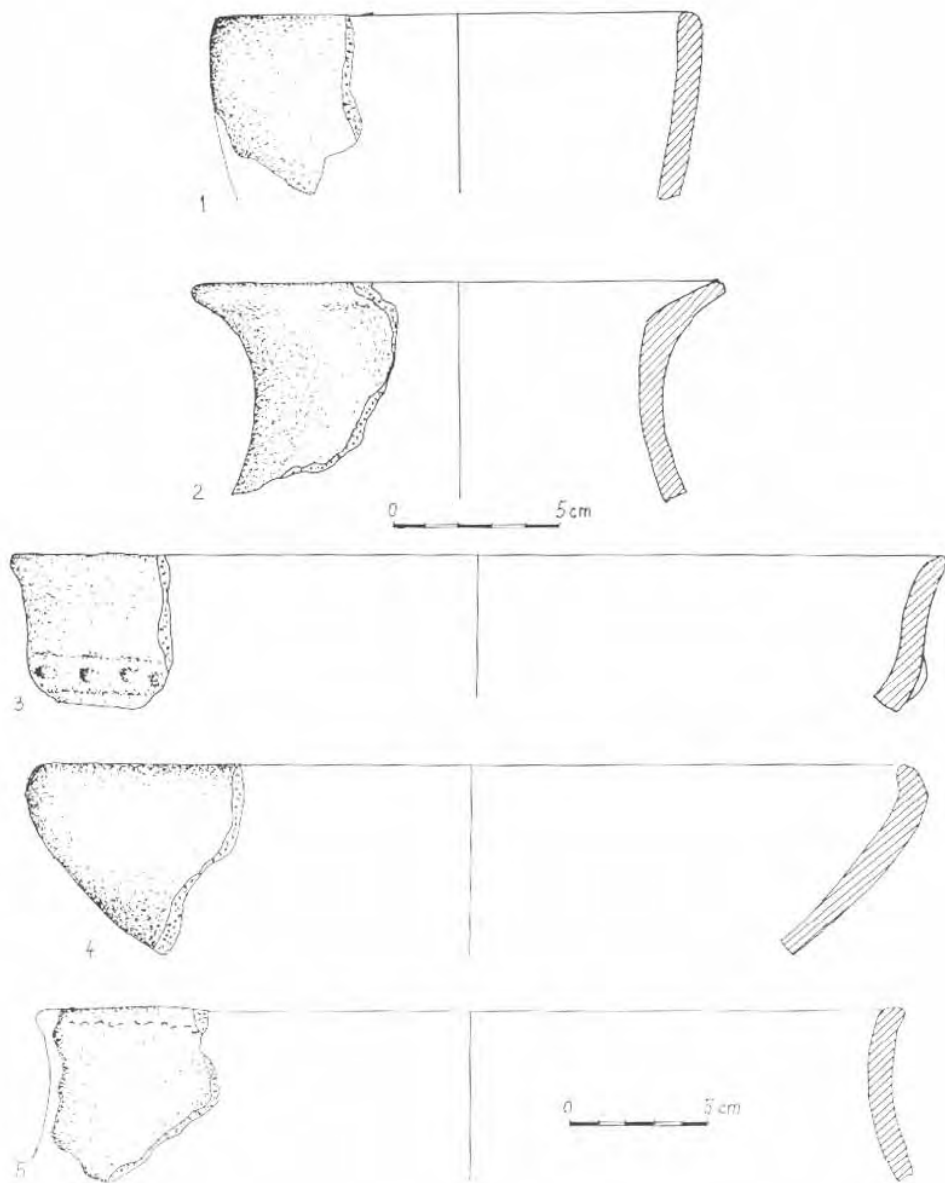
Planșa 2. Hunedoara-Grădina Castelului. Material ceramic rezultat din umplutura complexului.

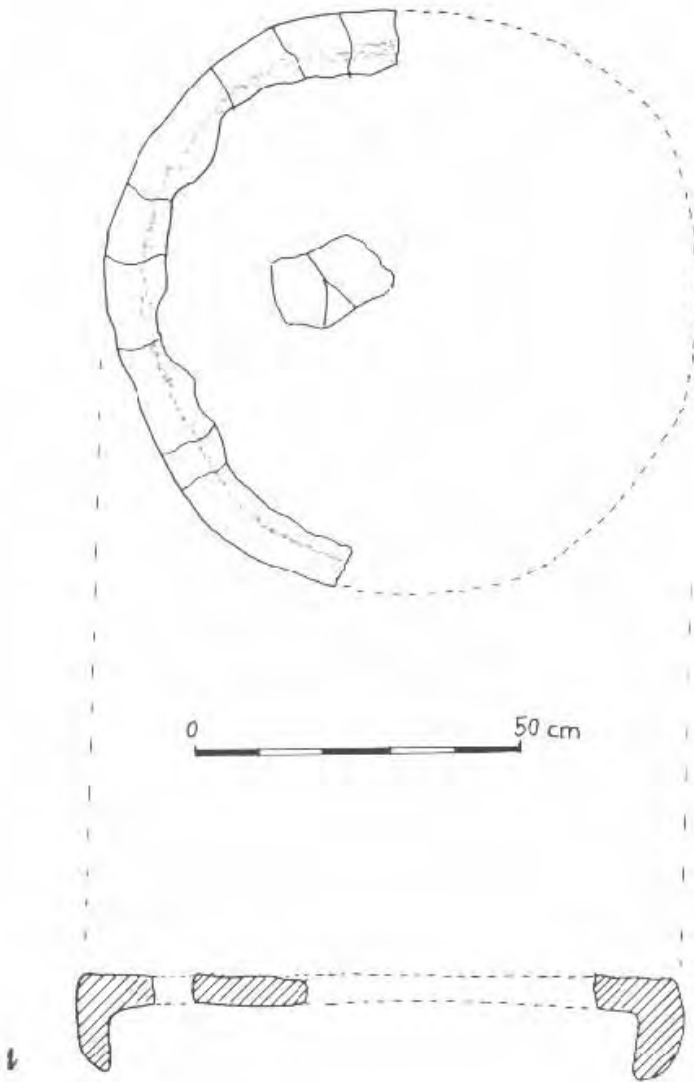
Planșa 3. Hunedoara – *Grădina Castelului*. Material ceramic rezultat din umplutura complexului.

Planşa 4. Hunedoara–Grădina Castelului. Material ceramic rezultat din umplutura complexului.

Planșa 5. Hunedoara – Grădina Castelului. Material ceramic rezultat din umplutura complexului.

Planșa 6. Hunedoara–Grădina Castelului. Fragment de vatră cu gardină din lut.

Literatură

- Ciugudean 1976 – Horia Ciugudean, *Cultura Basarabi pe teritoriul județului Alba*, Apvlvm 14 (1976), 9-22.
1977 – *Cercetări privind epoca bronzului și prima vârstă a fierului în Transilvania*, BMA 7 (1997), 135-202.
- Gogâltan–Ursuțiu 1994 – Florin Gogâltan, Adrian Ursuțiu, *The settlement of Basarabi type from Iernut, hamlet Sfântu Gheorghe, The Early Hallstatt Period (1200-700 B.C.) in South-Eastern Europe*, BMA 1 (1994), 81-96.
- Gumă 1983 – Marian Gumă, *Contribuții la cunoașterea culturii Basarabi în Banat*, Banatica 7 (1983), 65-138.
1993 – *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, BT 4 (1993).
- Ioan 2000 – Romulus Vasile Ioan, *Istoria metalurgiei fierului în ținutul Hunedoara*, BAHC 2 (2000).
- Luca 1999 – Sabin Adrian Luca, *Contribuții la istoria veche a Hunedoarei Săpăturile arheologice sistematice din Grădina Castelului Campaniile 1996–1998*, BAHC 1 (1999).
- Medeleț 1991 – Florin Medeleț, *O lociuță hallstattiană de lșa Remetea Mare - „Gomila lui Gabor” (jud. Timiș)*, ThD 12 (1991), 63-84.
- Medović 1978 – Predrag Medović, *Naselja starijeg grozdenog doba u Jugoslovenskom podunavlju*, Belgrad (1978).
1988 – *Kalakaca. Naselje ranog gvozdenog doba*, Novi Sad (1988).
- Vasiliev 1996 – Valentin Vasiliev, *Quelques aspects de la culture Basarabi en regardent surtout la Transylvanie*, în *Der Basarabi- Komplex in Mittel- und Sudosteuropa. Kolloquium in Drobeta–Turnu Severin, București* (1996), 137-142.
- Vasiliev et alii. 1991 – Valentin Vasiliev, Ioan Alexandru Aldea, Horia Ciugudean, *Civilizația dacică timpurie în aria intracarpatică a României. Contribuții arheologice: așezarea fortificată de la Teleac, Cluj-Napoca* (1991).

**STUDII CLASICE
ARHEOLOGIE GRECO-
ROMANĂ ȘI DACO-ROMANĂ**

STAȚIUNEA ROMANĂ DE LA BOIȚA (JUD. SIBIU)¹

DIE ARCHÄOLOGISCHEN AUSGRABUNGEN IN BOIȚA (CAPUT STENARUM) (ZUSAMMENFASSUNG)

Die Ausgrabungen in Boița (jud. Sibiu) begannen im Jahre 1957.

In diesem Jahre sollten sie nur die Existenz der römischen Station an Ort und Stelle feststellen. Es wurden 2 Schnitte ausgeführt die das Fundament der zwei Mauer der westlichen Seite des Lagers ans Licht brachten.

Im Jahre 1958 entdeckte man die Thermen und die Zollstation (Portorium). Nach einer Unterbrechung von mehreren Jahren nahm man die Ausgrabungen wieder auf.

Das Lager der Station dessen Existenz schon von lange her im Verdacht war, besteht aus zwei parallelen Mauern, deren Ausmass nur 46 m x 47 m beträgt und in der Technik *opus incertum* gebaut worden ist. Es handelt sich um ein kleine Lager, das einer Vexillation der XIII Gemina Legion gehörte. Von diesen Mauern ist die äusserste Mauer stärker und nicht ringsherum mit der zweiten Mauer begleitet. Die Östliche und teilweise auch die südliche inwendige Mauer fehlt.

Im Schnitt nr. 15, in einer Tiefe von 1,70 m erschienen die Spuren eines Holzbauwerkes, das dem früheren Lager gehörte und von einer römischen Kohorte vorher gebaut worden war. Ein Ziegelstück mit der Inschrift COH I wurde auch ans Licht gebracht, das die existenz eines Lager auch bestätigt.

Das einzige Tor des Lagers ist an der westlichen Seite vorgesehen.

In der nord-westlichen Richtung des Lagers ist der wirtschaftliche Komplex entdeckt worden. Seine Grundmauer waren nur 0,30 m in der Tiefe gesetzt und bestehen aus gerollten Stein. An einer Wand, ausserhalb, traf man einen Münzhort mit 214 Münzen (Denare und Antoniniane). Die letzte Münze ist im Jahre 243 geprägt worden. Das archäologische Material besteht aus weniger Keramik, ein paar Eisengegenständen, Münzen und Ziegeln. Das Ende der Station Caput Stenarum ist im Jahre 245 datiert worden, ale sie durch die Karpen zerstört worden ist.

În istoriografia secolelor XIX și XX este menționată existența unor urne antice pe hotarul satului Boița, jud. Sibiu, sat așezat la gura Strâmtorii Turnu

¹ Articolul publicat cu acest prilej a fost redactat în decursul a mai mulți ani de muncă, din păcate ultimii, din viața regretatului profesor N. Lupu. Astfel că, ilustrația acestuia s-a rătăcit. Credem că faptul amintit nu scade foarte mult din valoarea observațiilor științifice ale acestuia, mai ales că obiectivul arheologic cercetat poate fi oricând verificat prin noi cercetări. În consecință, redacția revistei noastre a hotărât ca, în memoria profesorului sibian să treacă peste acest minus și să publice cu acest prilej doar ilustrațiile rămase, patru planșe reprezentând monede din tezaurul descoperit la Boița. Colegiul de radacție.

-Roșu.² În aceste mențiuni scrise se fac trimiteri asupra așezării satului referindu-se și la toponimul Caput Stenarum.³

Drumul care trece pe aici, intrând în strâmtoare sau venind dinspre ea este numit de localnici „Drumul lui Traian“. Urmele sale mai pot fi urmărite din loc în loc prin defileu, de o parte sau de alta a Oltului. Ele au fost observate și de țărani pe hotarul satului Boița și anume pe dealul care desparte teritoriul acestuia de cel al Tălmaciului, mai precis pe coasta sudică a sa. Pe acest deal puțin mai la N, se află ruinele cetății medievale „Landskrone“, care de fapt este situată pe hotarul Tălmaciului.

Înspre N-E, teritoriul satului Boița este mărginit de dealul „Măgura“, care are o înălțime de peste 600 m, în timp ce spre S se mărginește cu teritoriul satului Turnu Roșu (fost Porcești), de care îl desparte Oltul. Înspre V se deschide defileul Oltului care curmează aici Carpații ajungând până la Râmnicul Vâlci și apoi mai departe spre S.

Cu toate că această zonă a fost intens circulată, atât în Antichitate cât și în Evul Mediu, descoperirile arheologice nu sunt deosebit de numeroase. De pe hotarul satului sunt menționate: un ciocan perforat de piatră șlefuită din epoca neolitică și un topor de silex, de asemenea din neolitic, descoperit pe „Colnice“. Repertoriul arheologic mai menționează, ca provenind de aici, un vas cu două toarte dintr-o epocă nedeterminată și două pietre de râșniță din „epoca sclavagistă“.⁴

De asemenea, de pe hotarul satului Turnu Roșu, provine un topor de piatră datând din epoca bronzului, aparținând culturii „Schneckenberg“, aflător în Muzeul Brukenthal. În fosta colecție Ackner se aflau săgeți scitice de bronz, respectiv vârfuri de săgeți, datând din prima vârstă a fierului, iar dintr-un loc neprecizat de pe hotarul aceleiași localități, mai sunt menționate fragmente dintr-un chiup de culoare cenușie, ornamentat cu linii ondulate din epoca romană, păstrate de asemenea la Muzeul Brukenthal.⁵

Pe hotarul localității Tălmaciu a fost menționată existența unui castru roman.⁶ Cu toate investigațiile efectuate de noi în mai multe rânduri, nu au mai putut fi identificate urmele lui. Este adevărat că pe un loc din apropierea vetrei satului, pe o suprafață orizontală, arabilă, situată lângă drumul de țară care duce din Tălmaciu la Sadu, am descoperit o toartă de la un vas mai mare din epoca romană. Alte resturi din această epocă nu au mai putut fi

² C. Patsch, *Der Kampf um den Donauram unter Domitian und Traian*, Wien u. Leipzig, 1937, p. 29, nota 7.

³ I. Albescu, *Comuna Boița*, Sibiu, 1938, pp. 16-17.

⁴ M. J. Ackner, în JCC, 1856, p. 26.

⁵ Idem. *ibid.*, p. 26.

⁶ Idem. *ibid.*, p. 26.

descoperite în acest punct. Toarta respectivă a fost adusă aici în împrejurări pe care nu le putem preciza.

Într-o fotografie aeriană se putea observa pe înălțimea din vestul vetrei satului Boița, numită „Dealul Turcilor“, o fortificație de pământ, de forma unui patruleter. Deplasându-mă la fața locului nu am mai putut-o identifica pe teren.

Pe dealul din stânga Oltului, numit de localnici „Feștung“ (de la termenul german Festung – întăritură), au fost observate de asemenea valuri de pământ, dar care reprezentau de fapt amplasamente de tunuri din primul război mondial.

Punctul toponimic al stațiunii romane de la Boița poartă denumirea de „În Rude“ și se află la o depărtare de cca. 500 m, în direcție estică de vatra satului. Mergând în amonte pe marginea Oltului, după ce treci de vechea „Țiglarie“, se observă ușor un teren mai ridicat, pe care se află așezarea. În *Tabula Peutingeriană* zona de la gura strâmtoării, în care se află și stațiunea romană, este consemnată sub denumirea de *Caput Stenarum*, respectiv în traducere Capătul Strâmtoărilor.

Cunoscutul istoric vienez Carl Patsch, reluând pe Iordanes, îl cita când afirma: „... quae patria (Dacia) in conspectu Moesiae sita trans Danubium corona montium cingitur, duos tantum habens accessum unum per Boutas, alternum per Tapas“.⁷ Patsch arată mai departe că termenul Boutae era denumirea strâmtoării care în timpul împăratului Traian purta acest nume, iar Caput Stenarum este denumirea pe care a primit-o mai târziu, dar înainte de secolul III e.n., sau mai înainte de jumătatea lui, căci *Tabula Peutingeriana* a fost întocmită în jurul anilor 260–270, precum a arătat C. Daicoviciu.⁸

Stațiunea romană din acest punct a intrat și în atenția lui Grigore Tocilescu și a lui P. Polonic care au vizitat locul, precum se pare, dar care nu au întreprins cercetări aici.⁹

⁷ C. Patsch, *op. cit.*, p. 29.

⁸ C. Daicoviciu, *Einige Probleme der Provinz Dazien während des 3. Jahrh.*, în SC 7, pp. 233-250; v. și idem în “Dacica. Studii și articole privind istoria veche a pământului românesc”, Cluj, 1969, p. 378 sqq.

⁹ Gr. Tocilescu, *Mss. Acad. Române*, nr. 5139; raportul lui P. Polonic, fila 55. Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologique en Roumanie*, București, 1900, p. 120. Mai vezi și I. Marțian, *Repertoriu arheologic pentru Ardeal*, Bistrița, 1920; V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, p. 108; M. Macrea, *Șantierul arheologic Boița*, în MCA 1959, p. 426 sqq; I. Albescu, *Comuna Boița*, Sibiu, 1938, pp. 16, 17, 21; N. Lupu, *Șantierul arheologic Boița*, în Materiale, VII, București, 1960, pp. 412-422; N. Lupu, *O importantă descoperire la Caput Stenarum*, Cluj, 1974, în MemCD, p. 219 sqq.; M. J. Ackner, în JCC, Wien, 1856, p. 26; J. F. Neigebauer, *Dacien aus den Überresten des klassischen Altertums*, p. 274; D. Tudor, *Oltenia Romană*, ed. II-a, București, 1958, p. 202.

Într-o lucrare cu caracter monografic, Ioan Albescu, fost profesor în Sibiu, originar din Boița, menționează că la punctul denumit de localnici „În Rude“ se observă pe teren urme ale unor foste construcții.¹⁰ Ele sunt răspândite pe suprafața terenului și constau din fragmente de țigle, olane și cărămizi. Acest lucru ni s-a confirmat cu ocazia unei deplasări pe teren pe care am efectuat-o împreună cu Mihail Macrea, fost profesor la Universitatea din Cluj, în scopul de a observa situația de pe teren și a stabili data începerii săpăturilor arheologice.

Precum am afirmat deja, stațiunea se află pe un platou care reprezintă de fapt cea de a doua terasă a Oltului.¹¹ Râul curge la o distanță de 60 m în sudul așezării. Platoul a fost încă în antichitate orizontalizat și amenajat. El are latura de S, respectiv cea dinspre Olt, fortificată cu un zid construit din piatră de stâncă legată cu mortar în tehnica *opus incertum*. Lungimea acestei fortificații măsoară 70 m. Zidul care a menținut până astăzi linia dreaptă, orizontală, a vârfului pantei platoului a fost înfipt direct în pământ. Astfel panta terasei s-a păstrat nealterată până astăzi și ea comportă o înălțime de 3,50 sau uneori 4 m înălțime față de cea următoare, respectiv față de prima terasă a Oltului, după cum am afirmat mai sus. Grosimea zidului este de 0,80 m, având din loc în loc, la distanța de 7–8 m mici contraforturi (Fig. 2) în scopul de a susține zidul propriu zis.¹² Și pe latura de V platoul este mai înălțat cu 2,50–3 m față de terenul din fața sa. Spre N, terenul coboară lin de pe platou, până ajunge după vreo 50 m într-un loc cu multă apă, aproape mlăștinos, motiv pentru care suprafața sa nu este cultivată de către localnici.

Spre E terenul coboară de asemenea treptat, iar după cca. 100 m ajunge să se confunde cu prima terasă a Oltului.

Suprafața pe care au fost ridicate castrul și construcțiile este folosită de locuitorii satului Boița, an de an, pentru cultivarea cartofilor și porumbului, existând pe alocuri și câte o parcelă de ovăz. Din loc în loc, printre parcele, au fost adunate și depozitate fragmente de cărămizi, țigle și pietre, care ieșeau în urma plugului și care constituiau impedimente în desfășurarea muncii câmpului.

Săpăturile arheologice au început în vara anului 1957 fiindu-le fixate următoarele obiective:

- 1) stabilirea caracterului întregii așezări și cercetarea acesteia;
- 2) stabilirea mai exactă a rostului pe care l-a avut fiecare parte a ei;
- 3) cronologia așezării și a construirii ei.

¹⁰ I. Albescu, *op. cit.*, p. 16.

¹¹ Idem, *ibid.*

¹² Aceștia au fost în parte dezveliți și văzuți de noi.

Porțiunea de teren care a intrat mai întâi în atenția noastră, respectiv a lui M. Macrea și a semnatarului acestei lucrări, se afla pe latura de vest a platoului, care – dat fiind că nu era cultivată și era acoperită de tufișuri și bălării – a oferit posibilitatea imediată de începere a lucrărilor.

Terenul supus cercetării se afla în pantă, care urcă relativ abrupt pe platou. Săpăturile au început în luna august 1957, prin secționarea laturii de V a platoului. Rezultatul acestei secțiuni a fost relevant întrucât a pus în evidență baza a două ziduri de piatră la o distanță de 2 m unul de celălalt. Cele două ziduri erau construite din piatră de stâncă legată cu mortar în tehnica *opus incertum*. În jurul lor s-a descoperit mulă piatră de carieră căzută din ziduri, datorită căreia delimitarea zidurilor propriu-zise s-a făcut destul de greu (v. și Fig. 27 din MCA 6, p. 431). Baza zidului exterior are o grosime de 2,5 m, iar cea a zidului interior este de 1,20 m. Între cele două ziduri pământul depus are o culoare de un galben-verzuie și este lipsit de impurități. Este vorba de fapt de *agger*-ul zidului de incintă.

Alte două secțiuni au fost executate în anii următori tot aici pe latura vestică. Ele au confirmat existența celor două ziduri oarecum paralele, ca și existența unui șanț din fața zidului de incintă, în exterior, pe aceeași latură vestică. Grosimea zidurilor nu este egală peste tot, fapt care s-a constatat de fiecare dată, ele variind între 2,40 m și 2,50 m, cel exterior și între 1,20 și 0,85 m cel interior. Aceste diferențe erau sesizabile în funcție de depărtarea față de poarta de intrare, unde ele erau mai groase. De asemenea, de-a lungul întregului traseu, zidurile nu-și păstrau aceeași grosime, ele fiind mai groase la colțurile castrului. La poartă, distanța dintre cele două ziduri se micșora, ea măsura doar 0,80 m.

Sub zidul de incintă, care a fost secționat, au fost descoperite fragmente de tegule, mărturie că înainte de construirea castrului au mai fost ridicate aici și alte construcții. În exteriorul zidului de incintă au fost descoperite puține fragmente ceramice și un vârf de lance cu tocul puțin știrbit.

Sondând platoul castrului cu mai multe secțiuni, s-a putut constata că zidurile sale sunt mult mai restrânse decât se credea. Cele patru laturi ale lui închid o suprafață de 46 x 47 m, fiind, deci, aproape pătrată. Datorită dimensiunilor sale modeste, am fost tentați să folosim în lucrarea de față termenul de „castellum”, așa cum erau denumite în antichitate fortificațiile ridicate de romani în apropierea drumurilor de circulație și pentru faptul că aici avem de-a face cu o mică și singură unitate, respectiv detașament, din legiunea a XIII-a Gemina.

Colțurile zidului de incintă, respectiv cel exterior, nu se împreună în unghi drept, ci se rotunjesc, iar laturile propriu zise sunt ușor bombate spre exterior (vezi Fig. 4).

Castrul de la Boița prezintă unele particularități, precum afirma și Mihai Macrea.¹³ În primul rând, zidul de incintă este flancat în interior, la o distanță variabilă, de către cel de al doilea zid, observat pentru prima dată în secțiunea I din 1957, despre care am relatat mai sus. Până la o anumită înălțime, spațiul dintre cele două ziduri a fost umplut cu pământ, el constituind de fapt *agger*-ul propriu-zis, a cărui suprafață reprezenta în antichitate drumul de rond. Zidul din interior avea scopul de a apăra zidul de incintă de presiunea *agger*-ului și de a asigura o mai bună circulație pe *agger*. Se constată însă că pe laturile de est și parțial pe cea nordică zidul interior lipsește, ceea ce ne facem să presupunem că aici a fost construit un pod de lemn, iar accesul pe el era realizat cu ajutorul pământului care era depus pe marginea acestui pod. Asemenea ziduri care flanchează zidul de incintă au mai fost construite și la alte castre de pe marginea Oltului, ca cele de la Hoghiz sau de la Angustia (Brețcu).¹⁴

Săpăturile executate pe laturile de sud și parțial pe cea de vest au dus la constatarea că pe aceste laturi zidul interior lipsește. Lipsa zidului interior pe laturile estică și în parte pe cea sudică, poate se datorează și faptului că fortificația este apărută pe aceste laturi de mlaștinile din imediata apropiere, sau *agger*-ul a fost înlocuit de un presupus pod de lemn.

Zidul de incintă de pe latura vestică și în parte de pe cea nordică s-a răsturnat! Cel de pe latura nordică a căzut spre S, respectiv înspre zidul din interior, în timp ce zidul vestic a căzut în afară, adică spre exterior, poate și datorită faptului că fusese construit pe pantă. Lățimea zidului căzut la pământ nu era peste tot egală, ea măsurând uneori 2,20 m, alteori 1,80 m sau chiar mai puțin. Pe latura de N el măsoară în lățime 3,70 m.

Castrul dispunea de o singură poartă situată pe latura vestică. Cele două ziduri „paralele“ se apropie aici mai mult unul de altul, așa cum am menționat mai sus. Deschiderea porții era relativ mică, măsurând doar 2,60 m, iar în mijlocul acestei deschideri au fost depuse încă din antichitate niște pietre sub forma unui stâlp înform, legat cu mortar, în tehnica folosită la ziduri. Acesta ocupa mijlocul deschiderii porții, pe o lățime de 0,80 m. Înălțimea sa era la data dezvelirii de 0,45 m.

Pe suprafața interioară a castrului nu au fost puse în evidență construcții de nici un fel, ceea ce reduce semnificația fortificației, rezervându-i doar funcția de apărare.

În secțiunea 1 (1973), practică și în interiorul incintei, plecând de lângă zidul nordic al castrului, au fost observate resturi de cărbune și cenușă,

¹³ M. Macrea, *ibid.*, p. 436.

¹⁴ *Idem*, *ibid.*

dovadă că aici a avut loc un incendiu, înainte de construirea fortificației; urmele de cărbune se află la o adâncime de 0,30 m sub nivelul antic de călcare și au fost acoperite o dată cu lucrările de amenajare a platoului înainte, deci, de construirea castrului. Din secțiune a fost scoasă o cărămidă cu inscripția LEG.XIII G. În șanțul acestei secțiuni au fost descoperite și două piroane de fier, pe porțiunea din interiorul castrului, precum și urme de arsură în strat compact pe o lungime de 1,10 m.

Zidul interior de pe latura nordică face un frumos arc de cerc, înconjurând platoul castrului pe colțul de N–V, continuând apoi pe latura vestică până la poartă. Aici, la extremitatea sa, am întâlnit o gaură de stâlp pe care am evacuat-o fără să descoperim nimic în interiorul său. Lângă ea, pe marginea estică, am găsit o bucată de zgură, un fragment de lucernă și o mică bucată de sticlă irizată, precum și un fragment dintr-o cărămidă cu un motiv obișnuit constând dintr-o linie în zig-zag pe dosul ei.

Săpăturile din zona porții au scos în evidență zidurile care flancau intrarea de o parte și de alta. Acestea erau durate din pietre de aceeași natură, dar de dimensiuni mult mai mari. Zidurile erau amplasate pe marginea unui șanț în formă de ic, care se întindea pe toată latura vestică a platoului, respectiv a fortificației, fapt constatat și de celelalte secțiuni de pe această parte. În componența umpluturii cu pământ au intrat și fragmente de țigle și pietre de diferite mărimi. Șanțul are o deschidere de 5,25 m și o adâncime de 1,70 m. Acestora li se mai adaugă niște mici fragmente de vase ceramice și două obiecte de bronz de dimensiuni mici patinate în verde.

Mai multe secțiuni care începeau de pe latura de nord și se succedau până în apropierea porții, pe latura de vest, urmăreau zidul interior. S-a constatat că acesta s-a păstrat, în ce privește temelia, mulțumitor. În una din ele, situată la o distanță de 18 m de colțul de NV al castrului, pe latura de V, au fost descoperite pietre de relativ mici dimensiuni, în mare parte rulate, depuse sub forma unui strat pe o grosime de 15–20 cm. Din săpătură au ieșit fragmente de vase, niște piese de fier cărora nu li s-a putut stabili rostul, puternic oxidate, alături de fragmente de tegule. Fragmentele ceramice proveneau de la vase de culoare neagră cu buza orizontală, prevăzută cu cercuri concentrice imprimate în pasta moale. La 0,70 m adâncime s-a descoperit o monedă de bronz cu efigia lui Antoninus Pius (?), puternic corodată, a cărei legendă nu s-a mai putut observa, fiind complet ștearsă. Secțiunea a mai pus în evidență urmele unui șanț antic pe o distanță de 3 m, după care acestea au dispărut. Nu i s-a putut descoperi semnificația.

Secțiunea 1 (1973), care traversa suprafața castrului de la N la S, cum am avut ocazia să mai menționăm, a oferit observația unui șanț orientat E–V în formă de ic (m 27–32 ai secțiunii), la 19 m depărtare de zidul nordic.

Adâncimea lui este de 2,60 m de la suprafața actuală a terenului. Mai precizăm că în secțiunea nr. 15 am surprins urmele unei construcții de lemn, care fusese arsă, urmele de cărbune apărând în săpătură de la 1,50 m. În parte, forma sa nu s-a mai putut stabili deoarece se afla la o adâncime prea mare (m 17–25 ai secțiunii).

TERMELE

Construcția termelor este situată pe partea de S a platoului. Săpăturile au pus în evidență mai întâi o construcție situată la baza terasei pe care se află clădirea propriu-zisă a băilor, în parte înfiptă în panta sa. Săpăturile au început încă în 1957, tocmai în acest punct unde a fost dezvelită o construcție în *opus incertum*, tencuită. În partea sudică, această construcție are un perete drept care în extremitatea dreaptă face un arc de cerc în direcția estică și apoi nordică, până la 180 de grade, după care se îndreaptă direct spre N. În partea stângă, spre V, construcția dispune de un zid asemănător, mult mai scund la data dezvelirii, orientat S–N, care continuă pe o distanță de 2 m când încetează. În partea inferioară, zidurile închid un spațiu cu două laturi drepte, spre S și spre V. La o depărtare de 1,70 m în direcție vestică a fost dezvelit un alt zid, orientat S–N, a cărui grosime este de 2 m, executat în aceeași tehnică. În extremitatea sudică a acestuia se păstrează și urmele unui alt zid E–V, pe o distanță de 6,50 m, după care își schimbă direcția și se îndreaptă spre N, potrivit indicației pe care o prezintă cele patru pietre ce se păstrează *in situ*.

Din punctul de vedere al amplasării, construcția pe care am descris-o este situată pe suprafața primei terase a Oltului și se află astfel în afara suprafeței platoului destinat clădirii băilor propriu-zise. În interiorul acestei construcții, au fost descoperite fragmente de tegule, de cărămizi, bulgărași de mortar, toate amestecate cu pământ. Mai menționăm ca provenind tot de aici și unele fragmente de tegule mammate și de tubuli. După îndepărtarea dărâmăturilor și pământului din interior, am putut face constatarea că pavimentul din interior era bine netezit constând dintr-un strat de *opus caementicium* de 6,5 cm grosime, la care s-a folosit mult mortar. Sub stratul de *opus caementicium* s-au găsit în continuare fragmente de cărămizi și de tegule și tegule mammate sparte și înnegrite de fum și funingine. Datorită stratului de apă freatică foarte apropiat de suprafața terenului, săpătura nu a mai prezentat interes, dat fiind faptul că nu se mai putea continua, spre a constata felul în care s-a construit. O bună parte din interiorul clădirii era căptușit cu tegule și cu cărămizi pentru a-i asigura rezistența necesară și a-i face pereții impenetrabili din partea apei.¹⁵ După părerea noastră, această

¹⁵ Este vorba de o parte a zidului prevăzută cu *opus signinum*.

construcție trebuie să fi fost un rezervor de apă de tipul celui descris de Vitruvius (V, 10, 1), folosit la băi, pentru încălzirea apei, cu atât mai mult cu cât și în cazul de aici au fost puse în evidență urmele existenței unui hipocaust, prin cărbunii descoperiți, prin fragmentele de tegule mammate și de tubuli, toate înnegrite de fum. Apa încălzită aici era transportată spre băile din imediata apropiere, de pe terasa situată alături (v. și Pl. II din MCA 7, pp. 412-413). Cărămizile descoperite aici aveau dimensiunile de 42 x 18 x 5 cm.

Clădirea propriu-zisă a băilor a fost deci amplasată pe platoul cu margine consolidată. Legătura dintre rezervorul de apă și clădirea băilor se făcea pe sub un acoperiș de țiglă, care surpându-se se găsește sub forma unor fragmente, foarte numeroase de altfel, care descriu ductul său. Ele descriu un acces în pantă ușoară și ajung pe platou până lângă peretele vestic al termelor.

Forma construcției lor este caracteristică termelor romane mici, având șase încăperi la fel de modeste. Zidurile sale nu sunt peste tot la fel de groase. Cele ale *laconicum*-ului sunt de 0,70 m, iar spre partea sa ovală ele măsoară 0,63 m. Înălțimea la care se păstrează nu atinge înălțimea pragurilor de la uși, încât acestea nu au putut fi cu certitudine stabilite și măsurate. *Laconicum*-ul avansează spre N și se termină, ca de obicei, într-o rotundă cu deschizătura la mijloc. În interior, această încăpere măsoară 7 m în lungime și 4,70 m în lățime. În interiorul său trebuie să se intră prin încăperea *a*, care trebuie să fi fost un relativ mic *apodyterium* (vestiar), în care cei ce făceau baie își lăseau hainele. Urma apoi un modest *tepidarium*, iar apoi se intră într-un spațiu tot atât de mic, *caldarium* și, în fine, în *laconicum*. Celelalte încăperi trebuie să fi fost un *frigidarium* și eventual un *unctorium*, dacă ar fi să ținem seama de încăperile de bază ale băilor romane mai mari, pe care nu se știe dacă le putem aplica și termelor de aici.

Din pavimentul laconicului se mai păstrează o porțiune situată lângă peretele dinspre încăperea *b*, având o formă patrulaterică, aproape pătrată, groasă de 10 cm, constând din balastru cu mortar și mici bucăți de cărămidă pisată. Această rămășiță este ceea ce s-a mai păstrat din stratul de *opus signium*, care acoperea întreaga suprafață a încăperii.

Dintre pilele de sub această încăpere, în care venea aerul cald, se mai păstrau, lângă peretele vestic, patru dintre ele, pe care era sprijinită *suspensura*. Ele erau realizate din cărămizi bine arse de formă pătrată, cu latura de 18,5 cm și cu grosimea de 6 cm. Unele aveau pe suprafața lor inscripția LEG XIII G. Distanța dintre aceste *pilae* era diferită: 0,44–0,40 și 0,32 m. În peretele vestic a fost descoperită o porțiune dintr-un olan fixat în orificiu, având diametrul interior de 11 cm. Prin el se aducea apa. În interiorul încăperii au fost de asemenea descoperite mai multe pietre de râu,

folosite foarte probabil la producerea aburului, căci erau trecute prin foc. Mai facem precizarea că la mijlocul zidului rotundeii exista o deschidere care măsura 0,80 m. Din săpătura efectuată în complexul acestor terme au mai fost recuperate: o mârgea în formă de butoiăș din lut vitrifiat, pe peretele estic, lângă încăperea *e*, un picior de uscior, o fibulă de fier în încăperea *c* și tot aici alte două fibule de bronz (v. Pl. III/3, 4, 5 din *MCA* 7 pp. 413-414). În partea de S-E a pavajului în *opus caementicium* au fost descoperite niște balamale de fier (v. Pl. III/6, *MCA* 7 și p. 414) care provin de la o poartă, ce dovedesc că întreaga construcție a băilor era închisă, cel mai probabil, cu un gard de lemn.

Spațiul din E-ul *laconicum*-ului, pe o lățime de 6 m, a fost frumos netezit și realizat în *opus caementicium*, care flanchează partea de E a construcției. Acest strat se întinde și în jurul colțului de SE al clădirii băilor, fiind limitat de un zid în *opus incertum* care de asemenea înconjură marginea de răsărit a construcției, dar care nu s-a păstrat decât pe o mică porțiune.

Din interiorul băilor mai provine o monedă de bronz, descoperită la 0,20 m sub nivelul actual al solului cu efigia lui Antoninus Pius, bătută sub domnia lui Marcus Aurelius (v. *MCA* 7 p. 413).

PALESTRELE (PALAISTRA)

În partea dinspre E a pavajului de *opus caementicium*, care se termină într-o linie dreaptă N-S, au fost trasate două secțiuni, nr. 15 și nr. 21 din planul general, orientate E-V. Între ele suprafața terenului era pardosită cu nisip și pietriș mărunt pe o distanță de 22 m lungime și de 11 m lățime. Grosimea acestui înveliș este de 5-6 cm (secțiunea 21). În secțiunile menționate au fost descoperite câte două gropi de stâlp, înconjurate cu mari blocuri de piatră la suprafață. Diametrul gropilor măsura 48-50 cm, egal cu grosimea unui stâlp puternic. Adâncimea lor era de 0,65 m, de la suprafața actuală a terenului. Cele 4 gropi de stâlpi sunt situate la colțurile unui patrulater, pe suprafața căruia nu au fost întâlnite urme de strat de cultură. Nici stratul de pietriș mărunt și de nisip nu mai este prezent aici. Suprafața pe care o încadrau acești stâlpi se extinde în continuarea spațiului pardosit cu pietriș și nisip al palestrelor, care – precum arătam – pleacă de lângă terme.

Apreciem așadar că spațiul dintre cei patru stâlpi, cât și cel acoperit de pietriș mărunt și nisip dintre secțiunile 15 și 2, servea ca palestră (*palaistra*), unde soldații dintre stațiune și comandanții lor își practicau exercițiile de gimnastică. Am mai face precizarea că aici stratul de depunere modernă este foarte subțire măsurând abia 15-20 cm și că prin el apa de ploaie se strecura foarte ușor, uscându-se repede. Consider că spațiul dintre cei 4 stâlpi era acoperit și servea ca loc de adăpost pentru oameni și eventual și pentru

animale care ocazional veneau aici, conduse de stăpânii lor. În acest spațiu nu am descoperit fragmente de țigle.

STAȚIA VAMALĂ (PORTORIUM)

Urmărind secțiunea nr. 15, trasată în direcție estică, la o depărtare de 22 m de terme, a fost descoperită o construcție cu zidurile de piatră legată cu mortar, după tehnica binecunoscută întâlnită și la construcțiile prezentate până aici. Forma clădirii este rectangulară, aproape pătrată, având laturile de 11 x 10,50 m în exterior. Între clădire și zidul de protecție a terasei este o distanță de 4 m. Baza construcției despre care este vorba se află la o adâncime de 0,68–0,70 m. Zidurile sunt îngrijit lucrate și bine păstrate. Compartimentarea suprafeței sale nu s-a mai putut stabili, deoarece urmele zidurilor nu au mai putut fi sesizate. Nu este exclus ca întregul spațiu al încăperii să fi fost folosit fără a fi compartimentat. Cu toate acestea, pe o fâșie de 2 m lângă peretele sudic, a fost descoperită o „pardoseală“ de tegule sparte și tegule mammate și cărămizi mari (v. Fig. 1 din MCA 7, p. 418). Sub aceste dărâmături, la suprafața pardoselii, a fost descoperit un denar de la Marcus Aurelius (v. MCA 7, p. 414, Pl. III/2). Fundațiile acestei construcții prezintă unele variațiuni, în ceea ce privește grosimea lor, întrucât în timp ce peretele estic atinge într-o parte 1 m, cel vestic măsoară doar 0,75 m. Pietrele sunt așezate „în pieptene“. Zidul prezintă, pe toate laturile, aceeași înălțime, ceea ce dovedește că această fundație era pregătită spre a se așeza pe ea bârnele de lemn, deoarece nu continua în elevație.

Fundația zidurilor continuă fără întrerupere spre E printr-un zid gros de 1 m de piatră, care pleacă perpendicular din peretele încăperii descrise și anume de la jumătatea sa, respectiv de la 4,25 m de colțul ei de SE. Zidul acesta continuă spre E pe o distanță de 9 m și formează peretele nordic a două încăperi (2 și 3) mai mici, de proporții egale una cu cealaltă. Interiorul lor era sclivisit cu un strat de mortar de 1 cm grosime, sau uneori ceva mai mult. Pe porțiunea de jos a încăperii peretele era colorat în roșu-vișiniu. Același lucru s-a putut observa și la cealaltă cameră (3) alăturată, unde pereții prezentau la bază tencuială de culoare vișinie, sau porțiuni de un galben-deschis.

În jumătatea nordică a camerei 3 a fost pusă în evidență o groapă circulară cu un diametru de 2 m, în care au fost introduse bucăți de piatră de stâncă, uneori arse puternic, bătând din această cauză, pe anumite porțiuni spre o culoare roșiatică. La adâncimea de 1,10 m de la nivelul pavimentului, piatra continua, sub ea găsindu-se multe urme de cărbune și cenușă. Printre bucățile de piatră s-au descoperit sporadic și fragmente de cărămizi de formă rectangulară, fragmente de tegule mammate și de tubuli. Toate acestea constituie un indiciu că și aici a existat un *hypocaust*. Mai precizăm că în

peretele nordic al încăperilor 2 și 3 au fost descoperite tegule obișnuite, prinse puternic în mortar, ale căror dimensiuni erau de 48 x 38 cm sau de 56 x 40 ori 42 cm. O piesă recuperată în întregime are dimensiunile de 56 x 42 cm. Pavimentul încăperilor 2 și 3 era realizat în tehnica de *opus signium*.

În continuarea încăperilor 2 și 3 au fost descoperită o altă cameră situată în direcția estică și legată organic de cele de până acum, cu dimensiunile egale cu încăperea nr. 1. Din interiorul ei n-au fost recuperate multe materiale arheologice, acestea rezumându-se la unele fragmente de tegule.

Încăperea nr. 4 continuă spre est cu o altă cameră similară celei descrise, având aceleași dimensiuni, respectiv 12,50 x 12,60 m, lucrată din același material și în aceeași manieră. Ea poartă în planul nostru nr. 5. Terenul pe care a fost ridicată începe chiar de aici să coboare într-o ușoară pantă spre N. Pereții săi au o grosime de 0,80–0,90 m și sunt construiți din aceeași piatră. De fapt este vorba de aceeași mare clădire, ale cărei ziduri sunt mai bine realizate decât zidul de susținere a terasei. Totuși el prezintă ușoare curburi și se află doar la o adâncime de 0,15 m.

În interiorul acestei încăperi, după îndepărtarea stratului de depunere modernă, au început să apară numeroase fragmente de tegule și olane. Cu deosebire acest lucru a fost observat în colțul de S–E, pe o porțiune de 5 m de-a lungul peretelui sudic (A). Grosimea stratului de cultură măsura aici 0,30 m. De la această adâncime în jos, pământul care până aici avea o culoare închisă se schimbă devenind galben-verzui, fără urme de cultură.

În dreptul încăperii nr. 5 zidul de susținere a terasei se află la o distanță de 3,30 m.

În interiorul încăperii acesteia și anume în colțul nord-estic, au fost descoperiți 16 denari imperiali, împrăstiați pe o suprafață care de-a lungul peretelui estic măsoară 4 m, iar de-a lungul celui nordic 3 m, în același strat de pământ de culoare închisă. Acești denari se înscriu între anii 141–193 e.n. după cronologia lui Cohen.

În colțul sud-vestic al încăperii a fost întâlnită o altă groapă rotundă, cu diametrul de 2,10 m, al cărei centru se situează la 3,20 m de zidul vestic (B) și la 2,60 de cel sudic (A). Și interiorul acestei gropi era umplut cu pietre de stâncă și cu rare fragmente de cărămizi și de *tubuli* până la adâncimea de 1,20 m, când s-a ajuns la fundul ei. Această groapă fiind identică cu cele de mai sus, formează la rândul ei dovada că și aici era un mic *hypocaust*.

În exteriorul încăperii acesteia săpătura a fost adâncită până sub nivelul fundației, respectiv până la 0,30–0,40 m și limitată, în lățime, la o fâșie de 1 m de-a lungul peretelui. Au mai ieșit la lumină fragmente de tegule, de olane și mai rar de cărămizi. Sub nivelul fundației, lângă zidul sudic (A), la o distanță de 3,80 m de colțul sud-estic, a fost descoperită o frântură de tegulă

purtând inscripția COH I ..., provenind de la unitatea militară care a staționat aici înaintea detașamentului care a construit băile și vama, ca și castrul prezentat mai sus.

CONSTRUCȚII CU CARACTER GOSPODĂRESC

Pe terenul cultivat cu porumb și cartofi situat în NV-ul castrului, au fost observate fragmente de cărămizi și de vase ceramice. În urma secțiunii nr. 43a, orientată E–V, pe o lungime de 14 m, au început să apară fragmente de vase în cantitate mai mare și variate ca formă. Din secțiune au mai fost recuperate și fragmentul unei cărămizi cu inscripția LEG XIII G, precum și un cuțit de fier și fragmente de tegule obișnuite. Pe marginea sudică a unui zid căruia i s-a păstrat fundația, a fost descoperit un tezaur monetar constând din 214 monede, denari și antoninieni, depuse într-un mic vas ceramic. Văsciorul se afla la 0,20 m sub nivelul de călcare. Fiind *subaerate*, monedele erau oxidate în verde și lipite una de alta, formând un bulgăre.

Lărgind suprafețele dezvelite au fost puse în evidență urmele unor construcții în ale căror fundații au fost folosite pietre de râu. Lipsa cărămizilor este dovadă că pereții acestora erau din lemn, iar acoperișul era învelit cu țigle. Nu putem preciza cu certitudine orientarea construcției, dat fiind că urmele zidurilor nu au fost păstrate decât parțial. Totuși, observând ceea ce s-a păstrat înclinăm să credem că această construcție era orientată cu latura lungă pe direcția N–NE – S–SV.

În plan, pot fi văzute fundațiile zidurilor consemnate în secțiunile 43a și 43b, 44 și 45. La capătul estic al secțiunii 43a au fost întâlnite mai multe pietre de stâncă, îngrămădite, iar lângă ele o vatră mare măsurând 2,20 m în diametru și o mulțime de fragmente ceramice, precum și mult cărbune.

În direcție vestică, în secțiunea nr. 43a au fost descoperite, din nou, numeroase fragmente ceramice. Aici a fost găsită și o monedă de la Iulia Domna și un opaiț fragmentar.

Privind dinspre V spre zidul peretelui secțiunii nr. 43a, se observă că în dreapta sa, în profil, sub humusul modern, apare o mare pată roșie care începe la 0,45 m adâncime, având o grosime de 0,20 m. Pata avea o formă lenticulară, iar ca lungime măsura 0,45–0,50 m. Sub pată a fost descoperit mult cărbune, iar sub acesta, un pământ galben de aceeași culoare cu cel de deasupra petei respective. Sub pământul galben urma un strat de nisip gros de 10 cm, iar apoi un pământ mai negru cu multă cenușă și cărbune. Toate acestea sunt urmele altui *hypocaust* care a fost construit aici în apropierea unui puț cu piatră de stâncă, pe care l-am deschis și l-am adâncit până la 2,80 m, fără să atingem fundul gropii. Am renunțat de teamă să nu se dărâme marginile sale și să surprindă pe săpător. În apropiere au mai fost găsite două cărămizi pătrate cu inscripția LEG XIII G. Atât groapa cu piatră, cărbunele și

cenușa precum și cărămizile sunt tipice pentru asemenea construcții. Alte trei cărămizi de același tip au mai fost recoltate din partea cealaltă a zidului 43a, care au aceeași inscripție și provin de la același *hypocaust*, cu multă probabilitate.

În N-ul peretelui secțiunii 43a din suprafața C, care se extindea și în această parte, au mai fost descoperite două colțuri de tegulă mammată. Multe fragmente ceramice au fost recoltate și din suprafața D, laolaltă cu numeroase fragmente de tegule, precum și două lucerne fragmentare și două cuie de fier.

Avansând cu săpătura spre N-ul zonei, au mai fost dezvelite și fundațiile construcțiilor în continuare, prin punerea în evidență a zidului secțiunii nr. 45, paralelă cu secțiunea 43a, la o distanță de 6 m. Aceasta face în capătul estic o cotitură în unghi obtuz, îndreptându-se spre punctul cu pietrele despre care am relatat mai sus. Nu este exclus ca acesta să facă legătura cu zidul lung care mărginește dinspre E zona construcțiilor acestora și care se întinde pe o distanță de 20 m.

În zona nordică au mai fost dezvelite două suprafețe E și F, care au oferit multe resturi ceramice, tegule fragmentare și pietre și care reprezintă dovada că și în această parte se prelungeau construcțiile cu spații acoperite care nu au numai putut fi puse în evidență datorită culturilor. În suprafața E a fost descoperită o monedă (denar) de la Alexander Severus și un piron de fier foarte mare.

În direcție sudică de la S 43a, au fost dezvelite suprafețele A, B, C și D, în care au fost găsite fragmente ceramice și care au traversat un șanț antic, paralel cu zidul 43a, unde a fost amplasat un perete care pare a indica o altă construcție, mai ales ținând seama că peretele 43a, din N-ul său era un perete exterior, lângă el descoperind tezaurul monetar.

Spre V au fost continuate săpăturile punându-se în evidență fundațiile construcției care se leagă de S 43a. Aceste fundații constau și aici din piatră rulată. La temelie s-a identificat un șanț ușor adâncit cu 0,15 m din subsol. S-au observat la fundații uneori două sau chiar trei lespezi de piatră păstrate una peste alta până le-am dezvelit. Fundațiile construcției constau din piatră, în timp ce pereții erau ridicați din bârne de lemn, acoperite cu țiglă. Temelia avea lățimea de 0,60–0,80 m. Construcția avea mai multe încăperi, dintre care una măsura 6 m în lungime. Lățimea nu i s-a putut lua. O încăpere alăturată măsura 1,50 m în lățime, fiind mai degrabă un coridor (pridvor?) la cea precedentă. Încăperile sunt orientate cu axa lungă S–N. Temelia care le desparte este la fel de lată având 0,80 m și a fost urmărită în direcția nordică, încă 6 m, fără a se fi ajuns la capătul ei. Pe latura de E a acesteia a fost dezvelită o a treia încăpere ale cărei dimensiuni nu au mai putut fi stabilite.

Interiorul acestor spațioase încăperi era acoperit cu foarte numeroase fragmente de țiglă și cu mai puține fragmente de olane (*imbrices*).

În interiorul acestei construcții au fost descoperite de asemenea și două monede: de la Iulia Domna un denar de argint și o piesă de bronz (mediu) de la Antoninus Pius. Au mai fost scoase la suprafață fragmente ceramice, cuie de fier, o brățară de uscior și două fragmente de lucerne, unul din ele prezentând pe fund inscripția FLAVI mult tocită. Celălalt opaiț este anepigarf.

Zidul exterior estic, care este orientat N-S și se întinde pe marginea estică a construcțiilor, continuă spre S până la distanța de 15 m de zidul nordic al castrului. Nu am constatat nici o legătură organică a acestui zid cu vreuna din construcțiile din apropierea sa. El trebuie să fi fost un zid de protecție al construcțiilor din vestul său. Săpăturile au continuat și pe latura de V a acestui zid. Ele nu au întâlnit resturi de ziduri. Ceea ce am descoperit sunt doar fragmente ceramice, de țigle și mai rar pietre. S-a constatat că resturile de cultură sunt aici mai puțin numeroase.

CERAMICA

Trebuie să facem precizarea că pe platoul principal, pe care au fost construite termele, vama și castrul, au fost descoperite foarte puține fragmente ceramice. Acestea au fost foarte fărâmițate, deoarece aici s-a cultivat terenul cel mai mult, dar și datorită faptului și depunerea care forma humusul actual era foarte subțire.

Cele mai multe fragmente ceramice de dimensiuni care ne oferă cât de cât posibilitatea de a întrevedea o imagine a formelor de la care provin, au fost descoperite în zona construcțiilor cu caracter civil, administrativ. Aici, în locul în care a fost identificat cuptorul (S 43a), au fost descoperite multe fragmente ceramice, masate într-un punct central. Cele mai multe aveau o culoare galben-gălbuie, cu ușoare reflexe roșiatice. Printre acestea se găseau și exemplare de culoare neagră-cenușie. Cele galben-gălbui sunt de o calitate mai bună, dintr-o pastă îngrijită, în timp ce vasele negre erau confecționate dintr-o pastă ordinară, amestecată adesea și cu pietricelele mărunte. Ambele categorii de ceramică sunt bine arse. Culoarea galbenă a primei categorii se datorează unui strat de angobă dat pe întreaga suprafață a vasului. Au mai fost găsite și fragmente roșii-cărămizii, foarte asemănătoare din punctul de vedere al culorii cu tegulele și cu cărămizile din așezare. Acestea sunt de dimensiuni mici.

Am afirmat că este destul de dificil a ne referi la forma vaselor. Unele din fragmente fiind mai mari ne oferă totuși posibilitatea de a le clasifica, cu toate că „posibilitatea“ aceasta comportă oarecare riscuri. Întâlnim astfel vase relativ mari, cu pereții obliși spre exterior, din categoria castroanelor,

apoi oale de tip borcan de diferite mărimi, unele mai mici, cu toartă, altele mai mari, eventual cu două toarte, ulcioare, vase cu buza în formă de chiup, farfurii. Astfel de vase mari cu pereții oblici mai deschiși spre gură sunt mai des întâlnite. Multe dintre ele provin de la oale de tip borcan, iar altele sunt vase folosite la prepararea sau păstrarea alimentelor. Dintre acestea ar face parte cele cu forma apropiată de cea a ulcioarelor. Există și străchini care prin dimensiuni pot fi socotite străchini, sau tăvi. O formă cu totul specială este cea, cu buza evazată și cu decor pe cantul ei. Un decor constând din alveole este redat pe un vas cu gura largă.

De altfel, ornamentația este rară. Ea constă din linii paralele, obținute cu „pieptenul“ sau dintr-un șanț în serpentină. Am mai menționa liniile orizontale de pe corpul vasului, care sunt, de altfel, și cele mai numeroase. Mai adăugăm și unele dungi în relief, mai ales sub buză. Există și vase mari din pastă ordinară de culoare neagră și unele cu buza în forma celei de chiup.

Un vas mic de culoare neagră având forma unei oale, a fost descoperit în săpăturile din anul 1958 și a fost reprodus și în *MCA* 7, p. 414. Tot atunci a fost descoperită și o lucernă romană executată din lut ars, databilă în sec. II e.n.

MONEDELE DESCOPERITE ÎN AȘEZARE

Nr crt	Emitent	Nominal	Cohen ed. 2	RIC	Datare	Atelier	Greutate
1.	Antoninus Pius	Denar	2-228	III 127	145-161	Roma	3,11 gr.
2.	Antoninus Pius	Denar	280	167	147/8 e.n.	Roma	3,05 gr.
3.	Antoninus Pius	Denar	284	III 175	148/9 e.n.	Roma	2,62 gr.
4.	Antoninus Pius	Denar	345			Roma	3,16 gr.
5.	Antoninus Pius	Denar	490			Roma	3,29 gr.
6.	Antoninus Pius	bronz mare; 29 x 29 mm				Roma	16,33 gr.
7.	Faustina I	Denar	26	III 344	după 141	Roma	2,88 gr.
8.	Faustina I	Denar	104	III 362	după 141	Roma	3,62 gr.
9.	Faustina I	Denar	136	III 378	după 141	Roma	3,20 gr.
10.	Lucius Verus	Denar	111	III 586	feb.-dec. 166	Roma	3,15 gr.
11.	Marcus Aurelius	Denar	435	159	Nov.-dec.	Roma	3,40 gr.
12.	Faustina II	Denar	99	III 677		Roma	3,16 gr.
13.	Faustina II	Denar	190	III 710		Roma	3,14 gr.
14.	Lucilla	Denar	10	III 758		Roma	3,35 gr.
15.	Commodus	Denar	578	III 235	192 e.n.	Roma	1,98 gr.
16.	Commodus	Denar	831	III 29 A(a)		Roma	2,35 gr.
17.	Man. Scantilla	Denar	2	IV/I 7	197? e.n.	Roma	3,10 gr.

18.	Iulia Domna	denar billon		IV/I 640	196-	Laodicea ad Mare	1,46 gr.
19.	Severus Alex.	sest.	509	IV/II 645b	231-2	Roma	19,27 gr.
20.	Severus Alex.	Denar	135			Roma?	1,92 gr.
21.	Ant. Pius?	ilizibil; dupondius?				Roma?	15,52 gr.
22.	Caracalla?	bronz, ilizibil D 32 x 33 mm				Roma?	18,70 gr.

TEZAUURUL MONETAR

Nr. crt.	Emitent	Nominal	Cohen ed. 2	RIC	Datare	Atelier	Greutate	Obs.
1.	Commodus	Denar	643	259A	191/2	Roma	2,95 gr	
2.	Sept. Sev.	Denar	42	40	194/5	Roma	3,15 gr	rău păstrat
3.	Sept. Sev.	Denar	102	526	202	Laodicea	3,26 gr	
4.	Sept. Sev.	Denar	203	265	202/210	Roma	3,20 gr	
5.	Sept. Sev.	Denar	232	369	194/5	Emessa	3,00 gr	
6.	Sept. Sev.	Denar	391	51	194/5	Roma	2,33 gr	
7.	Sept. Sev.	Denar	433	492	197	Laodicea	3,43 gr	Circulat
8.	Sept. Sev.	Denar	504	219	208	Roma	3,55 gr	
9.	Sept. Sev.	Denar	580	494	197	Laodicea	2,76 gr	
10.	Sept. Sev.	denar	694	120c	197/8	Roma	2,58 gr	rău păstrat
11.	Sept. Sev.	denar	777	96	196/7	Roma	2,93 gr	
12.	Iulia Domna	denar	32	373	211-7	Roma	3,10 gr	
13.	Iulia Domna	denar	57	554	196/211	Roma	3,05 gr	
14.	Iulia Domna	denar	103	cf. 627A	v. anexa	Roma	2,92 gr	
15.	Iulia Domna	Denar	150	972	196/211	Roma	3,59 gr	
16.	Iulia Domna	Denar	174	v. anexa		Roma	3,02 gr	
17.	Iulia Domna	Denar	194	632	192/6(?)	Emessa și Laodicea ad Mare	2,43 gr	roasă
18.	Iulia Domna	antoninian	205	389A	211/7	Roma	5,40 gr	
19.	Caracalla tânăr	Denar	82	24A	198	Roma	3,45 gr	
20.	Caracalla matur	Denar	165	224	210/213	Roma	3,24 gr	

21.	Caracalla matur	Denar	632	231	210/213	Roma	3,11 gr	
22.	Plautilla	Denar	25	369		Roma	2,85 gr	
23.	Geta	Denar	38	9a	200/202	Roma	3,44 gr	
24.	Geta	Denar	49	94	198/200	Laodicea ad Mare	4,10 gr	circulat
25.	Geta	Denar	104	34a	203/268	Roma	3,28 gr	
26.	Geta	Denar	183	20	200/202	Roma	3,45 gr	
27.	Elagabal	Denar	1	56a	nedatat	Roma	2,55 gr	
28.	Elagabal	Denar	1	56b	nedatat	Roma	2,38 gr	
29.	Elagabal	Denar	1	56b	nedatat	Roma	3,20 gr	
30.	Elagabal	denar	1	56b	nedatat	Roma	2,73 gr	
31.	Elagabal	denar	13	59	nedatat	Roma	2,56 gr	
32.	Caracalla tânăr	denar	–	233	213	Roma	2,91 gr	
33.	Elagabal	antoninian	31	70	nedatat	Roma	5,32 gr	
34.	Elagabal	denar	38	73	nedatat	Roma	3,18 gr	dar legenda av, IMPACES ANTONINUS AVG
35.	Elagabal	denar	61	88	nedatat	Roma sau Antiochia	3,06 gr	
36.	Elagabal	denar	61	88	nedatat	Roma sau Antiochia	3,06 gr	
37.	Elagabal	denar	90	107b	Nedatat	Roma	2,43 gr	
38.	Elagabal	denar	90	107b	nedatat	Roma	3,20 gr	
39.	Elagabal	denar	90	107b	nedatat	Roma	3,21 gr	
40.	Elagabal	denar	97	112	nedatat	Roma	2,70 gr	
41.	Elagabal	denar	136	13	219	Roma	2,55 gr	
42.	Elagabal	denar	136	13	219	Roma	2,36 gr	ștanța diferită
43.	Elagabal	denar	143	21	219	Roma	2,92 gr	Rv. PMTRP ICC OSPP
44.	Elagabal	denar	196	47 sau 177	221	Roma	2,81 gr	
45.	Elagabal	denar	196	47 sau 177	221	Roma	2,85 gr	
46.	Elagabal	denar	213	52	222	Roma	2,82 gr	ștanța tocită
47.	Elagabal	denar	242	128b	nedatat	Roma	3,60 gr	
48.	Elagabal	denar	246	131	nedatat	Roma	3,01 gr	
49.	Elagabal	denar	246	131	nedatat	Roma	3,55 gr	

50.	Elagabal	denar	246	131	nedatat	Roma	3,92 gr	
51.	Elagabal	denar	246	131	nedatat	Roma	3,39 gr	la Antiochia există același tip
52.	Elagabal	denar	271	145b	nedatat	Roma	3,45 gr	
53.	Elagabal	denar	276	146	nedatat	Roma	2,76 gr	
54.	Elagabal	denar	282	150	nedatat	Roma	3,25 gr	
55.	Elagabal	denar	282	150	nedatat	Roma	3,22 gr	ștanțele f. diferite
56.	Elagabal	denar	293	153	nedatat	Roma	3,71 gr	
57.	Elagabal	denar	300	161d	nedatat	Roma	3,20 gr	
58.	Elagabal	denar	300	161d	nedatat	Roma	2,62 gr	
59.	Elagabal	denar	304	162	nedatat	Roma	2,66 gr	
60.	Aq. Severa	denar	2	?	nedatat	Roma	3,34 gr	lipsă pagina din RIC
61.	Iul. Soemias	denar	14	243	218/222	Roma	2,65 gr	
62.	Iul. Maesa	denar	16	254		Antiochia?	3,46 gr	
63.	Iul. Maesa	denar	29	263	218/223	Antiochia?	3,10 gr	
64.	Iul. Maesa	denar	29	263	218/223	Antiochia?	3,33 gr	
65.	Iul. Maesa	denar	29	263	218/223	Antiochia?	3,09 gr	
66.	Iul. Maesa	denar	36	263	218/222	Antiochia?	3,24 gr	
67.	Iul. Maesa	denar	36	263	218/222	Antiochia?	2,74 gr	
68.	Iul. Maesa	denar	36	263	218/222	Antiochia?	3,10 gr	
69.	Iul. Maesa	denar	36	263	218/222	Antiochia?	3,25 gr	
70.	Iul. Maesa	denar	36	263	218/222	Antiochia?	2,60 gr	
71.	Iul. Maesa	denar	45	271	218/222	Antiochia?	3,75 gr	
72.	Iul. Maesa	denar	45	271	218/222	Antiochia?	3,34 gr	
73.	Iul. Maesa	denar	45	271	218/222	Antiochia?	2,70 gr	
74.	Iul. Maesa	denar	inedită	249	–	Antiochia?	3,15 gr	Rv. FECUNDITAS
75.	Sev. Alex.	denar	9	127	222/228	Roma	3,06 gr	
76.	Sev. Alex.	denar	9	127	222/228	Roma	2,51 gr	
77.	Sev. Alex.	denar	23	133	222/228	Roma	2,71 gr	
78.	Sev. Alex.	denar	32	190	222/231	Roma	3,57 gr	
79.	Sev. Alex.	denar	32	190	222/231	Roma	2,56 gr	
80.	Sev. Alex.	denar	32	190	222/231	Roma	2,93 gr	

81.	Sev. Alex.	denar	44	137	222/222	Roma	2,83 gr	
82.	Sev. Alex.	denar	70	141c	222/226	Roma	3,45 gr	
83.	Sev. Alex.	denar	84	239	231/235	Roma	3,60 gr	
84.	Sev. Alex.	denar	108	148d	222/228	Roma	2,88 gr	ștanța RV tociță
85.	Sev. Alex.	denar	–	153	222/228	Roma	2,85 gr	
86.	Sev. Alex.	denar	152	156	222/228	Roma	3,06 gr	bust cuiarasat
87.	Sev. Alex.	denar	161	246c	231/235	Roma	3,16 gr	
88.	Sev. Alex.	denar	161	246d	231/235	Roma	3,36 gr	ștanța diferită
89.	Sev. Alex.	denar	187	168	222/228	Roma	2,91 gr	
90.	Sev. Alex.	denar	187	168	228/228	Roma	2,48 gr	
91.	Sev. Alex.	denar	187	168	222/228	Roma	2,80 gr	
92.	Sev. Alex.	denar	191	208	228/231	Roma	2,71 gr	
93.	Sev. Alex.	denar	196	293	nedatat	Antiochia	2,98 gr	
94.	Sev. Alex.	denar	229	19	223	Roma	2,90 gr	
95.	Sev. Alex.	denar	231	23	223	Roma	2,97 gr	dar lancea verticală
96.	Sev. Alex.	denar	305	61	227	Roma	2,87 gr	
97.	Sev. Alex.	denar	236	27	223	Roma	2,80 gr	
98.	Sev. Alex.	denar	239	32	223	Roma	3,51 gr	
99.	Sev. Alex.	denar	229	19	223	Roma	2,90 gr	tociță
100.	Sev. Alex.	denar	251	37	224	Roma	4,31 gr	
101.	Sev. Alex.	denar	260	45	225	Roma	2,33 gr	
102.	Sev. Alex.	denar	260	45	225	Roma	2,31 gr	
103.	Sev. Alex.	denar	289	55	226	Roma	3,21 gr	
104.	Sev. Alex.	denar	289	55	226	Roma	3,86 gr	
105.	Sev. Alex.	denar	289	55	226	Roma	2,73 gr	
106.	Sev. Alex.	denar	289	55	226	Roma	2,65 gr	
107.	Sev. Alex.	denar	289	55	226	Roma	2,51 gr	
108.	Sev. Alex.	denar	305	61	227	Roma	2,87 gr	
109.	Sev. Alex.	denar	305	61	227	Roma	2,50 gr	
110.	Sev. Alex.	denar	305	61	227	Roma	2,63 gr	
111.	Sev. Alex.	denar	312	64	227	Roma	2,84 gr	
112.	Sev. Alex.	denar	312	64	227	Roma	1,87 gr	
113.	Sev. Alex.	denar	315	65	227	Roma	3,39 gr	
114.	Sev. Alex.	denar	319	67	227	Roma	2,36 gr	

115	Sev. Alex.	denar	319	67	227	Roma	2,75 gr	
116	Sev. Alex.	denar	319	67	227	Roma	3,50 gr	
117	Sev. Alex.	denar	319	67	227	Roma	3,07 gr	
118	Sev. Alex.	denar	325	70	227	Roma	3,20 gr	
119	Sev. Alex.	denar	332	73	227	Roma	2,79 gr	
120	Sev. Alex.	denar	348	80	228	Roma	2,79 gr	
121	Sev. Alex.	denar	364	91	229	Roma	2,80 gr	
122	Sev. Alex.	denar	365	92	229	Roma	3,35 gr	
123	Sev. Alex.	denar	388	101	230	Roma	3,57 gr	
124	Sev. Alex.	denar	391	102	230	Roma	3,57 gr	
125	Sev. Alex.	denar	401	105	230	Roma	3,15 gr	
126	Sev. Alex.	denar	495	294	nedatat	Antiochia	2,86 gr	cuirasat
127	Sev. Alex.	denar	501	250a	231/235	Roma	3,25 gr	
128	Sev. Alex.	denar	501	250a	231/235	Roma	2,50 gr	dar cu altă ștanță
129	Sev. Alex.	denar	512	174	222/228	Roma	2,55 gr	
130	Sev. Alex.	denar	530	178c	222/228	Roma	3,12 gr	
131	Sev. Alex.	denar	560	215d	228-231	Antiochia?	2,85 gr	
132	Sev. Alex.	denar	560	215d	228-231	Roma?	3,26 gr	
133	Sev. Alex.	denar	580	221a	228-231	Roma	3,01 gr	
134	Sev. Alex.	denar	580	221a	228-231	Roma	2,46 gr	dar cu altă ștanță și fără scut în spatele cuirasei. AV f. tocit
135	Sev. Alex.	denar	584	224	228-231	Roma	2,89 gr	
136	Sev. Alex.	denar	586	226a	228-231	Roma	3,18 gr	
137	Sev. Alex.	denar	559	301	nedatat	Antiochia	2,59 gr	
138	Iul. Mamaea	denar	5	331	232	Roma	3,39 gr	
139	Iul. Mamaea	denar	24	331	238	Roma	2,63 gr	
140	Iul. Mamaea	denar	32	341	nedatat	Roma? Antiochia?	2,85 gr	
141	Iul. Mamaea	denar	32	341	nedatat	Roma? Antiochia?	3,09 gr	
142	Iul. Mamaea	denar	35	343	nedatat	Roma	3,41 gr	

143	Iul. Mamaea	denar	35	343	nedatat	Roma	2,81 gr	
144	Iul. Mamaea	denar	35	343	nedatat	Roma	2,58 gr	
145	Iul. Mamaea	denar	35	343		Roma	3,45 gr	
146	Iul. Mamaea	denar	35	343		Roma	3,07 gr	
147	Iul. Mamaea	denar	76	358		Antiochia	3,50 gr	
148	Iul. Mamaea	denar	76	358		Antiochia	2,45 gr	
149	Iul. Mamaea	denar	81	360	226	Antiochia	3,41 gr	
150	Iul. Mamaea	denar	81	360	226	Antiochia	3,15 gr	
151	Iul. Mamaea	denar	81	360	226	Antiochia	3,66 gr	
152	Iul. Mamaea	denar	81	360	226	Antiochia	3,37 gr	
153	Iul. Mamaea	denar	81	360	226	Antiochia	1,92 gr	
154	Iul. Mamaea	denar	85	362		Antiochia	3,04 gr	
155	Iul. Mamaea	denar	85	362		Antiochia	2,75 gr	
156	Iul. Mamaea	denar	85	362		Antiochia	2,84 gr	
157	Iul. Mamaea	denar	85	362		Antiochia	2,93 gr	
158	Max. Thrax	denar	31	312	mart. 235 ian. 236	Roma	3,18 gr	
159	Max. Thrax	denar	46	1	235	Roma	3,15 gr	Toate monede RIC 1 bătute cu perechi de ștanțe diferite
160	Max. Thrax	denar	46	1	235	Roma	2,87 gr	
161	Max. Thrax	denar	46	1	235	Roma	3,97 gr	

162	Max. Thrax	denar	55	3	236	Roma	3,35 gr	
163	Max. Thrax	denar	75	20	ian. 236- mar. apr. 238	Roma	2,85 gr	
164	Max. Thrax	denar	85	14	mar. 235- ian. 236	Roma	3,32 gr	monedele RIC 14 emise cu 2 perechi ștanțe diferite
165	Max. Thrax	denar	85	14	mar. 235- ian. 236	Roma	2,40 gr	
166	Paulina	denar	2	2	236	Roma	3,05 gr	
167	Paulina	denar	2	2	236	Roma	3,00 gr	
168	Balbinus	denar	20	5	236 apr.- iunie	Roma	3,06 gr	
169	Gordian III	antoninian	25	63	240 mar.- mai	Roma	4,73 gr	
170	Gordian III	antoninian	53	52	240 mar.- mai	Roma	4,22 gr	
171	Gordian. III	denar	69	127	241 vara	Roma	3,77 gr	rară
172	Gordian. III	antoninian	86	1	238-239	Roma	4,08 gr	
173	Gordian III	antoninian	90	1	238-239	Roma	4,58 gr	
174	Gordian III	antoninian	97	143	243-244	Roma	4,46 gr	
175	Gordian III	denar	98	144	243/244	Roma	4,27 gr	
176	Gordian III	antoninian	105	2	238-239	Roma	5,41 gr	
177	Gordian III	antoninian	109	84	241-243	Roma	4,80 gr	
178	Gordian III	antoninian	109	84	241-243	Roma	5,48 gr	
179	Gordian III	antoninian	109	84	241-243	Roma	4,44 gr	
180	Gordian III	antoninian	109	84	241-243	Roma	4,75 gr	
181	Gordian III	denar	113	112	241-243	Roma	2,98 gr	
182	Gordian III	denar	113	112	241-243	Roma	3,04 gr	
183	Gordian III	denar	120	113	241-243	Roma	3,04 gr	
184	Gordian III	denar	120	113	241-243	Roma	3,68 gr	
185	Gordian III	denar	120	113	241-243	Roma	3,37 gr	
186	Gordian III	denar	120	113	241-243	Roma	3,16 gr	
187	Gordian III	antoninian	130	36	240	Roma	4,16 gr	

188	Gordian III	antoninian	121	87	241/243	Roma	4,44 gr	
189	Gordian III	antoninian	121	87	241/243	Roma	4,95 gr	
190	Gordian III	antoninian	133	53	240 primăvara	Roma	4,92 gr	
191	Gordian III	antoninian	167	213	242-244	Antiochia	4,50 gr	
192	Gordian III	denar	186	129	241 vara	Roma	3,52 gr	
193	Gordian III	denar	186	129	241 vara	Roma	3,37 gr	
194	Gordian III	denar	186	129	241 vara	Roma	2,98 gr	
195	Gordian III	antoninian	196	18	239	Roma	5,30 gr	
196	Gordian III	antoninian	216	68	240 mart- mai	Roma	4,04 gr	
197	Gordian III	denar	234	81	240	Roma	3,06 gr	rară
198	Gordian III	denar	238	114	241-243	Roma	2,88 gr	
199	Gordian III	antoninian	253	92	241-243	Roma	4,98 gr	
200	Gordian III	antoninian	253	92	241-243	Roma	4,65 gr	
201	Gordian III	antoninian	253	92	241-243	Roma	4,60 gr	
202	Gordian III	antoninian	261	89	241-243	Roma	4,33 gr	
203	Gordian III	antoninian	261	89	241-243	Roma	4,14 gr	
204	Gordian III	antoninian	261	89	241-243	Roma	4,14 gr	
205	Gordian III	antoninian	264	206b	242/243	Antiochia	3,95 gr	
206	Gordian III	antoninian	266	93	241/243	Roma	4,29 gr	
207	Gordian III	antoninian	276	94	241/243	Roma	3,26 gr	
208	Gordian III	antoninian	304	193	238/239	Antiochia?	2,84 gr	
209	Gordian III	antoninian	312	200	238/239	Antiochia	4,50 gr	
210	Gordian III	denar	325	129A	241 vara	Roma	3,48 gr	
211	Gordian III	antoninian	353	156	243/249	Roma	4,52 gr	
212	Gordian III	denar	403	116	241/243	Roma	3,03 gr	
213	Gordian III	antoninian	404	95	241/243	Roma	4,73 gr	
214	Gordian III	antoninian	404	95	241/243	Roma	4,75 gr	

Conșiderații numismatice

Cele mai timpurii monede, descoperite izolat în săpături, provin din timpul lui Antoninus Pius, în parte bătute sub domnia lui, în parte emise sub domnia lui Marcus Aurelius. Monedele purtând efigia lui Antoninus Pius, bătute din bronz, sunt foarte corodate și la cele mai multe nu se mai pot descifra inscripțiile, iar atribuirea lor s-a făcut pe baza imaginii pe care o prezintă.

Din cele 22 de monede descoperite în mod izolat în săpături, 16 provin din încăperile vămii și sunt în exclusiv denari. Aliajul mai bun al

argintului din care au fost bătuti, în comparație cu cel al monedelor din tezaur, le-a asigurat o mai bună rezistență la condițiile în care au fost supuși. Acești denari sunt uzați, unii mai mult, alții mai puțin, în funcție de intensitatea circulației la care au trebuit să facă față.

Moneda din poziția 18 reprezintă un denar de billon de la Iulia Domna în greutate de 1,48 gr.

Perioada de constituire a tezaurului, din câte reiese observând lista monedelor, se poate fixa în timpul împăraților Elagabal, Severus Alexander și Gordian al II-lea. Epoca aceasta se înscrie pe o durată de aproximativ 25 de ani, începând cu 218 și până în anul 244 e.n. Tezaurul cuprinde 180 de denari și 34 de antoniniani.

Pe împărați, monedele se clasează în modul următor: de la Commodus un denar; de la Septimius Severus 10 denari; de la Iulia Domna 6 denari și 1 antoninian; de la Caracalla 3 denari; de la Plautilla 1 denar; de la Geta 4 denari; de la Elagabal 32 de denari și 1 antoninian; de la Aquilia Severa 1 denar; de la Iulia Soemias 1 denar; de la Iulia Maesa 13 denari; de la Severus Alexander 63 de denari; de la Iulia Mamaea 20 denari; de la Maximinus Thrax 8 denari; de la Paulina 3 denari; de la Balbinus 1 denar și de la Gordian 14 denari și 32 de antoniniani.

Se constată, ceea ce de fapt au observat toți cercetătorii numismați, că și monedele acestea nu corespund în greutate cu cele din epoca premergătoare și că începând cu dinastia Severilor, respectiv cu anul 193 și următorii, denarul roman cunoaște un proces de depreciere tot mai mare. După reforma lui Nero (51–68 e.n.), când denarului i s-a fixat o greutate de 3,41 gr, el s-a menținut cu mici oscilații în condiții bune cu excepția inevitabilelor neglijențe ale officinelor monetare, până în vremea dinastiei Severilor. Trebuie însă precizat că unele mici deprecieri au mai fost făcute și în timpul împăraților Traian, Hadrian, Antoninus Pius, Marcus Aurelius, Commodus și mai ales sub Septimius Severus, când amestecului de metal i s-a adăugat tot mai mult ingredient, ajungându-se în cele din urmă ca acestea să urce până la 60 % din conținut.

Ca urmare a stării economice a imperiului, care trebuise să facă față marilor cheltuieli impuse de războaiele marcomanice din timpul lui Marcus Aurelius și necesității de întreținere a unui număr mare de soldați, cei mai mulți denari încep să fie bătuti din flan de aramă înveliți într-o pojghiță subțire de argint (*denari subaerati*). Cu excepția câtorva piese provenind din timpul lui Commodus și Septimius Severus, din primii ani de domnie ai acestuia toate celelalte monede sunt subaerate. Din această cauză ele au dobândit un strat de oxid de cupru care le-a lipit una de alta, transformându-le într-un bulgăre.

Din punctul de vedere al stării de conservare, piesele tezaurului se prezintă într-o situație bună. Numai câteva dintre ele, care se înscriu sub împărații de început, respectiv Commodus, Septimius Severus și chiar Caracalla, sunt mai folosiți datorită circulației. În rest ei au intrat în tezaur imediat după ce au fost primiți ca soldă.

În condițiile slăbirii calității denarului, nici greutatea lui nu mai era respectată de emitenți și de funcționarii care operau în officinele monetare. Din tabelul întocmit se observă acest fapt cu claritate. Se constată astfel că multe exemplare cu greutatea sub 3 gr, iar altele o depășesc. Este dovada că nu se mai pune a un preț deosebit pe ea.

O inegalitate se constată și în cazul antoninianilor, unele piese ajungând să cântărească mai puțin de 4 gr, în locul greutății de 5,45 gr, la cât fuseseră inițial fixați.

Sub Severus a început și criza care a cuprins întreg imperiul roman și care s-a accentuat din ce în ce mai mult sub împărații următori. Sub Caracalla, emitentul antoninianului ce-i poartă numele, această piesă monetară avea valoarea a doi denari. Nu peste mult timp avea să sufere și el, așa cum am afirmat deja, un proces de degradare.¹⁶ Pentru antoninian cantitatea de argint a fost inițial stabilită la 20 %. Spre mijlocul secolului al III-lea el nu se mai afla în circulație, fiind la rândul său teaurizat.¹⁷

Dacă la început o parte din piesele tezaurului monetar au fost bătute în afara officinelor din Roma și de alte ateliere din Orient, cum ar fi Laodiceea ad Mare sau Emessa, mai târziu multe dintre ele au fost realizate în atelierele din Antiochia. Acest fapt se observă începând mai ales cu Iulia Domna și cu deosebire cu Elagabal. La fel se constată și cu piesele emise de Iulia Soemias, de Iulia Maesa și Iulia Mamaea, ca și de Severus Alexander.

În general se poate spune că monedele tezaurului se prezintă într-o stare bună datorită faptului că ele nu au fost supuse unei circulații intense. De aceea ele nu prezintă nici urme de uzură.

Din punct de vedere tehnic, monedele au fost bine realizate, cu excepția câtorva care au fost bătute cu ștanțe uzate, sau care prezintă defecțiuni din procesul de batere.

Precum se știe, Gordian al III-lea a trăit până în anul 244. Două monede din tezaurul de la Boița sunt datate în anii 243-244, deci foarte aproape de data morții sale. Aceste două piese au fost adăugate tezaurului la scurt timp înainte de a fi ascuns în pământ. El provine din solda unui militar care l-a

¹⁶ M. Macrea-D. Protase, *Tezaurul de monede imperiale romane de la Geomal și invazia carpilor din anul 242 în Dacia*, în SCSS 5, Seria III, 1954, p. 541 sqq.

¹⁷ D. Protase, *Tezaurizarea antoninianului în Dacia*, în SCN 2, 1955, p. 235 sqq.

depus în exteriorul clădirii în care locuia împreună cu ceilalți camarazi ai săi, cu gândul de a-l dezgropa după terminarea situației critice care l-a determinat să-l îngroape. Dar el nu a mai supraviețuit evenimentelor respective.

În cele expuse mai sus am afirmat că pe locul în care au fost ridicate castrul, termele și *tabularium*-ul vamal, a existat un castru care trebuie să fi fost construit în timpul războaielor de cucerire a Daciei conduse de Traian, sau la scurt timp după aceasta. Urmele lăsate de acest castru au fost surprinse în secțiunea nr. 1/73 (m 17-29 ai secțiunii), secțiune care traversa castrul de piatră, precum și în șanțul din imediata apropiere a zidului de incintă. Aceste resturi de construcție, descoperite în incinta castrului de piatră, ca și fragmentul de tegulă purtând ștampila COH I, descoperită lângă tabulariul vămii reprezintă semne ale fostului castru mai vechi. Acesta pare să fi fost o construcție de pământ, executată pe terenul neamenajat în mod special, ci așa cum se prezenta el de la natură. Deși nu dispunem de date cu privire la dimensiunile sale, faptul că în interiorul său au fost ridicate construcțiile de lemn menționate, socotim că el era de dimensiuni mai mari decât castrul de piatră. Din epoca primului castru, nu au fost descoperite materiale arheologice care să fie databile la începutul sau în prima jumătate a secolului al II-lea e.n., și nici fibule sau monede. Cât privește ceramica, aceasta nu intră în vedere.

Întreaga stațiune, care cuprindea deci castrul, termele cu palestrele, tabulariul vămii și construcțiile cu caracter gospodăresc au fost ridicate după anii 167–169 e.n., când s-a operat reorganizarea administrativă și militară de către Marcus Aurelius. Această reorganizare a celor trei provincii, Porolissensis, Apulensis și Malvensis s-a făcut, sub presiunea amenințării Daciei din timpul războaielor marcomanice. Am dori să mai facem precizarea că în cadrul săpăturilor din complexul gospodăresc au fost descoperite monede de la Septimius Severus, Iulia Domna și Severus Alexander. Acest fapt ar putea constitui un argument că respectivul grup gospodăresc a fost construit cu câteva decenii mai târziu decât celelalte unități ale stațiunii.

Nu au fost descoperite inscripții pe piatră care să coroboreze datarea pe care o susțin monedele, sau piesele arheologice. Într-adevăr, monedele încep cu exemplarele purtând efigia lui Antoninus Pius, cu inscripția CONSECRACTIO, bătute sub Marcus Aurelius și continuă cu împărații și împărătesele din timpul Antoninilor și Severilor, ajungând până la Iulia Domna (în săpături), iar în tezaur până la Gordian al III-lea. Unele exemplare sunt atât de corodate încât nici eFig..iile nu mai sunt ușor de identificat. Cu toate acestea am rămas cu convingerea că nu există nici un

exemplar cu eFig..ia lui Hadrianus. Este de asemenea adevărat că monede emise de împărații de după Severus Alexander nu au mai fost găsite în săpătură, iar tezaurul încheie șirul acestora, după cum am menționat deja cu Gordianus III.

Ceea ce ne-a frapat încă în momentul descoperirilor, a fost apariția celor 16 denari răspândiți pe o parte a suprafeței ultimei încăperi a tabulariului vămii, la suprafața solului antic. Împrăștierea lor pe un spațiu atât de mic reprezintă dovada că cei ce lucrau în acest Oficiu, *servi vilici*, au fugit în mare grabă și probabil noaptea, lăsând totul în urma lor. Odată cu acest eveniment a fost îngropat tezaurul, acoperit cu foarte puțin pământ, desigur, ca în toate împrejurările asemănătoare, cu gândul de a-l recupera după liniștirea tulburărilor. Monedele de pe pavimentul tabulariului s-au descoperit cu praf și pământ, încât nu s-au mai văzut, iar pe măsură ce timpul trecea stratul acoperitor se îngroșa, încât au rămas ascunse până în ziua de azi.

În săpăturile desfășurate în stațiune, nu au fost surprinse urme care să ateste că ar fi avut loc lucrări de refacere a așezării.

Ceea ce ne interesează în continuare este de a stabili data la care a încetat viața acestei stațiuni. Într-un articol publicat în anul 1975 de noi¹⁸, am luat în considerare afirmațiile lui B. Mitrea care pune pe seama năvălirii carpilor în Dacia romană, în anii 242 și 245 și mai apoi în 247, îngroparea unei serii de tezaure monetare începând cu Gordian III și mergând până la succesorul acestuia, Filip Arabul.¹⁹ Astăzi ni se pare mai probabilă încetarea vieții stațiunii după năvălirea carpică din anul 245 e.n., ținând seama de datarea pe care o oferă tezaurul monetar.

Într-un articol publicat de Ioan Piso, în culegerea de studii *In Memoriam Constantini Daicoviciu*, autorul ia în discuție datarea năvălirii carpilor și a războiului dus de Filip Arabul împotriva lor. Piso ajunge la concluzia că luptele împăratului împotriva lor au avut loc pe la finele anului 247, sau chiar la începutul lui 248 și că lupta s-a dat pe undeva prin Moldova de sud, unde trupele romane au ajuns venind dinspre sud, respectiv din Dobrogea. Datarea luptelor cu carpii la finele anului 247 sau chiar la începutul anului 248 reprezintă o dată la care tezaurul nostru nu mai putea intra în vedere.²⁰

¹⁸ N. Lupu, *Caput Stenarum*, Transilvania, 2/1973, p. 57.

¹⁹ B. Mitrea, *Tezaurul monetar de la Ruși-Sibiu, și acțiunea carpilor împotriva stăpânirii romane din Dacia în timpul domniei lui Filip Arabul*, în SCIV, 4 (1953, 3-4), pp. 311-640.

²⁰ I. Piso, *Războiul lui Philippus cu carpii*, în MemCD, p. 301 sqq. Cât privește localizarea luptelor vezi și C. Daicoviciu, în *Einige Probleme...*, în *Dacica...*, Cluj (1969), p. 376.

Într-adevăr, dacă observăm succesiunea cronologică a ultimelor monede emise de Gordian III, constatăm că ele se desfășoară la un timp foarte apropiat una de alta. Privind tabloul lor observăm că una din ultimele piese, cea cu numărul 191, a fost emisă între anii 242–244, cea cu numărul 174 a fost emisă în anii 243–244, iar apoi că cele cu nr. 206, 207, 212, 213 și 214 au fost bătute în anii 241–243; dacă este să avem în vedere ultimul termen, în anul 243 sunt emise monedele cu nr. 188, 198, 205, 206, 207, 205 etc. De la moartea lui Gordian III care a avut loc în martie 244, până în anii 247 sau 248, când a fost dată lupta, în tezaur nu a mai fost adăugată nici o altă piesă. Din acest motiv trebuie să avem în vedere incursiunea din anul 245, când putem presupune că a avut loc și „îngroparea“ sa.²¹

Un fapt rămâne sigur, că îngroparea tezaurului și împrăștierea neobișnuită a monedelor din tabulariu s-a produs, cum am afirmat deja, ca urmare a unei incursiuni ai cărei autori nu puteau fi decât carpii. Am opinat că atacul a avut loc în timpul nopții și pentru faptul că monedele părăsite în pripă erau dintre cele emise de Marcus Aurelius, Commodus, Manlia Scantilla, Septimius Severus și Iulia Domna a căror valoare se ridica deasupra celor care mai circulau la anul 245, datorită faptului că aveau un aliaj mai bun decât ale împăraților Caracalla, Elagabal, Severus Alexander sau ale urmașilor acestora, ale căror monede erau subaerate. Monedele răspândite în tabulariu ar fi urmat să fie recuperate după tulburările care avuseseră loc, dar care au rămas pierdute, ca și tezaurul.

Fibulele descoperite, provenind din construcția termelor sau din jurul ei, susțin datarea stațiunii în prima jumătate a secolului al III-lea. Cele patru lucerne descoperite în săpătură se înscriu în acest timp, una din ele, fragmentară, păstrând numele producătorului FLAVI, care activa în Aquileia.

Într-un alt articol publicat în 1974, am căutat să identific, prin eliminare, cohorta care ar fi putut construi primul castru aici la Caput Stenarum.²² M-am oprit cu mai multă probabilitate asupra COH I TYRIORUM SAGITTARIORVM. Prezumția rămâne și astăzi în aceeași situație, întrucât cercetările ulterioare nu au adus elemente noi în plus. Dar așa cum arătam în acel articol (p. 222, nota 14), am menționat printre unitățile militare care ar putea fi luate în considerare și COH I FLAVIA COMMAGENORUM, care deși a fost atestată ca participând la construirea unor castre de pe linia Oltului²³ ar fi putut fi cantonată și la Caput Stenarum. Unul din argumentele

²¹ M. Macrea, în *Istoria României* (1960, 1), p. 456.

²² N. Lupu, *O importantă descoperire la Caput Stenarum*, în MemCD, p. 219 sqq.

²³ I. I. Russu, *Elemente syriene în Dacia carpatică și rolul lor în „colonizarea“ și romanizarea provinciei*, în ActaMN 6 (1969), p. 17 sq. În diploma de la Palamarca este

care ne fac să considerăm dislocarea ei în acest punct este și faptul că ștampila de pe fragmentul de tegulă descoperit de noi prezintă pe O din COH înscris în curbura lui C, așa cum se prezintă și o ștampilă publicată de Gh. Ștefan²⁴, descoperită în castrul de la Drajna de Sus. Desigur, observația nu este peremptorie. Ștampilele de pe fragmentele de la Drajna de Sus sunt de 9,8 cm lungime, 4,8 cm lățime, iar literele au 3,4 cm înălțime. Celelalte litere sunt mai mici, cu un O de 1 cm și un M de 6 mm.

O a doua ștampilă de la Drajna de Sus are lungimea de 7,8 cm și lățimea de 1,7 cm, în timp ce literele au înălțimea de 1,2 cm.

Fragmentul de la Boița prezintă următoarele dimensiuni: distanța dintre marginile cartușului adâncit în pasta moale este de 2,7 cm; litera C are înălțimea de 2,2 cm; Litera H are înălțimea de 1,9 cm; litera I are înălțimea de 1,7 cm. Evident, dimensiunile literelor nu sunt aceleași. Dar nu asupra acestor dimensiuni vrem să ne oprim, ci asupra modului de a realiza și „pune în pagină“ literele, în legătură cu care similitudinea este pregnanță.²⁵

Faptul că stațiunea de la *Caput Stenarum* a fost trecută în grija unui detașament al legiunii a XIII-a Gemina, odată cu reorganizarea administrativă și teritorială a Daciei romane, precum se constată și în urma cercetării acestei așezări, reprezintă fără îndoială o măsură de importanță fundamentală. Cele trei Dacii, Porolissensis, Apulensis și Malvensis au fost puse sub comanda unui legatus Augusti de rang consular, primul fiind M. Claudius Fronto, cu toate prerogativele de a lua măsurile cele mai potrivite și de a se folosi de întreaga armată romană din cele trei provincii.

Fără îndoială că după anii 169–170 și celelalte caestre de pe linia Oltului transilvan au trecut sub comanda legiunii a XIII-a Gemina, când a trecut din punct de vedere administrativ și colțul de sud-est al Transilvaniei la Dacia Apulensis. Nici nu se putea altfel, de vreme ce trupele din caestrele respective își aveau comanda la Apulum. Măsura de reorganizare a Daciei și de punere a celor trei provincii sub comanda superioară a unui singur legat reprezintă într-un anumit fel o unificare administrativă a celor trei Dacii, astfel încât legiunea din Apulum își extindea atributele și asupra Daciei Malvensis. Desigur, frontul cel mai important pentru Dacia era cel din nordul provinciei, dar, în același timp, linia Oltului sudic devenise acum la fel de importantă, având în vedere pericolele carpic și gotic.

atestată în armata Daciei Inferioare, dar ea era repartizată încă înainte de anul 140 în această provincie, deoarece Gh. Ștefan constată că ea a părăsit castrul de la Drajna de Sus încă în anul 118. Vezi și D. Tudor, în *Oltenia romană*, ed. 2, p. 214.

²⁴ Gh. Ștefan, *Le camp romain de Drajna de Sus*, dept. de Prahova, în Dacia 11–12, 1945–1947, p. 123, Fig. 5.

²⁵ Vezi și *Istoria României*, vol. I, Buc. 1960, p. 521, Fig. 115.

Dacă luăm în considerare relațiile lui M. J. Ackner, potrivit cărora la Tălmaciu a existat un castru roman – și nu ne îndoim de acest lucru – desigur că acesta se afla aici pentru apărarea drumului care, bifurcându-se la Caput Stenarum, se îndrepta spre Cedonia și Apulum. Pentru ramificația care mergea de-a lungul Oltului în amonte, o așezare romană exista și la Săcădate, unde au fost descoperite, cu ocazia restaurării bisericii evanghelice, un relief mithriac și o monedă de la Iulia Paula, precum și trei fragmente dintr-un altar dedicat lui Iupiter Dolichenus.²⁶ La Săcădate, potrivit datelor pe care le avem, ar fi existat un castru roman, care pare să fi fost amplasat pe locul în care s-a dezvoltat mai târziu vatra satului.²⁷ De aici drumul trecea mai departe pe lângă castrul de la Feldioara (comuna Ucea) și mai apoi pe lângă cel de la Cincșor.

Importanța așezării romane de la Caput Stenarum este subliniată și de descoperirea aici a unei stațiuni vamale. Ea era de bănuț aici, dată fiind în primul rând importanța drumului care trecea pe la Turnu-Roșu și cu deosebire că aici se afla limita Daciei Superioare (Apulensis). Aceasta era marcată de altfel și de castrul de la Tălmaciu. Prin nemijlocita apropiere cu Oltul, care putea fi folosit și la transportul de bunuri se dovedea la fel de importantă. În săpături nu am descoperit nici o inscripție care să ateste existența acestei stațiuni vamale, dar construcțiile descrise mai sus reprezintă o dovadă sigură în acest sens. Organizarea internă a stațiunii vamale nu o putem desluși din săpăturile desfășurate, dar credem că ea era deservită de mai mulți angajați printre care și responsabilul ei, un *servus vilicus*. Însuși faptul că spațiul stațiunii vamale era constituit din trei săli mari de peste 100 mp fiecare cărora le erau adăugate alte două mai mici, poate fi o dovadă în acest sens. Angajații lucrau în subordinea unui procurator vamal, precum afirma și Nicolae Gostar.

În studiul său, Gostar subliniază că existența sigură a unei astfel de stațiuni vamale se poate proba numai prin inscripții puse de personalul portoriului.

Clădirea vămii de la Caput Stenarum a fost ridicată la scurtă vreme după ridicarea castrului și a termelor, ea situându-se la marginea estică a platoului așezării. În vederea construirii tabulariului, foarte apropiat de marginea sudică a terasei, a fost consolidată aceasta și în dreptul clădirii, pe o distanță corespunzătoare.

²⁶ Într-adevăr în mijlocul satului se află o ridicătură de teren care ar putea fi o latură a castrului respectiv. Cu privire la altarul cu inscripția lui Iupiter Dolichenus vezi N. Lupu, în ForVL, 13 (1970, 1), p. 71 sq. Vezi și I. I. Russu, *Elemente syriene...*, în ActaMN 5 (1968), p. 459; idem în ActaMN 6 (1969), p. 182.

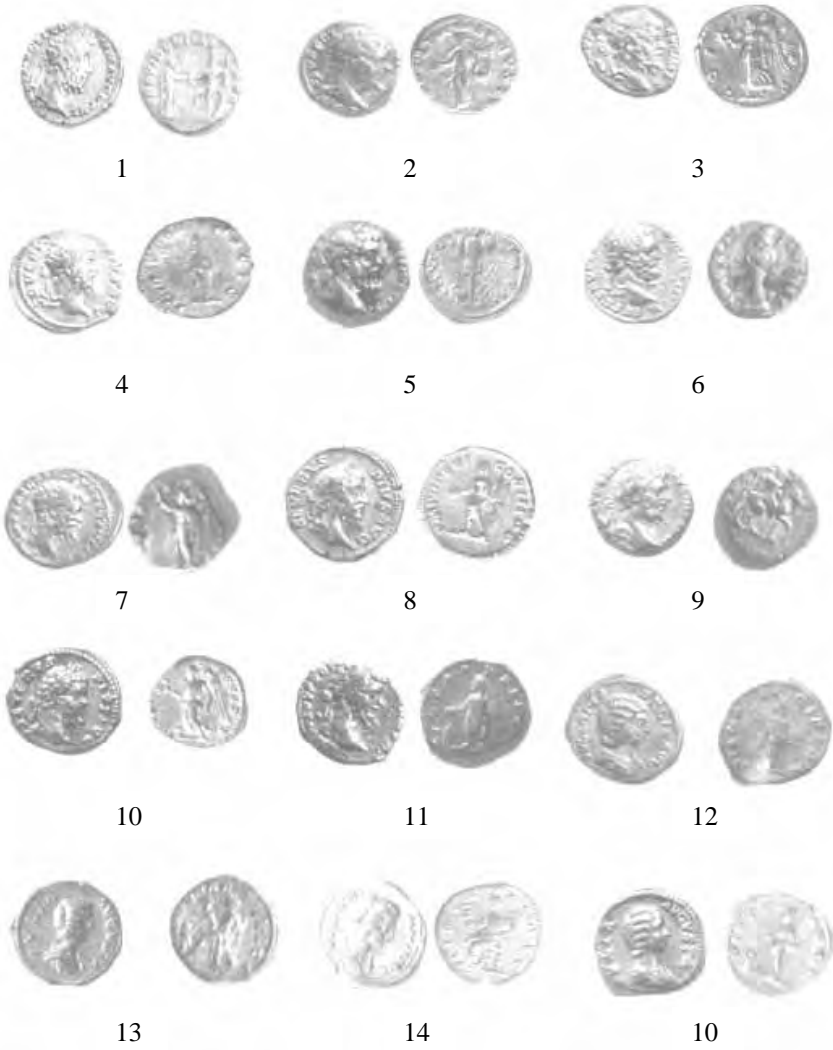
²⁷ N. Gostar, *Vămile Daciei*, în SCIV 2 (1954, 2), p. 165 sqq.

Nu am putut preciza punctul în care avea loc bifurcarea drumului care se îndrepta spre Cedonia și a celui care mergea de-a lungul Oltului spre E, dar este posibil ca acesta să fi fost aproape de clădirea vămii.

Putem deci considera că aici, la granița dintre Dacia Apulensis și Dacia Malvensis se afla pandantul vămii de la Pons Augusti, care – ca toate stațiunile vamale din Dacia – se înscriau în *Publicum Portorium Illyrici*.

Ținând seama de toate observațiile făcute până aici, socotim că stațiunea romană de la Boița – Caput Stenarum – a fost părăsită în urma tulburărilor pricinuite de invazia carpilor din anul 245, fără să fi mai fost refăcută și repusă în funcție mai târziu.

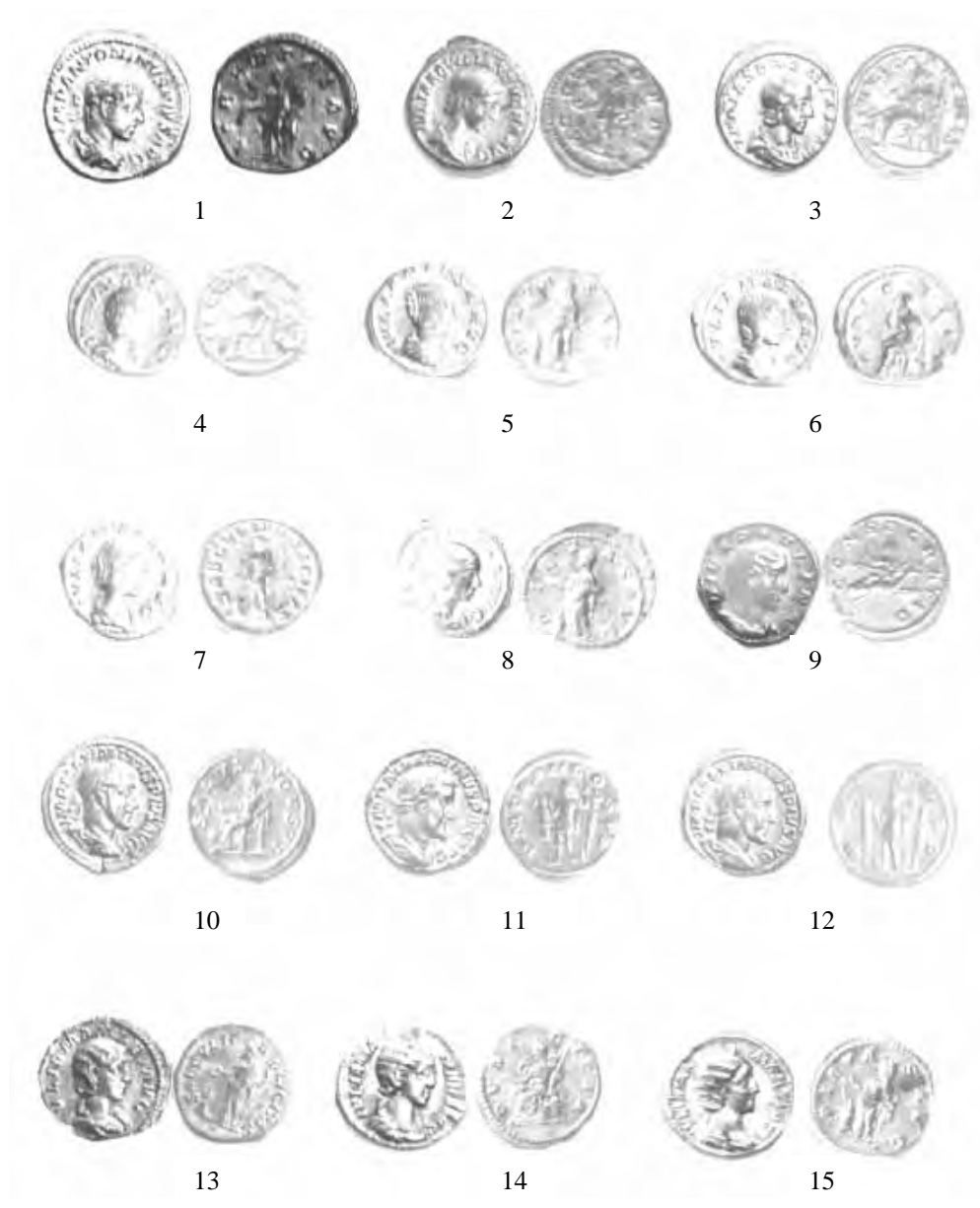
Nicolae LUPU

Pl. 1: 1 Commodus; 2–11 Septimius Severus; 12–15 Iulia Domna;

Pl. 2: 1–3 Iulia Domna; 4 Plautilla; 5–7 Caracalla (M. Aurelius Antoninus), 8–11 P. Septimius Geta; 12–15 Elagabal (M. Aurelius Antoninus)

Pl. 3: 1 Elagabal (M. Aurelius Antoninus); 2 Aquilia Severa; 3 Iulia Soemias; 4-8 Iulia Maesa; 9 Paulina; 10-12 Maximinus Thrax; 13-15 Iulia Mamaea.

Pl. 4: 1 Balbinus (Decimus Caelius Balbinus); 2–15 Gordianus III (Marcus Antonius Gordianus Pius)

**SUDUL MOLDOVEI ÎN CADRUL SISTEMULUI DEFENSIV
ROMAN
CONTRIBUȚII LA CUNOAȘTEREA VALURILOR DE PĂMÂNT**

**ROMAN DEFENSIVE SYSTEM IN THE SOUTH OF MOLDAVIA.
CONTRIBUTIONS ON THE KNOWLEDGE OF THE TURF WALLS
(ABSTRACT)**

The protection of the south of Moldavia takes a very important place as part of the roman defensive system on Lower Danube. This remark is proved by the roman administration's attempts to delimit *Orbis Romanus* from *Barbaricum*. It is well known that the basic principle of making demarcation lines, where the land provides no natural obstacle, was the construction of turf walls. So far, in the south of Moldavia were identified four constructions of this kind, as follows:

The turf wall Traian - Tulucești. Having a semicircular form, this construction protects the fortification of Barbosi. Because of his features, this turf wall can't be connected with the turf wall known as Isac's ford - Sasac Lake. His defensive function is comparable with the one accomplished by Cahul Lake - Cartal Lake turf wall.

The turf wall Isac's ford - Sasac Lake is made of three parts that were built successively. It is possible that, at least, one of these three parts was build by Plautius Tiberius Aelianus.

The turf wall Stoicani - Ploscuteni has the ditch to the south, fact that makes his raise to be attributed to the barbarians. Although, his raise by the Romans is plausible during the roman period of Dacia. Roman strategists renounced at the plain of southern Moldavia and of Wallachia in favour of the Sarmatians populations. The turf wall we spoke about has the role of stopping the Sarmatian's retreat.

The turf wall Cahul Lake - Cartal Lake was supposed to protect the fortification of Orlovka and Danube's fords, too.

The presence of such defensive elements so far from the real *limes* proved the importance of the southern Moldavia as part of the Roman defensive system at the Lower Danube.

Apărarea teritoriului din sudul Moldovei ocupa un loc primordial în cadrul politicii defensive imperiale de la Dunărea de Jos. Importanța asigurării controlului roman în zonă rezidă în necesitatea „protejării” culuarului dintre Carpați și Dunăre, zona predilectă a atacurilor îndreptate împotriva Imperiului, a punctelor de îmbarcare de pe litoralul nord-pontic și, nu în ultimul rând, din considerente economice. Principiile strategice arătate sunt puse în practică din a doua jumătate a secolului I p. Chr., prin tendințele

de extindere a *limes*-ului moesic cãtre nordul Mãrii Negre și de transformare a acesteia în *mare nostrum*.

Astfel de considerente tactice intraserã în vederile strategilor romani încă din secolul I p. Chr., mai cu seamã din timpul guvernãrii lui Tiberius Plautius Silvanus Aelianus.¹ Eminent strateg, acesta pacificase sudul Moldovei prin demonstrații de forțã. Totuși, în lipsa unei frontiere naturale (*ripa*), trasarea în teren a unei *limitibus* care sã delimiteze zona de influențã romanã de *Barbaricum* pare sã se fi petrecut doar în secolul II p. Chr., când stãpânirea imperialã în zonã nu mai poate fi pusã la îndoialã (Ptolemeu, *Geografia*, III, 8, 1-2; 10, 7-9; CIL III, 7620; XVI, 44).

În epoca romanã principalul sistem de a fixa linii de demarcație, în absența cursurilor de apã, era valul de pãmânt (*vallum*) cu șanțul aferent (*fossa*). Din pãcate, pentru spațiul care ne intereseazã, identificarea unei astfel de lucrãri rãmâne deocamdatã la stadiul de ipotezã, datoritã, pe de o parte, numãrului relativ mare de construcții de profil identificate în teren, cãrora le-ar putea fi atribuitã o funcție de *limitibus*, iar, pe de altã parte, datoritã paucitãții surselor care ar putea ajuta la o încadrare cronologicã exactã și la o atribuire etnicã precisã. În cele ce urmeazã vom încerca sã evidențiem caracteristicile acestor construcții.

1. Valul Traian - Tuluțești sau Valul Galațiului

Cu o lungime de 23 de kilometri, aceastã lucrare defensivã are capãtul vestic situat în apropierea satului Șerbeștii Vechi (comuna Șendreni), la aproximativ 200 de metri de meandrul Siretului, iar cel estic la marginea localitãții Traian (comuna Braniștea), în apropierea malului Prutului.² Cercetãrile arheologice au dovedit existența a douã faze de construcție a fortificației, inițiate la o diferențã de cãteva secole una de alta, precum și faptul cã aceasta era prevãzută cu o bermã de cca. 4,50 metri³ și o palisadã de lemn care a dispãrut prin ardere.⁴ Datã fiind orientarea nordicã a șanțului

¹ L. Halkin, *Tiberius Plautius Aelianus, lãgat de Mésie sous Néron*, L'Antiquité Classique 3 (1934), p. 121-161.

² R. Vulpe, *Raport sumar despre activitatea șantierului arheologic Poiana - Tecuci, 1949*, SCIV 1 (1950, 1), p. 47- 52; M. Brudiu, *Cercetãri privind valorile antice din sudul Moldovei*, DER (1995), p. 228.

³ C. Zagoriț, *Valurile din Pannonia, Dacia și Peninsula Balcanicã*, Ploiești (1938), p. 25; R. Vulpe, *Les Valla de la Valachie, de la Basse Moldavie et du Boudjak*, Actes du..., p. 275; M. Brudiu, op. cit. (n. 2), p. 231; Dupã I. Ionițã, *Din istoria și civilizația dacilor liberi. Dacii din spațiul est-Carpatic în secolele II-IV e.n.*, Iași (1982), p. 32, valul Traian - Tuluțești prezintã bermã numai pe anumite porțiuni.

⁴ M. Brudiu, op. cit. (n. 2), p. 229-231.

și caracteristicile tehnice și tactice, ridicarea valului este atribuită romanilor.⁵ Dacă inițial traseul său a fost pus în legătură cu *Brazda lui Novac de N⁶*, ulterior, avându-se în vedere unele asemănări în privința dimensiunilor și a aspectului general cu valul Vadul lui Isac - L. Sasâc, s-a considerat că cele două făceau parte dintr-un sistem unitar⁷, conceput de romani în timpul domniei lui Hadrian⁸: „ca un veritabil obstacol, fortificat *manu militari*, într-o zonă deschisă, fără amenajări naturale favorabile apărării”.⁹ Totuși, dacă anumite similitudini structurale pledează pentru identificarea arătată, funcțiile lor complet diferite nu mai susțin ipoteza conform căreia cele două construcții reprezintă etape ale aceleiași lucrări. Asemănările scoase la iveală de cercetarea perieghetică și arheologică pot fi urmărite doar pentru nivelul al doilea, pasibil de a fi datat în secolul IV p. Chr. și, cum se va vedea, doar pe o distanță de 34 de kilometri din traseul valului Vadul lui Isac - Lacul Sasâc. Datorită suprapunerii noului orizont, nu mai pot fi identificate caracteristicile primului nivel, astfel că, dacă admitem pentru secolul IV p. Chr. (?) o refacere a fortificației pe parcursul ambelor valuri, o identitate ca structură între acestea și pentru prima fază de construcție este mai mult teoretică. În plus, ridicarea *Troianului din zona Brateșului de Sus*, între capătul estic al valului Traian - Tulucești și cel vestic al valului Vadul lui Isac - L. Sasâc¹⁰, apare ca o corectură strategică ulterioară a realităților din teren. Mult mai modest ca aspect și de dimensiuni mai reduse decât valurile între care se desfășoară, *Troianul din zona Brateșului de Sus* nu poate fi

⁵ A. D. Xenopol, în *Istoria românilor din Dacia Traiană*, I, ed. a IV-a, București (1985), p. 220, atribuia valul goților conduși de Athanaric, iar Rașo Rașev, în *Starobălgarski ucreslenija na jdolnija Dunav (VII–XI)*, Varna (1982), p. 19-30, apud M. Brudiu, op. cit. (n. 2), p. 233, bulgarilor lui Asparuch.

⁶ I. Lepși, *Despre harta olandeză din 1971 a regiunilor românești din apusul Mării Negre*, Buletinul Muzeului Istoric Național, Chișinău (1937), p. 92.

⁷ R. Vulpe, *La date du vallum romain de la Bessarabie inférieure*, Serta Kazaroviana, 1, Izvestija na bulgarskija archeologiceski Institut, 26 (1950), p. 97-98; idem, op. cit. (n. 3) p. 275; I. Ioniță, op. cit. (n. 3), p. 18; M. Brudiu, op. cit. (n. 2), p. 233; M. D. Liușnea, *Considerații privind limesul roman în perioada Principatului, la Dunărea de Jos*, Carpica 19 (2000), p. 78; V. Bârcă, V. Sîrbu, *Daces et romains au nord de l'embouchure du Danube (Ier-IIIe siècles après J-C) Nouvelles données archéologiques*, ActaMN 37 (2000, 1), p. 84.

⁸ Datarea valului Traian - Tulucești în timpul lui Hadrian, prin corespondență cu construcția castrului, este propusă de N. Gostar, *Cetățile dacice din Moldova și cucerirea romană la nordul gurilor Dunării de Jos*, Apulum, 5, 1965, p. 146; N. Gostar, I. T. Dragomir, S. Sanie, Ș. Sanie, *Castellum și castrul roman de la Barboși*, SCSMI dec. 1964 (1971), p. 422; N. Gostar, *Situația Moldovei în timpul stăpânirii romane*, Studii și articole de istorie 19 (1972), p. 82-83.

⁹ M. D. Liușnea, op. cit. (n. 7), p. 78.

¹⁰ Vezi M. Brudiu, op. cit. (n. 2), p. 234-235.

corelat, din punct de vedere cronologic, cu nici unul dintre acestea. În epoca bizantină recondiționarea structurilor defensive din zonă, sub influența noilor cerințe din teren, a determinat probabil ridicarea lui.

În privința necesităților care au stat la baza ridicării valurilor, lucrurile sunt mai clare. Forma arcuită a valului Traian - Tulucești, centrat pe castrul de la Barboși¹¹, este elocventă în acest caz. Dincolo de funcția lui defensivă, identică cu cea pe care valul dintre L. Cahul - L. Cartal o îndeplinea pentru castrul de la Orlovka¹², traseul său delimita probabil și *prata legionis*.¹³ În măsura în care valul Traian - Tulucești ar fi îndeplinit, împreună cu valul Vadul lui Isac - L. Sasâc, o funcție de *limes* sau de *limitibus*¹⁴, desfășurarea sa în teren ar fi fost cu totul alta, în concordanță cu principiile topografice. Astfel, traseul său s-ar fi continuat de la Traian (Branîștea) nu spre S, ci spre N, spre Tecuci adică, ar fi urmărit în teren limita a două mari unități de relief.

Prin urmare, datele la care au fost inițiate cele două faze de construcție ale valului Traian - Tulucești trebuie puse în legătură cu perioada în care a funcționat castrul de la Barboși¹⁵, adică sec. II–III p. Chr. și respectiv începutul sec. IV p. Chr.¹⁶. Dacă pentru datarea în secolul II p. Chr. a primei faze de construcție a valului avem și confirmări numismatice¹⁷, cronologia celei de-a doua faze rămâne deocamdată ipotetică¹⁸.

¹¹ N. Gostar, I. T. Dragomir, S. Sanie, }. Sanie, op. cit. (n. 8), p. 419-422; S. Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei, (sec. II î.e.n. –III e.n.)*, Iași (1981), p. 75-111; Ioniță, op. cit. (n. 3), p. 18-30, 42-47.

¹² Vezi V. P. Vancugov, V. Sîrbu, I. T. Niculiță, V. Bârcă, *Cercetările arheologice de salvare de la Orlovka - Cartal (Ucraina) – Campania 1998*, CCA, p. 135-221.

¹³ E. D. Boilă, *Teritoriul militar al legiunii V Macedonica la Dunărea de Jos*, SCIV, 23 (1972, 1), p. 48.

¹⁴ Pentru relația *limes – limitibus* vezi D. Tudor, *Arheologia Romană*, București (1976), p. 133

¹⁵ Importanța castrului de la Barboși pentru sistemul defensiv roman este cu atât mai mare cu cât acesta funcționa și ca bază pentru *Classis Flavia Moesica*, C. Matei, *Considerații privind raportul dintre Classis Flavia Moesica și fortificațiile limesului roman de la Dunărea de Jos (sec. I–IV)*, Pontica 24 (1991), p. 143-158.

¹⁶ S. Sanie, op. cit. (n. 11), p. 75-77; I. Ioniță, op. cit. (n. 3), p. 20.

¹⁷ În 1931 a fost descoperit, întâmplător, un denar de la Marcus Aurelius (168) chiar pe val, în zona localității Traian, M. Petrescu-Dîmbovița, *Archäologische Forschungsreise im Bezirk Covurlui (Untere Moldau)*, Dacia 7–8 (1937–1940), p. 442; Vezi și V. Bîrliba, *Legăturile dintre lumea romană și populațiile „barbare” de la est și nord de Carpații Răsăriteni în prima jumătate a mileniului I e.n.*, (rezumatul tezei de doctorat), București (1975), p. 20.

¹⁸ Unii istorici consideră că recondiționarea valului (sau chiar ridicarea sa!) ar aparține începutului Evului Mediu, P. Diaconu, *DaciaNS* 11 (1967), p. 266-267; I. Barnea, Gh.

2. Valul Vadul lui Isac - L. Sasâc sau valul inferior al Basarabiei

Cu o lungime totală de 126 de kilometri, acest val își are capătul vestic pe malul Prutului în satul numit Vadul lui Isac. După ce traversează Câmpia Bugeacului, valul se oprește între localitatea Tatarbunar și Lacul Sasâc (liman maritim). Parcurgând traseul valului, R. Vulpe¹⁹ identifica trei sectoare care ar fi fost ridicate succesiv: 1) Vadul lui Isac - Bolgrad; 2) Lacul Ialpug - Lacul Katalbug, care nu prezintă bermă; 3) Lacul Katalbug - Lacul Sasâc, tot fără bermă. „Aspectul neîngrijit” al ultimului sector ar indica o completare ulterioară, făcută în grabă.²⁰ Geograful german C. Uhlig²¹ constatând, în anul 1925, prezența bermei la valul Vadul lui Isac - Lacul Sasâc numai pe o distanță de 34 de kilometri, considera că doar acest segment ar fi fost roman, restul valului fiind ridicat ulterior de goți. Tot pe baza aceluiași detaliu de construcție, s-a susținut faptul că al doilea sector ar fi fost ridicat în secolul IV p. Chr.²² Dată fiind desfășurarea celor trei segmente în teren, între limite naturale fiecare, este posibil ca între ridicarea unui val și continuarea sa cu următorul să fi trecut o perioadă de timp mai mare de câțiva ani. Prin renunțarea la bermă trebuie văzută fie o depreciere a tiparelor după care se ridicau aceste construcții, fie o amenințare care a grăbit lucrările.

Orientarea nordică a *fossei*, protejarea surselor de apă (închide în incinta sa cele mai nordice lacuri), principiile strategice (se desfășoară între cursul Prutului și Lacul Sasâc) și topo-geografice (separă Câmpia Bugeacului de Podișul Basarabiei de Sud), care au stat la baza construcției valului, demonstrează că el a fost ridicat de romani.²³

În privința datării și, implicit, a utilității valului, părerile sunt împărțite. V. Pârvan²⁴ considera că ar delimita teritoriul anexat Imperiului de Tiberius

Ștefan, *Le limes scythicus. Des origines à la fin de l'antiquité*, Actes du..., p. 25; M. Brudiu, *Tuluțești, valul antic Traian*, MCA 14 (1980), p. 82-83.

¹⁹ R. Vulpe, op. cit. (n. 3), p. 274-275.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ C. Uhlig, *Die Wälle in Bessarabien, besonders die sogenannten Traianswälle*, PZ 19 (1928, 3-4), p. 220.

²² P. Nicorescu, *O inscripție a împăratului Traian găsită la Cetatea Albă*, ARMSI 3, 26 (1944), p. 510.

²³ R. Vulpe, op. cit. (n. 3), p. 275; M. Brudiu, op. cit. (n. 2), p. 233; I. Ioniță, op. cit. (n. 3), p. 48.

²⁴ V. Pârvan, *Getica, o protoistorie a Daciei*, ARMSI 3, 2, București (1926), p. 733. Contra D. M. Pippidi, *Tiberius Plautius Aelianus și frontiera Dunării de Jos în secolul I e.n.*, Contribuții la istoria veche a României, ed. a II-a, București (1967), p. 315-319; 324.

Aelianus, iar R. Vulpe²⁵ vedea în această fortificație o dublare defensivă a *limes*-ului *scythicus*. Fără a insista prea mult asupra primei ipoteze, trebuie remarcat însă că majoritatea acțiunilor relatate de inscripția tiburtină (CIL, XIV, 3608 = ILS, 986) se desfășoară pe teritoriul Moldovei, prea departe de bazele romane, pentru ca un strateg de talia guvernatorului Moesiei să nu-și fi asigurat un punct de sprijin în teren. În plus, ducerea la bun sfârșit a acestor acțiuni cu un număr limitat de trupe²⁶, și fără ciocniri armate majore, ne îndreptățește să credem că recunoașterea ascendentului Romei de către populațiile din *Barbaricum* se datorează, pe lângă prestigiul de care se bucurau romanii²⁷, și unor realități din teren, adică a unui mijloc de presiune pe care Aelianus îl avea la dispoziție, altul decât demonstrația flotei militare. În aceeași ordine de idei, asigurarea protecției Tyrasului impunea, în primul rând, asigurarea dinspre nord a drumului de legătură cu cetatea. Prezența trupelor imperiale în cetatea amintită pentru a apăra interesele economice ale Romei trebuie să fi fost anterioară secolului II p. Chr., când este atestată misiunea *extra prouinciam* a *cohors I Hispanorum Veterana* (CIL, XVI, 44). Adoptarea erei romane de către locuitorii Tyrasului (CIL, III, 781) la jumătatea secolului I p. Chr., fie că este interpretată în sensul anexării cetății în timpul lui Tiberius Aelianus²⁸ sau doar a acordării unor facilități fiscale²⁹, dovedește cu prisosință relațiile economice care se stabiliseră între părți, de unde izvorăște și necesitatea instituirii unui „protectorat roman”, care să impună interesele Romei în zonă. La aceeași dată, cetatea Olbia caută protecția imperială, încheind o alianță, *symmachia*, cu Roma.³⁰ Este de remarcat faptul că cetățile Tyras și Olbia, despre care avem dovezi că intraseră în sfera de influență romană încă din timpul lui Tiberius Plautius Aelianus, închideau căile de acces de la limanurile Nistrului și Bugului spre Marea Neagră.

Nu este exclus, astfel, ca inițiativa ridicării cel puțin a unuia dintre segmentele valului Vadul lui Isac - Lacul Sasâc să-i fi aparținut guvernatorului Moesiei. Crearea unui „spațiu de siguranță” la nordul gurilor Dunării, mărginit cu o linie de demarcație, l-ar fi îndreptățit pe cel care a scris elogiul lui Aelianus să considere că personajul său: „*per quem pacem*

²⁵ R. Vulpe, op. cit. (n. 3), p. 275; idem, *La Valachie et la Basse-Moldavie sous les Romains*, Studia Thracologica, București (1976), p. 159, 178.

²⁶ Legiunea a V-a Macedonica fusese transferată din Moesia în Armenia în anul 62, V. Lica, *The Coming of Rome in the Dacian World*, Konstanz (2000), p. 152-153.

²⁷ D. M. Pippidi, op. cit. (n. 24), p. 326.

²⁸ V. Pârvan, op. cit. (n. 24), p. 733.

²⁹ D. M. Pippidi, op. cit. (n. 24), p. 323, n. 120.

³⁰ L'Année épigraphique, Paris (1996), 1357.

prouinciaie et confirmauit et protulit".³¹ Un argument în favoarea creării unui „spațiu de siguranță” în sudul Moldovei este și dispariția către secolul II p. Chr., din izvoarele vremii, a neamurilor dacice ale *caucoensilor* și *cotensilor*, anterior atestate în spațiul din stânga Dunării³². Aceste populații vor fi fost transferate peste fluviu sub denumirea generală de *transdanubieni*. La sud de Dunăre este atestată existența unui toponim *Cauca / Caucae*, pus în legătură cu neamurile amintite.³³

Cum cercetarea arheologică din ultimile decenii³⁴ a relevat în mod convingător faptul că la o jumătate de secol de la transferul de populație efectuat de Aelius Catus fondul demografic prezent în Câmpia Română nu era atât de bogat încât să suporte un nou transfer, de 100000 de oameni, pentru identificarea locului de proveniență al *transdanubieni*-lor mutați de Tiberius Plautius Silvanus Aelianus la S de Dunăre, trebuie să se țină seama de zonele în care a acționat guvernatorul roman.

În mod cert, un element care trebuie avut în vedere pentru stabilirea cronologiei celorlalte sectoare ale valului Vadul lui Isac - L. Sasâc este atestarea, în spatele valului, a numeroase așezări din epoca romană, datate în secolele II–III p. Chr. Descoperirea chiar în umplutura șanțului a unui mic tezaur compus din 6 monede de la Constantin I (306–337), două monede de

³¹ CIL XIV, 3608 = ILS 986. V. Pârvan, op. cit. (n. 24), p. 129, traducea rândurile 21-22 ale inscripției: „astfel a statornicit el pacea provinciei și a lărgit hotarele ei”, iar D. M. Pippidi, op. cit. (n. 24), p. 316-319, în sensul extinderii, nu a frontierelor, ci a păcii. Totuși, nuanța acestei distincții rămâne secundară, întrucât, orice interpretare am accepta, tot despre o extindere a autorității romane este vorba, J. Klose, *Roms Klientel-Randstaaten am Rhein und an der Donau. Beitrage zu der Geschichte und rechtlichen Stellung im 1 und 2 Jahrhundert n. Ch.*, Breslau (1934), p. 124; Al. Suceveanu, *În legătură cu data de anexare a Dobrogei de către romani*, *Pontica* 4 (1971), p. 112-114; idem, *Viața economică în Dobrogea romană, (secolele I–III e.n.)*, București (1977), p. 20-21; I. Bogdan Cătănicu, *Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului Roman, sec. I–III p. Chr.*, Alexandria (1997), p. 28; Bârcă, Sîrbu, op. cit. (n. 7), p. 79.

³² Ptolemeu, *Geografia*, III, 8, 3, care scrie pe la jumătatea secolului II p. Chr., dar după surse mai vechi, N. Gostar, *Ptolémée, III, 8, 3*, Thraco-Dacica, *Recueil d'études à l'occasion du IIe Congrès International de Thracologie*, București, 4-10 sep. 1976, p. 265-269; idem, *Vechimea elementului roman la est de Carpați*, *Istros* 2-3 (1981-1983), p. 226-227 = *The Ancient Character of the Roman Element in the East of the Carpathians*, AIIA (1980), p. 4-5.

³³ N. Gostar, *Toponimia antică a Moldovei*, SCS (1974), p. 38-39.

³⁴ N. Conovici, *Așezări fortificate și centre tribale geto-dacice din Muntenia (sec. IV î.e.n.–I e.n.)*, *Istros*, 4 (1985), p. 71-89; V. Sîrbu, *Dava getică de la Grădișteța, jud. Brăila*, Brăila (1996), p. 105.

la Costans (337–350) și o monedă de la Constantin I Gallus (351–354)³⁵ nu demonstrează decât că valul a fost ridicat anterior mijlocului secolului IV.³⁶

Lipsa turnurilor de supraveghere și semnalizare (*turres* sau *speculae*), ori a unor fortificații în spatele său, dovedesc că rolul valului Vadul lui Isac - Lacul Sasâc era mai mult de natură „birocratică”, marcând lățimea „cordonului sanitar” instituit de romani în fața Moesiei. Identificarea ipotetică în spatele valului a unor drumuri strategice (*via militaris*), sugerate de dispunerea în teren a unor tumuli romani³⁷, probează faptul că, în caz de necesitate, valul ar fi fost transformat într-un sistem defensiv.³⁸

3. Valul lui Athanaric sau valul Moldovei inferioare

Desfășurat între localitățile Ploscuțeni pe Siret și Stoicani pe Prut, pe o distanță de 90 de kilometri, valul Moldovei inferioare separă Câmpia Română de Podișul Moldovei. Cercetările arheologice au determinat existența unei palisade de lemn, care a sfârșit printr-un incendiu, și a unor capcane, în fața șanțului, concretizate prin gropi adânci și dese.³⁹ Nu a fost atestată până în prezent existența între aceste gropi–capcane a unor *murex*.

Un aspect inedit pe care îl oferă valul Ploscuțeni - Stoicani este poziția șanțului, nu spre N ca la celelalte valuri din Moldova, ci spre S. Această observație a generat mai multe ipoteze legate de apartenența etnică a construcției. C. Schuchhardt⁴⁰, A. D. Xenopol⁴¹ și V. Pârvan⁴², ignorând acest ultim amănunt, îl atribuiau romanilor, punându-l în legătură cu valul Vadul lui Isac - Lacul Sasâc, pe care l-ar fi continuat. Contradicția a fost observată de E. Fabricius⁴³ și C. Uhlig⁴⁴. R. Vulpe⁴⁵, punând accentul tocmai

³⁵ G. B. Fedorov, *Rimskie i rannovizantijskie monety na territorii Moldavskoj SSR*, OmCD (1960), p. 180.

³⁶ I. Ioniță, op. cit. (n. 3), p. 35.

³⁷ M. D. Liușnea, op. cit. (n. 7), p. 78.

³⁸ V. Pârvan, *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, București (1923), p. 47-48, credea că valurile din Moldova reprezentau simple hotare convenționale. R. Vulpe, op. cit. (n. 3), p. 267, enunța ipoteza conform căreia, chiar și atunci când trasarea lor coincide cu o linie de demarcație teritorială de ordin juridic, rolul valurilor este prin excelență defensiv.

³⁹ M. Brudiu, *Cercetări arheologice din zona valului lui Athanaric*, Danubius 8–9 (1979), p. 153.

⁴⁰ C. Schuchhardt, *Wälle und Chausseen in südlichen und östlichen Dacien*, AEMO 9 (1855), p. 224.

⁴¹ A. D. Xenopol, op. cit. (n. 5), p. 196.

⁴² V. Pârvan, *Castrul de la Poiana și drumul roman prin Moldova de Jos*, AARMSI II, 36 (1913), p. 119.

⁴³ E. Fabricius, *Limes, Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, Berlin, 13, 1, (1926), col. 639-646.

⁴⁴ C. Uhlig, op. cit. (n. 21), p. 223.

pe orientarea sudică a șanțului, atribuia pe baza textului lui Ammianus Marcellinus (XXXI, 3, 7) ridicarea valului goșilor conduși de Athanaric. Reluând discuția cu noi argumente și dintr-o altă perspectivă, I. Ioniță⁴⁶ combate această ipoteză și propune identificarea *Valului lui Athanaric* cu valul Moldovei de mijloc, dintre Prut (satele Victoria și Cârniceni) și Nistru (în zona orașului Pașcani). În privința valului Moldovei inferioare, autorul citat concluziona: „linia pe care ulterior s-a construit valul Stoicani - Ploscuțeni, a fost marcată în teren fie de romani, fie de o populație care a trebuit să țină seama de interesele acestora”.⁴⁷ Cum elementele care au stat la baza ridicării valului sunt tributare tiparelor romane, observația enunțată pare justă. Rămâne însă de explicat în ce condiții au ridicat romanii această construcție.⁴⁸ Poziționarea șanțului demonstrează clar că valul este „adresat” unui adversar aflat la data ridicării lui în S, SE, în Câmpia Română. La aceeași dată, zona din nordul gurilor Dunării trebuie să se fi aflat sub controlul Imperiului din moment ce strategii romani par să nu se teamă de un atac venit din această parte. Ridicarea unui val roman, cu șanțul spre S, este logică numai în timpul existenței provinciei Dacia (106–271 / 275), întrucât se încerca îngreunarea accesului barbarilor, prin trecători, în spațiul intracarpatic. Strategii romanii trebuie să fi avut în vedere, totodată, și prezența sarmaților în Câmpia Română⁴⁹, sub un strict control.⁵⁰ Dacă

⁴⁵ R. Vulpe, op. cit. (n. 3), p. 273.

⁴⁶ I. Ioniță, op. cit. (n. 3), p. 53-59; 114-115.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 47. Autorul are în vedere drumul roman de pe Valea Siretului și a Troțușului a cărui securitate este asigurată de valul dintre Stoicani și Ploscuțeni; în același sens vezi și M. Brudiu, op. cit. (n. 39), p. 154.

⁴⁸ După I. Ioniță, op. cit. (n. 3), p. 59, 85, linia valului Stoicani - Ploscuțeni a fost marcată de romani, în timpul lui Traian, „prin indicatoare la suprafața terenului”. Ulterior, la începutul secolului III, pe această linie, „dacii liberi ar fi putut construi un val de apărare”.

⁴⁹ Mormintele sarmatice din Câmpia Dunării, ca și din Muntenia, cunoscute până acum, au fost date, cu o singură excepție, doar în secolele II-III p. Chr., N. Harțuche, *Descoperiri sarmatice din zona Brăilei*, Istros 1 (1980), p. 191-251; Gh. Bichir, *Date noi cu privire la pătrunderea sarmaților în teritoriul geto-dacic*, II, SCIVA 47 (1996, 3), p. 297-312; V. Sîrbu, V. Bârcă, *Daci și sarmați în zona est-Carpatică (sec. I a. Chr. - I p. Chr.)*, Istros 9 (1999), p. 89-98. Totuși, nu este exclus ca în urma unor reevaluări, unele dintre aceste morminte să poată fi date și în secolul I p. Chr., așa cum ar putea fi vorba despre „tezaurul de la Buzău”, R. Harhoiu, „Tezaurul” de la Buzău–1941, SCIVA 44 (1993, 1), p. 41-51.

⁵⁰ Elocvență este atestarea în zonă - la gurile Ialomiței, R. Vulpe, *Istoria României*, București (1960), p. 524 sau în Oltenia, D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. a III-a, București (1968), p. 148 - pentru secolul II a unei centurii din *numerus Surorum sagittariorum*, (CIL, III, 7493). După A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, București (1977), p. 69, ar fi mai degrabă vorba despre o rătăcire a inscripției din Dacia Inferior și nu de o detașare a centuriei în zonă. În același sens vezi și Cr. M. Vlădescu, *Armata romană în Dacia Inferior*, București (1983), p. 41-42.

administrația imperială ar fi urmărit, exclusiv, doar principii militare, atunci cea mai ușoară cale de a bara accesul barbarilor spre Câmpia Română, și de aici, spre sudul Dunării, ar fi fost ridicarea unui *limes* între Carpați și Prut sau Dunăre, poate sprijinit pe cel din jurul Barboșului.⁵¹ Aceste observații pot fi corelate cu măsurile luate de Hadrian, pentru a pune capăt crizei din anii 117–118 (*Vita Hadriani*, 5, 2; 6, 6; Cassius Dio, 69, 5, 2). Atunci, deși roxolani amenințau un larg front și distruseră unele castre din Subcarpații Munteniei⁵² sunt pacificați, de la distanță, suspect de ușor și fără a se folosi forța.⁵³ Retragera administrației imperiale din Muntenia și sudul Moldovei este urmarea firească a unei *restitutio*. Un *rex datus* investit în urma unui acord prealabil, menținea liniștea supușilor și asigura pacea frontierei romane, preluând șocul presiunilor din E.⁵⁴ Prevederile tratatului de *amicitia*, sunt cele obișnuite în astfel de cazuri. Prima clauză care marchează momentul inițial al relației de *amicitia* este *appellatio regis*, adică proclamarea regelui barbar sub titulatura de *rex amicus populi Romani*⁵⁵. În schimbul unor stipendii (*Vita Hadriani*, VI, 6), sarmații se obligă să asigure securitatea frontierelor și să nu întreprindă incursiuni în Imperiu. În același timp, pentru a-i cointeresa la apărarea zonei, le este cedat teritoriul dintre Dunăre și Carpații de Curbură, adică Muntenia, de la *limes*-ul *Alutanus* până la *limes*-ul *scyticus*. Revenind la relațiile nou stabilite între părți, se știe că dacă *amicitia* era forma acestora, fondul lor, punctul de plecare, era aproape invariabil, *deditio*, capitularea necondiționată, care conținea în sine atât actul dispariției cât și cel al reconstituirii ca subiect de drept a învinsului, prin voința discreționară a Romei.⁵⁶ Cum la data încheierii tratatului, Hadrian se afla încă în Moesia Inferior, iar izvoarele scrise nu au înregistrat existența unei expediții de pedepsire a barbarilor, singurul motiv plauzibil care i-ar fi determinat pe roxolani să capituleze necondiționat ar fi fost tăierea legăturilor cu bazele din stepele nord-pontice și a oricăror mijloace de retragere prin închiderea culuarului din sudul Moldovei cu valul dintre Siret și Prut. Sub amenințarea de a fi încercuiți și copleșiți numeric de trupele imperiale, aceștia vor fi acceptat prevederile tratatului. În acest sens trebuie

⁵¹ Această ipoteză a fost dezvoltată la sugestia d-lui Valeriu Sîrbu, căruia îi mulțumim și pe această cale pentru sprijinul acordat pe parcursul documentării necesare lucrării de față.

⁵² I. I. Russu, *Dacia și Pannonia Inferior în lumina diplomei militare din anul 123*, București (1973), p. 47.

⁵³ C. H. Opreanu, *Dacia Romană și Barbaricum*, Timișoara (1998), p. 53.

⁵⁴ I. Bogdan Cătănicu, op. cit. (n. 31), p. 139.

⁵⁵ C. H. Opreanu, *Neamurile barbare de la frontierele Daciei romane și relațiile lor politico-diplomatice cu Imperiul*, EN 4 (1994), p. 193-220.

⁵⁶ V. Lica, *Relațiile Imperiului cu dacii în timpul Flavienilor*, EN 6 (1996), p. 118.

înțeleasă renunțarea lui Hadrian la Muntenia și sudul Moldovei, zone deosebit de importante pentru Imperiu cel puțin din punct de vedere economic, altfel ușor de apărat prin ridicarea unui sistem defensiv pe aliniamentul valului Moldovei inferioare, dar continuat și dincolo de Siret, până la coroana Carpaților. O măsură similară va întreprinde împăratul și la frontiera vestică, unde a cedat iazigilor zone din Dacia traiană. Planul creării unei zone „de interceptie și control” în fața graniței, ce a dus la aceste cesiuni teritoriale rezolva în același fel două situații aproape identice: controlul asupra Câmpiei Munteniei și asupra Câmpiei de V. Dacă avem în vedere că până la războaiele marcomanice atacurile asupra Daciei au încetat, atunci soluția aleasă de Hadrian, replierea și consolidarea frontierelor, s-a dovedit viabilă.

Împreună cu valul Traian - Tuluțești și cu *Troianul din zona Brateșului de Sus*, valul Stoicani - Ploscuțeni, formează un ansamblu care ermetizează punctele romane de la Barboși, Orlovka, Novoselskoe, Izmail și cele mai nordice surse de apă. Acest ansamblu nu a fost ridicat conform unui plan unitar, ci independent, în timp, pe măsură ce necesitățile din teren se modificau.

4. Valul Lacul Cahul - Lacul Cartal

Traseul acestui val cu șanțul spre N începe de la malul de S al Lacului Cahul. Formând un semicerc centrat pe fortificația de la Orlovka⁵⁷, valul se îndreaptă înspre SV, spre Lacul Cartal. Fragmentele de amfore romane și de ceramică roșie recoltate au probat că valul și șanțul erau în uz în primele secole ale erei creștine⁵⁸. Funcția sa, cum am arătat, comparabilă cu cea pe care o îndeplinea valul Traian - Tuluțești pentru castrul de la Barboși⁵⁹, era de a proteja fortificația de la Orlovka. Trupele care deserveau acest sistem defensiv, pe lângă ținerea sub observație a populațiilor din *Barbaricum*, trebuiau să asigure și vadurile de trecere ale fluviului.

*

* *

⁵⁷ S. Sanie, *La civilisation romaine et la romanisation à l'est des Carpates*, AM, 16 (1993), p. 145-150.

⁵⁸ V. P. Vancugov, I. T. Niculiță, V. Sîrbu, V. Cojocar, *Rezultatele periegezelor arheologice în stepile Bugeacului din anul 1997*, CCA (1998), p. 117.

⁵⁹ Pentru similitudinile Barboși-Orlovka vezi I. Ioniță, op. cit. (n. 3), p. 30-31; Bârcă, Sîrbu, op. cit. (n. 7), p. 72-73, 85,

Începând din a doua jumătate a secolului I p. Chr., și mai ales în timpul Flavienilor⁶⁰, principiile defensive statornicite de Augustus (Tacitus, *Anale*, 1, 3, 6; 6, 11, 4; Cassius Dio, 56, 33) vor fi adaptate noilor cerințe din teren. Apărarea marilor frontiere naturale, aflate într-o permanentă amenințare, necesită crearea unor „spații de siguranță” și ridicarea unor „capete de pod” în *Barbaricum*, adică a unui *limes* dincolo de *limes* (Vorlimes). Aceste realități vor deveni cu timpul elemente de simbioză pe plan cultural, cu alte cuvinte „elemente agregante”.⁶¹ Trasarea liniilor de demarcație sub forma unor valuri de pământ cu punctele lor de trecere controlate⁶² a polarizat treptat grupuri tot mai însemnate de barbari spre această zonă, chiar și acolo unde inițial, datorită politicii „spațiului de siguranță”, regiunile translimitane erau mai slab populate. Prezența în izvoarele secolului II p. Chr. (CIL, III, 1209; 1363) a unor *conductores pascui et salinarum* care își aveau birourile pentru perceperea impozitelor tocmai la periferiile provinciei⁶³, adică în vecinătatea regiunilor în care existau cele mai bune terenuri pentru pășunat, demonstrează că în fața *limes*-ului propriu-zis pulsa o vie activitate economică. Aflate în afara provinciei, aceste pășuni erau puse în valoare de populațiile de pe ambele părți ale liniei de demarcație, astfel că administrația romană va interzice stabilirea sau pășunatul „pe un teritoriu de patruzeci de stadii de la hotarele Daciei” (Cassius Dio, 72, 3, 1-2). Legăturile economice regulate între cei aflați în spatele valurilor și cei aflați în fața lor au generat interese comune. Integrarea economică și socială a acestei zone s-a bazat pe existența unor relații de schimb cu caracter complementar, relații presupuse pe baza distribuției monedelor romane în teren, precum și a altor artefacte romane. Așadar, „Vorlimesul” era o zonă marginală, a cărei trăsătură definitorie o reprezenta prelungirea, peste linia de demarcație, a economiei romane, devenind astfel o periferie a acesteia.⁶⁴

Identificarea în *Barbaricum*, la o distanță destul de mare față de *limes*-ul propriu-zis, a unor elemente, în ultimă instanță defensive, denotă importanța sudului Moldovei în cadrul sistemului defensiv roman de la Dunărea de Jos.

⁶⁰ V. Lica, op. cit. (n. 56), p. 113-114.

⁶¹ C. H. Opreanu, op. cit. (n. 53), p. 15.

⁶² În lipsa descoperirii unor turnuri de supraveghere, și a cercetării valurilor prin fotografii aeriene, existența unor puncte de trecere controlate peste linia de demarcație este presupusă dar nu și demonstrată.

⁶³ S-a dovedit existența acestor *conductores pascui et salinarum* în patru localități: *Apulum*, *Micia* (jud. Hunedoara), *Domnești* (jud. Bistrița-Năsăud) și *Sînpaul* (jud. Harghita), N. Gostar, op. cit. (n. 32), 1981-1983, p. 228.

⁶⁴ C. H. Opreanu, op. cit. (n. 53), p. 19.

Instrumentele care reglementează relațiile Imperiului cu populațiile vecine sunt juridice și militare.

Decalajul intervenit între nivelul de dezvoltare al civilizației romane și cel al societății barbare, pe de o parte, precum și instabilitatea social-politică a lumii barbare, pe de altă parte, au determinat statul roman, în special în epoca imperială, să utilizeze un instrumentar variat în punerea în practică a diplomației față de *Barbaricum*.

Pentru spațiul care ne interesează, fără a insista asupra statutului acordat unor populații barbare, statut reglementat de normele dreptului roman, vom sublinia mijloacele concrete folosite pentru impunerea intereselor Imperiului. Astfel, mijloacele juridice sunt îndeplinite prin crearea unor „spații de siguranță” în fața *limes*-ului, mărginite de valuri de pământ. Lipsite de turnuri de tip *turres* ori *specula* și de fortificații de tip *castra* sau *castella*, aceste valuri aveau rolul unor hotare convenționale (*limitibus*). La baza ridicării lor stau câteva principii comune⁶⁵: a) capetele valului se sprijină pe limite naturale, râuri sau lacuri; b) traseul valului urmează cu strictețe formele de relief, separând o zonă de câmpie de una colinară; c) valul închide în incinta sa marile surse de apă. Deși îndeplinesc un rol de „natură birocratică”, datorită principiilor arătate, valurile de pământ pot fi transformate cu ușurință în elemente defensive, cu atât mai mult acolo unde în incinta din spatele lor se află și drumuri. În timp, aceste construcții au fost modificate, completate sau părăsite, în funcție de necesitățile din teren. După recuceririle constantiniene o parte dintre ele au fost refăcute, lucru dovedit de stratigrafia valului și de profilul șanțului. Modificările ulterioare, intervenite la anumite perioade de timp, fac aproape imposibilă stabilirea datei inițiale la care valurile au fost ridicate.

Principiile militare se bazează pe demonstrații de forță, navale sau terestre, și pe ridicarea unor fortificații destinate cantonării legiunilor, protejate înspre zona de contact cu un val de pământ, iar pe flancuri de limite naturale, râuri sau lacuri, ceea ce făcea ca șansele unui atac prin surprindere să fie foarte mici. Aceste valuri, de dimensiuni mai reduse decât primele, au o formă semicirculară, acoperind „protectiv” fortificația aferentă. Ele fac parte din sistemul defensiv al castrului, limitând probabil și *territorium legionis*. Stabilirea momentului cronologic la care au fost ridicate este ceva mai ușor, acesta fiind pus în legătură cu data la care a început să funcționeze castrul.

Costin CROITORU

⁶⁵ M. Brudiu, op. cit. (n. 2), p. 232.

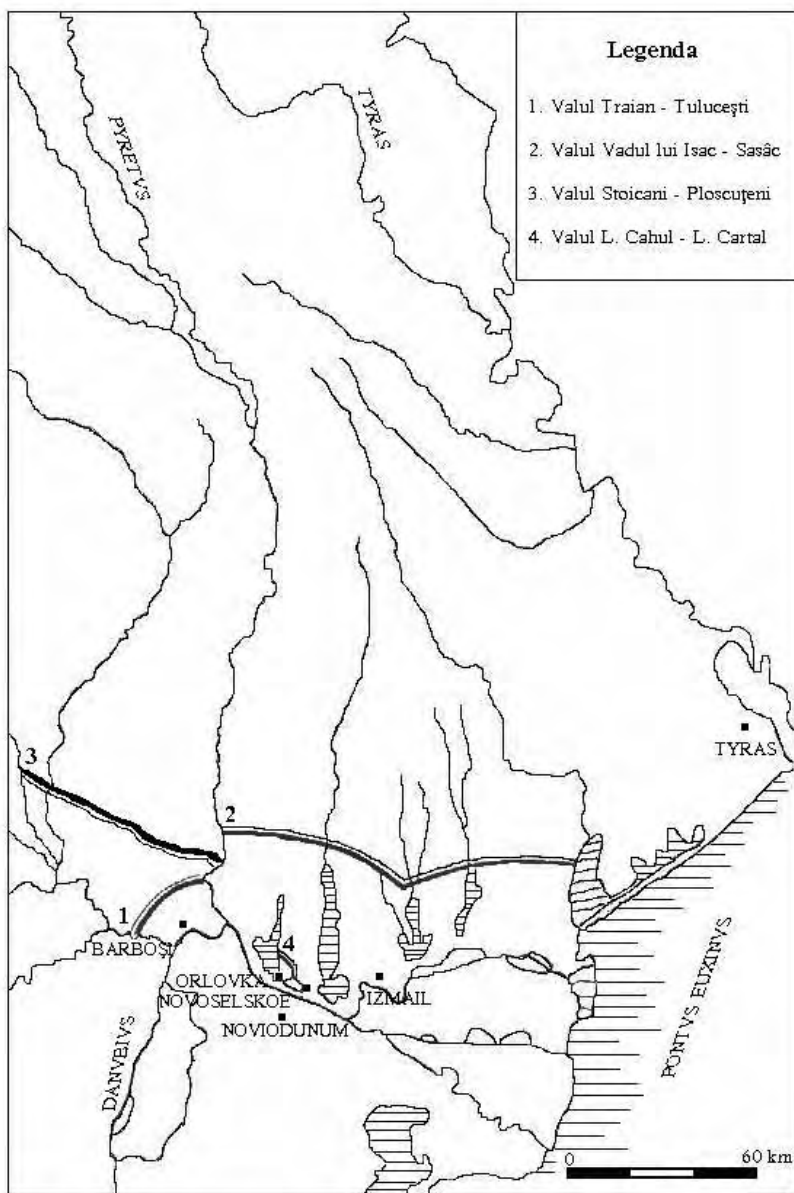

Fig. 1. Valurile din sudul Moldovei

**CÂTEVA INTERPRETĂRI PRILEJUTE DE STUDIUL UNEI
INSCRIȚII FUNERARE ROMANE TÂRZII DE LA SAVARIA
(SZOMBATHÉLY, UNGARIA)**

**EINIGE VON DER UNTERSUCHUNG EINER SPÄTRÖMISCHEN
GRABINSCHRIFT AUS SAVARIA (SZOMBATHÉLY, UNGARN)
VERANLAßTEN AUSLEGUNGEN
(ZUSSAMENFASUNG)**

Im Altertum und im Frühmittelalter der Begriff *natio* bezeichnete eine Gemeinschaft derselben Herkunft, die sich von anderen Gemeinschaften durch eine gemeinsame Sprache und durch eine gemeinsame Geschichte unterschied, indem der Unterschied zum Begriff "Volk", mit dem Hauptsinn von "Volksgruppe", bzw. "Stamm" oder "Sippe" (*gens*) nicht sehr groß war, was durch dieses zu erklären ist, daß für die antiken Schriftsteller *populus* den Sinn von "Gemeinschaft und Gesamtheit (*corpus*) der Bürger" hatte, was im Mittelalter durch *natio* ausgedrückt wird, weil *populus* für diese "die Menge der Kleinleute" bedeutete. Mit der Verbreitung des Christentums, der Begriff *gens* erhielt aber auch einen religiösen Sinn, indem durch *gentes* (auch in dieser Hinsicht von gleicher Bedeutung mit *nationes*) die Völker, der das Evangelium noch nicht angekündigt wurde und durch *gentiles* deren Vertreter, unter dem Einfluß des im Judentum zwischen den (monotheisten) Juden und den polytheisten Fremden (in Hebräisch: *goim*) gemachten Unterschied verstanden sind. Dieser Sinn von *ethnos* des Begriffes *gens* behält sich, eigentlich, in Osteuropa bis im Mittelalter, auch nach der Christianisierung der Slawen, durch das Wiedergeben des Begriffes *paganus* durch *языческий*, also gerade durch Anspielung an was für ein Volk in höchster Maß definierend ist, sprich Sprache (in Kirchenslawisch: *язык*)!

Ein ganz besonderer Fall stellt eine "frühchristliche" Grabinschrift aus den 4. Jh. aus Savaria (Szombathély, Ungarn) dar, die von Domnica ihrem mit 50 Jahren gestorbenen Gatte, *Aurelius (D)iodorus*, und deren Kinder, der zweijähriger Aurelius Fronto und die 9monatige Aurelia Celsina gewidmet ist. Wegen der späten Datierung der Inschrift, viel später nach der *Constitutio Antoniniana*, die Angabe *civ(is) Graec(us) ex reg(ione) La(o)dic(ena)* scheint sich eher auf der Volkszugehörigkeit als auf der Staatsbürgerschaft zu beziehen, weil Griechenland, im Augenblick ihrer Einverleibung im Römischen Reich, keinen vereinigten Staat bildete, sondern eine erdkundliche Einheit mit ethnischer Bedeutung. Außerdem, auch in der vorrömischen Zeit schilderten sich die Griechen nie als "griechische (Staats)Bürger", sonder als Griechen aus Athen, Sparta, Korinth etc., indem viele griechische Städten, einschließlich Kolonien bewahrten, nach der römischen Eroberung der hellenistischen Welt, ihren autonomen Status von Stadtstaaten, als *civitates*, aber mit Rom verbunden und unter römischer Schirmherrschaft. Eine ähnliche Lage schildern andere zwei Inschriften aus Pannonien, beide aus Brigetio (Szöny, Ungarn), die die *civi Suri* erwähnen, obwohl der syrische Staat gab es nicht mehr, indem er, in einem guten Teil, durch die Provinz Syrien ersetzt wurde: eine dieser ist diejenige aus dem 3. Jh.,

die zur Zeit bei Želiezovce (Slowakei) aufbewahrt ist und die dem aus Hierapolis stammenden Veteranen Aelius Domitius, aus der II. Hilfslegion und diejenige des Aurelius Antoninus *ex regione Dolicu* (Doliche). Auch in diesem Fall, der besprochenen Grabinschrift aus Savaria, hätten wir mit der Benutzung des Begriffes *civitas* als Synonym für *natio*, bzw. *ethnos* zu tun. In was aber seine Bedeutung für die Partikularisierung des vereinzelt Individuums, in bezug auf der Mehrheit oder auf einer anderen Gemeinschaft und nicht einer Gemeinschaft in Bezug auf anderen, der Begriff *natio* wurde vor allem benutzt um die Leute unfreies Standes (*servi*) oder niedriger Herkunft (*humiliores*), meistens ehemalige Sklaven (*liberti*) anzudeuten, aber auch in Bezug auf abhängige Freigeborenen (*ingenui alieno iure*), wie, z.B., Gladiatoren oder Soldaten, während *civis*, gewöhnlicherweise, die Zugehörigkeit des freigeborenen Individuums an einer privilegierten politisch-administrativen Gemeinschaft (*civitas*) andeutete, in der er als Angehöriger ihrer bürgerlichen Gemeinschaft und Gesamtheit (*corpus civium*), also ihrem *populus* betrachtet ist. Eine Ausnahme ist der Fall des Senio, Sohn des Comato, *natione Eraviscus, in civitate Eraviscorum in Aquinco defunctus*, der von einem Grabdenkmal aus Intercisa (Dunújváros/Sztálinváros/Dunapentele, Ungarn) erwähnt ist: die Erklärung liegt im Wunsch, die ethnische Alterität und, gleichzeitig, die Zugehörigkeit zu einer von der römischen Verwaltung privilegierten peregrinen Volksgemeinschaft zu betonen.

Es wäre nicht auszuschließen, daß -wenn die besprochene Grabinschrift später als die Herrschaft von Iulianus Apostata wäre- ihrer Text um einer gemischten Familie handelt, in der der Gatte einer "Griechen" nicht nur als Herkunft, sondern auch im Sinn des von diesem Kaiser vertretenen "Hellenismus", also ein Anhänger der heidnischen Kulte, während seine Frau eine Christin (sie heißt *Domnica*, sicher, aber das ist noch nicht ein sicherer Beweis in diesem Sinn, einfach weil es um der Verkleinerungsform von *Domna* handeln könnte!) gewesen sein sollte, indem die Kinder in den Donauprovinzen üblichen lateinische Namen haben und die Grabformel *Bone memorie (in Deo vivas)* eher eine "neutrale" als eine christliche ist, die auch für einen Mann, der der Politik des Iulianus Apostata treu geblieben ist, annehmbar wäre, in einer Zeit in der die christliche "Kulturrevolution" die heidnischen Formeln, wie die traditionelle *D(is) M(anibus)*, verurteilte. Auch V. Párvan, der diese Grabinschrift zwischen den frühchristlichen Zeugen der Donauprovinzen des Römischen Reiches einzustufen neigte, meinte daß diese Lage der Wirklichkeit aus Pannonien in den 4.-5. Jh. entspricht, so wie wir diese sowohl aus den schriftlichen christlichen Quellen, wie auch aus den archäologischen Befunden kennen; die Begründung des christlichen Charakters der Inschrift wäre der Umstand, daß sie im frühchristlichen Friedhof um der St. Martins Kirche entdeckt wurde, was aber nicht unbedingt bedeutet daß Aurelius Diodorus selbst ein Christ war, wie vermutlich seine Gattin. Der Begriff *civ(is) Graec(us)* könnte, also, im 4. Jh., eher eine ethnokulturelle, vielleicht auch eine religiöse Identität widerspiegeln und mit geringer Wahrscheinlichkeit eine die mit einer autonomen politischen Struktur innerhalb des Römischen Reiches verbunden sei.

Ganz anders wäre die Lage, wenn die Grabinschrift *civ(is) Graec(us) ex reg(no) Lad(ico)* ergänzt würde, was bedeutet daß Diodorus ein Auswanderer (in schwer erklärbaren Bedingungen, vielleicht in Folge der Unsicherheit wegen der Perserkriege ?) aus den "Klientellkönigsreich" Lazicum aus dem Kaukasus, wo er wahrscheinlich ein Mitglied einer "griechischen" Gemeinschaft (von griechischsprachigen Kaufleute, Handwerker etc., mit oder ohne römischer Staatsbürgerschaft) mit administrative Autonomie und, implizit, mit einem mehr oder weniger breiten Recht von gerichtlichen Extraterritorialität in Bezug zu den Behörden des erwähnten georgischen Königsreiches; zugewandert in einer römischen Provinz, in der er die römische Staatsbürgerschaft infolge der *Constitutio Antoniniana*

erhielt (wenn er sie nicht schon früher hatte, durch Geburt, wie es wahrscheinlicher wäre, sei es auch infolge desselben Edikts!) und wo er eine lateinsprachige Eingeborene christlichen Glaubens (?) heiratete, er kann mit Stolz seine Herkunft ausdrücken -was eine starke Treue gegenüber der mit dieser Abstammung verbundenen Bräuchen voraussetzt-, ohne eine soziale Ausgrenzung als "Fremder" zu fürchten, höchstens, vielleicht, als "*innerliche Barbare*", wie, zu jener Zeit -nach einem Ausdruck der H. Arweihler- die Heiden, die Ketzer, die Juden und die Kirchenspalter betrachtet wurden. In diesem Kontext, die gleichzeitige Erwähnung der römischen Staatsbürgerschaft und der griechischen Volkszugehörigkeit und, implizit, der Zugehörigkeit an der klassischen, "heidnischen" griechisch-römischen Zivilisation und Kultur, hat den Sinn seinen bürgerlichen Loyalismus gegenüber dem römischen Staat und, infolgedessen, seine Treue gegenüber den alten Werte der klassischen Zivilisation und Kultur auszudrücken, in einer Zeit in der, der Anschauung der traditionsbewussten senatorialen Milieus nach, diese sowohl von äußerlichen, wie auch von innerlichen Feinde gefährdet waren (die Barbaren, sprich die Perser und die Wandervölker, bzw. die Rebellen jeder Art, die korrupten Beamten, die Räuber und die Christen, die, natürlich, bis zu ihrer Anerkennung zwischen den gesetzlichen religiösen Gemeinschaften als Feinde der öffentlichen Ordnung betrachtet wurden).

Außerdem, für die richtige religiöse Lage aus Pannonien besitzen wir sehr genaue, unbezweifelbare Auskünfte, gerade aus der Zeit, aus der die hier besprochene Grabinschrift stammt: aus der von Sulpicius Severus geschriebene *vita* des Hl. Martins kommt heraus, daß, in der Jugend dessen gerade aus Savaria stammenden Heiligen, also um ca. 360, während der Herrschaft des frommsten Kaisers Constantius II, Pannonien war noch vollkommen heidnisch, so daß es zu Tempelzerstörungen kam, wie später in Gallien; diese Lage -einschließlich die Fortsetzung der Tempelzerstörung- bleibt gültig auch über hundert Jahren, obwohl die christlichen Schriftsteller weigern sich, gewöhnlicherweise, das Vorhandensein des Heidentums in den christlichen Zeiten des Römischen Reiches noch zu erwähnen.

Die Treue gegenüber den alten heidnischen Religionen, die Feindlichkeit gegenüber des Christentums oder der Widerstand gegenüber der Versuche der Behörden diese Religion, die bevor als mißachtenswert betrachtet wurde und die als staatsfeindlich verfolgt wurde, als Grundlage des neuen, mit Constantinus I begonnenen politischen Regime durchzusetzen bildeten richtigen Beweise der bürgerlichen Tugend für die traditionbewusste senatoriale Aristokratie, sowie für andere Splitter der klassischen Gesellschaft, die sie früher als intolerant erwiesen, aber die jetzt Mitleid von ihren ehemaligen Opfer baten, indem sie gerade deren ethischen Diskurs benutzten, wie das, z.b., im ausgehenden 4. Jh. der Präfekt von Rom, der heidnische Rhetor Aurelius Symmachus tat: "*... Jeder hat seine Brauche, jeder hat seine Sitte. Die Weisheit der Götter gab jedem Gebiet, um ihm zu behüten, ein Glauben ... Deswegen fördern wir daß die Götter unserer Eltern, die Götter unseres Bodens in Ruhe bleiben sollen. es ist gerecht zu glauben daß alle Religionen ein einziger Glauben darstellen. Wir betrachten dieselben Sternen, wir leben unter demselben Himmel, wir sind in demselben Universum eingeschlossen. Die Kenntnisform, durch die jeder zur Wahrheit gelingt, spielt keine Rolle. Zu einem Geheimnis wie dieses kann nur ein einziger Weg führen*"; es ist eine würdige und bewegende, mit den ethischen und rationalen Argumenten der griechisch-römischen Philosophie begründeten Mahnung zum Dulden, die aber, leider, von den eifrigen und fanatischen Durchführer der christlichen "Kulturrevolution", die in der Zerstörung der klassischen Zivilisation mit den Barbaren rivalisierten, misgeachtet wurde.

Die Angabe des Status eines *civ(is) Graec(us) ex reg(no) Lad(ico)* des Aurelius Diodorus auf der Grabinschrift aus Savaria, im 4. Jh., wann der Begriff *civis* nicht mehr

seine ursprüngliche Bedeutung hat, indem gerade dessen Verbindung mit dem Ethnonym *Graecus* seltsam ist, hat, also, vor den Sinn eine kulturelle Identität auszudrücken, die eher auf einer politisch-religiösen als auf einer ethnischen Identität gebildet ist und die, wahrscheinlich, in jenen trüben Zeiten, die kulturell-politische Identität der griechischsprachigen heidnischen Untertanen des Östlichen Römischen Reiches darstellen soll.

În Antichitate și în Evul Mediu timpuriu termenul *natio* desemna comunitatea de aceeași origine, ce se deosebea de alte comunități prin limba comună și printr-o istorie comună, deosebirea față de cel de "popor", cu înțelesul principal de "etnie" sau "neam" (*gens*) nefiind prea mare, ceea ce se explică prin faptul că *populus* avea pentru autorii latini antici înțelesul de "corp civic", o noțiune care la cei medievali este redată prin *natio*, întrucât *populus* reprezenta pentru aceștia din urmă "mulțimea oamenilor de rând" ¹. Odată cu răspândirea creștinismului, termenul *gens* căpătase însă și un înțeles religios, prin *gentes* (echivalent și în această privință cu *nationes*) înțelegându-se populațiile cărora încă nu li se propovăduise Evanghelia ², iar prin *gentiles* reprezentanții acestora, sub influența deosebirii făcute în iudaism între (evreii) monoteiști și străinii politeiști (în ebraică: *goim*) ³. Acest înțeles de *ethnos* a termenului *gens* se păstrează, de fapt, în Europa Răsăriteană, până în Evul Mediu, chiar și după creștinarea slavilor, în redarea termenului *paganus* prin *языческий* ⁴, adică tocmai prin referire la ceea ce este mai definitoriu pentru un neam, anume limba sau graiul (în slavonă: *язык*)!

O situație cu totul deosebită o pune o inscripție paleocreștină din sec. IV de la Savaria (Szombathely, Ungaria), așezată de Domnica soțului ei, *Aurelius (D)iodorus*, mort la 50 de ani și copiii lor, *Aurelius Fronto*, de 2 ani și fiicei *Aurelia Celsina*, de 9 luni ⁵. Datorită datării târzii a inscripției, mult după *Constitutio Antoniniana*, calitatea de *civ(is) Graec(us) ex reg(ione) La(o)dic(ena)* pare a se referi mai mult la naționalitate decât la

¹ O. Dann, *Begriffe und Typen des Nationalen in der frühen Neuzeit*, în: B. Giesen (Hg.), *Nationale und kulturelle Identität. Studien zur Entwicklung des kollektiven Bewusstseins in der Neuzeit*, Frankfurt am Main, 1991, p. 58; M. Grancea, Al. Sonoc, *Considerații cu privire la procesul de formare a identităților naționale*, în: N. Bocșan, S. Mitu, T. Nicoară (coord.), *Identitate și alteritate. Studii de imagologie*, II, 1998, p. 7.

² Cf. chiar titlurile operelor unor autori creștini: Tertullianus, *Ad nationes*; Arnobius, *Adversus nationes*; Commodianus, *Carmen apologeticum adversus Iudaeos et gentes* etc.

³ J.-C. Attias, E. Benbassa, *Dicționar de civilizație iudaică. Autori, opere, noțiuni*, București, 1997, p. 148, s.v. *goi*.

⁴ A. I. Ionescu, *Mitologia slavilor*, Ed. Lider, București, s.a., p. 144sq.

⁵ CIL, III, 4220; V. Pârvan, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911, p. 41; RIU, 1, nr. 78.

cetățenie, pentru că Grecia nu reprezenta, în momentul anexării la Imperiul roman, un stat unificat, ci o entitate geografică cu conotații etnice. De altfel, nici în epoca dinaintea stăpânirii romane elenii nu se considerau "cetățeni greci", ci eleni din Athena, Sparta, Corint etc., multe orașe grecești, inclusiv din lumea colonială, continuând să-și păstreze, după instaurarea dominației romane în lumea elenistică, statutul de orașe-stat autonome, aliate însă cu Roma și aflate sub protectorat roman, în calitate de *civitates*. O situație asemănătoare o reflectă alte două inscripții din Pannonia, ambele de la Brigetio (Szöny, Ungaria), care amintesc *civi Suri*, deși statul sirian nu mai exista, înlocuit fiind, în bună parte, de provincia Syria: una dintre ele este cea din sec. III, păstrată azi la Želiezovce (Slovacia) ⁶, ridicată veteranului Aelius Domitius din legiunea a II-a Adiutrix, originar din Hierapolis și aceea a lui Aurelius Antoninus *ex regione Dolicu* (Doliche) ⁷. Am avea și în acest caz de a face cu folosirea noțiunii de *civitas* ca sinonim pentru *natio*, respectiv *ethnos* ⁸. Totuși, în ceea ce privește folosirea sa pentru a particulariza pe individul izolat, în raport cu majoritatea sau cu o altă comunitate și nu o comunitate în raport cu altele, termenul *natio* era întrebuițat cu precădere pentru a indica oamenii de condiție servilă (*servi*) ⁹ sau modestă (*humiliores*), cel mai adesea tot foști sclavi (*liberti*) ¹⁰, dar uneori chiar și cu referire la oameni născuți liberi ¹¹, dar de obicei dependenți (*ingenui alieno iure*), precum, de pildă, gladiatorii ¹² sau soldații ¹³, pe când *civis* desemna, de regulă, apartenența individului la o comunitate politico-administrativă privilegiată (*civitas*), în cadrul căreia el era privit ca aparținând de corpul civic (*corpus civium*) al acesteia, deci de *populus*. O

⁶ T. Kolník, *Römische und germanische Kunst in der Slowakei*, Bratislava, 1984, p. 193, nr. 93, fig. 93.

⁷ RIU, 2, 523.

⁸ R. Florescu, *Note de geografie antică*, în: Ziridava, XIII (1981), p. 38.

⁹ IDR, I, 37; IDR, I, 38.

¹⁰ A. Bodor, *Contribuții la problema cuceririi Daciei*, în: ActaMN, I, 1964, pp. 144-146 și 148. Un exemplu ar putea fi, la Aquincum, la mijlocul sec. III, Cesernius Zosimus, *natione Cilix* (V. Kuzsinszky, *Aquincum. Ausgrabungen und Funde. Führer mit einer topographischen und geschichtlichen Einleitung mit 2 Lageplänen und 150 Abbildungen*, Budapest, 1934, 167sq., nr. 342).

¹¹ ISM, V, 225.

¹² CIL, III, 14644 = ILS, 5111; CIL, V, 4506; ILS, 5114; ILS, 5118; CIL, XII, 3323; ILS, 5117; ILS, 5121.

¹³ CIL, VI, 3236 = ILS, 2204; cf. M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 213; *Antike Denkmäler in Bulgarien* unter Mitwirkung von E. Bormann, V. Dobruský, H. Egger, H. Hartl, V. Hoffiler †, J. Oehler, K. Škorpil, A. Stein, J. Zingerle, bearbeitet von Ernst Kalinka, in: SBAA IV, 1906, col. 318, fig. 130; V. Kuzsinszky, *op. cit.*, p. 170sq., nr. 410; CIL, III, 14379; RIU, 4, 1031; RIU, 5, 1242.

excepție o reprezintă situația lui Senio, fiul lui Comato, *natione Eraviscus, in civitate Eraviscorum in Aquinco defunctus*, amintit de un monument funerar de la Intercisa (Dunújváros/Sztálinváros/Dunapentele, Ungaria) ¹⁴: ea își găsește lămurirea în dorința sublinierii alterității etnice și, totodată, a apartenenței la o comunitate etnică peregrină, privilegiată de către administrația romană.

N-ar fi exclus ca -în cazul în care ea ar fi ulterioară domniei lui Iulianus Apostata- în textul inscripției discutate să fie vorba de o familie mixtă, în care soțul să fi fost "grec" nu numai prin obârșie, dar și în sensul "hellenismului" promovat de acest împărat ¹⁵, adică un practicant al cultelor păgâne, pe când soția să fi fost creștină (se numește *Domnica*, ce-i drept, dar aceasta nu este, totuși, o dovadă sigură în acest sens, dat fiind că poate fi vorba, pur și simplu, de diminutivul de la *Domna!*), copiii având nume latine, obișnuite în provinciile danubiene, formula funerară *Bone memorie (in Deo vivas)* fiind mai degrabă una "neutră" decât una creștină, acceptabilă și pentru un om rămas loial politicii lui Iulianus Apostata într-o vreme când "Revoluția culturală" creștină condamna formulele păgâne, ca tradiționalul *D(is) M(anibus)*. Chiar V. Pârvan, care este înclinat a considera această inscripție printre dovezile paleocreștine din provinciile dunărene ale Imperiului roman, apreciază că această situație corespunde celei reale din Pannonia sec. IV-V, așa cum o cunoaștem atât din izvoarele narative creștine, dar și din realitatea arheologică ¹⁶; argumentul în favoarea caracterului creștin al inscripției l-ar reprezenta faptul că a fost descoperită în cimitirul paleocreștin din vecinătatea bisericii Sf. Martin ¹⁷, ceea ce nu implică cu strictețe că Aurelius Diodorus însuși era creștin, precum soția sa. Calitatea de *civ(is) Graec(us)* ar putea însemna, deci, în sec. IV, mai curând o identitate etnoculturală, poate chiar religioasă, dar foarte puțin probabil una politică, legată de o structură politică autonomă din cadrul statului roman.

Cu totul alta ar fi situația dacă inscripția s-ar întregi *civ(is) Graec(us) ex reg(no) Lad(ico)*, ceea ce înseamnă că Diodorus este un emigrant (în condiții greu de precizat, poate ca urmare a nesiguranței datorate războaielor cu perșii?) din regatul "clientelar" Lazicum, din Caucaz ¹⁸, unde probabil fusese

¹⁴ RIU, 5, nr. 1256.

¹⁵ H.-I. Marrou, *Istoria educației în antichitate*, 2 vol., București, 1997, vol. II, p. 143sq.

¹⁶ V. Pârvan, *op. cit.*, pp. 37-39.

¹⁷ RIU, 1, p. 74, nr. 78.

¹⁸ Asupra istoriei acestui stat în sec. IV e.n.: M. Poladian Ghenea, *Arta preistorică și antică din regiunea caucaziană*, București, 1988, pp. 494-496; * * *, *Nokalakebi – Archaeopolis. Archaeological Excavations*, Tbilisi, 1987 (cercetări arheologice privind perioada cuprinsă între sec. IV-VII).

membrul vreunei comunități "grecești" (de negustori, meșteșugari etc. grecofoni, cu sau fără cetățenie romană) cu autonomie administrativă și, implicit, cu un drept mai mult sau mai puțin larg de extrateritorialitate juridică în raport cu autoritățile respectivului regat clientelar gruzin; imigrat într-o provincie romană, unde dobândește cetățenia prin efectul Constituției Antoniniane (dacă nu va fi avut cetățenia romană încă mai dinainte, poate prin naștere, chiar dacă tot ca urmare a aplicării aceluiași edict, ceea ce pare mai probabil!) și ia în căsătorie o localnică latinofonă, de credință creștină (?), el își poate afirma cu mândrie originea -ceea ce presupune un puternic atașament al său la tradițiile legate de aceasta-, fără teama unei marginalizări sociale ca "străin", decât, poate, ca "*barbar intern*", cum sunt priviți în epocă -după o expresie a H. Arweihler¹⁹- păgânii, ereticii, evreii și sectarii. În acest context, referirea simultană la calitatea de cetățean roman și la apartenența etnică grecească și implicit la civilizația și cultura greco-romană clasică, "păgână", este menită să sublinieze loialismul său civic față de statul roman și, ca un corolar al acestuia, atașamentul față de vechile valori ale civilizației și culturii clasice, într-o vreme în care acestea, în viziunea mediilor senatoriale tradiționaliste, erau primejduite de inamici externi (barbarii, adică perșii și populațiile migratoare) și interni (conspiratorii, uzurpatorii, funcționarii corupți și parveniți, răsculații, tâlharii și creștinii, care, până la recunoașterea lor printre comunitățile religioase admise de lege, fuseseră priviți, în mod firesc, ca dușmani ai ordinii publice)²⁰.

De altfel, pentru adevăratul climat religios din Pannonia avem informații foarte precise, incontestabile, chiar din vremea în care se datează inscripția: în hagiografia Sf. Martin, scrisă de Sulpicius Severus, reiese că, în tinerețea acestui sfânt originar chiar din Savaria, deci la cca. 360, în vremea preacreștinului împărat Constantius II, Pannonia era încă pur păgână, încât se recurge la distrugerii de temple, ca mai târziu în Gallia; această situație -inclusiv continuarea distrugerilor de temple- rămâne valabilă și peste o sută de ani, deși autorii creștini se feresc, de obicei, de a mai atesta existența păgânismului în timpurile creștine ale Imperiului roman²¹.

Atașamentul față de vechile religii păgâne, ostilitatea față de creștinism sau rezistența opusă încercărilor autorităților de a impune această religie,

¹⁹ N. Zugravu, *Geneza creștinismului popular al românilor*, București, 1997 (BT, XVIII), p. 360.

²⁰ Pentru problematica imaginii dușmanilor Romei: I. M. Ferris, *Enemies of Rome. Barbarians through Roman Eyes*, Stround, Gloucestershire, 2000; R. MacMullen, *Enemies of the Roman Order. Treason, Unrest, and Alienation in the Empire*, London and New York, 1992..

²¹ V. Pârvan, *op. cit.*, pp. 37-40.

până atunci privită ca vrednică de dispreț și prigonită ca ostilă statului, drept temelie a noului regim politic instituit o dată cu Constantin I, reprezentau adevărate exemple de virtute civică pentru aristocrația senatorială tradiționalistă, ca și pentru alte segmente ale societății clasice, odinioară intolerante, dar care cereau acum clemență fostelor lor victime, uzând chiar de discursul etic al acestora, cum o făcea, de pildă, la sfârșitul sec. IV, prefectul Romei, retorul păgân Aurelius Symmachus: "... Fiecare își are obiceiul, fiecare își are datina. Înțelepciunea zeilor a dăruit fiecărui ținut, ca să-l ocrotească, o credință ... Iată de ce cerem să fie lăsați în pace zeii părinților noștri, zeii pământului nostru. E drept să credem în faptul că toate religiile reprezintă o singură credință. Privim aceleași stele, trăim sub același cer, suntem cuprinși în același univers. Nu are nici o însemnătate forma de înțelegere prin care ajunge fiecare la adevăr. La o taină ca aceasta nu poate duce o singură cale" ²²; este un demn și mișcător îndemn la toleranță, justificat cu argumentele etice și raționale ale filosofiei greco-romane, dar, din nefericire, neluat în seamă de zeloșii și fanaticii promotori ai "Revoluției culturale" creștine, care a rivalizat cu barbarii în nimicirea civilizației clasice.

Menționarea calității de *civ(is) Graec(us) ex reg(no) Lad(ico)* a lui Aurelius Diodorus pe inscripția de la Savaria, în sec. IV, când termenul *civis* nu mai are conotațiile politico-juridice inițiale, însăși asocierea sa cu etnonimul *Graecus* fiind, de altfel, cu totul curioasă, dobândește, astfel, rostul de a exprima o identitate culturală, construită mai curând pe o identitate politico-religioasă decât pe una etnică și care se dorește, poate, în aceste vremuri tulburi, a reprezenta identitatea cultural-politică a supușilor grecofoni păgâni ai Imperiului roman de Răsărit.

Alexandru Gh. SONOC

²² Symmachus, *Relationes*, III, 7-10, apud Gh. Vlăduțescu, *Filosofia primelor secole creștine*, București, 1995, p. 11.

CONSIDERAȚII PRIVIND HABITATUL RURAL DIN SPAȚIUL INTRACARPATIC AL DACIEI ROMANE

ASPECTS REGARDING THE RURAL HABITATION IN INTRA-CARPATHIAN SPACES OF ROMAN DACIA (SUMMARY)

A research concerning the number and the development of villages show the existence of about 900 spots of the discoveries with rural features without referring here to *vici militares*.

From all these, about 570 are villages. Many discoveries can't be classified – due to the very small amount of information available. According to their architectural, economic-cultural development, the certain attested villages can be grouped in two series:

- villages that reached a high rate of prosperity (about 205), some of them must have been administrative centres;
- villages with a poor development (about 362); among them, there are about 80 – where the native elements are almost exclusive.

Instaurarea stăpânirii romane pe o parte a spațiului dacic nord-dunărean a coincis cu o amplă restructurare a habitatului. În Dacia romană, nu numai orașele sunt întemeierii noi, ci și cea mai mare parte a așezărilor de caracter rural, urmare firească a amplului proces de colonizare și a strămutării unui număr însemnat de comunități autohtone de pe vechile lor vetre pe altele. Declanșat imediat după constituirea provinciei acest proces de restructurare a continuat – cu ritmuri greu de precizat, având în vedere posibilitățile limitate de datare mai exactă a duratei de existență a așezărilor – astfel că, în Dacia romană s-a încheșat o rețea densă de așezări, în cea mai mare parte de caracter civil-rural. Din acest punct de vedere, al numărului și al mărimii așezărilor, epoca romană se evidențiază ca fiind cea în care s-a realizat cea mai intensă locuire și mai sistematică punere în valoare a resurselor acestui teritoriu.

Informațiile privind habitatul rural din Transilvania romană, aspect esențial pentru caracterizarea civilizației romane din acest spațiu, ne sunt oferite de lucrările unor autori antici, de itinerarii ale Imperiului, de inscripții și mai ales de descoperirile arheologice.

Informațiile scrise¹, care nu sunt foarte numeroase, și oricum extrem de sumare în conținut, au fost analizate încă de mult timp, dar în pofida acestui fapt continuă să persiste o serie de incertitudini, unele de ordin mai general privind valoarea surselor, altele cu privire la identificarea în teren a toponimelor antice.

Cea mai mare parte a așezărilor rurale din Dacia intracarpatică sunt cunoscute, numai pe baza descoperirilor arheologice. Numărul, amplasarea teritorială și mai ales aspectul concret al acestora constituie tot atâtea indicii valoroase pentru reconstituirea habitatului rural din această zonă.

În raport cu perioada când au fost făcute descoperirile și consemnările acestor situri, gradul de concretețe și de certitudine, ca și localizarea lor în teren sunt foarte diferite. Editarea recentă a o serie de repertorii județene, instrumente de lucru importante, a condus la creșterea gradului de precizie a identificărilor, prin verificările în teren ce au însoțit în multe cazuri redactarea *vocilor*. Dar și după acest moment rămân încă multe semnalări ce nu pot fi valorificate, decât statistic, ca simple urme de locuire de epocă romană.

O altă problemă care s-a ivit în catalogarea așezărilor rurale ține de posibilitatea de a preciza caracterul civil sau militar al unor descoperiri. Am admis, ca și cei mai mulți cercetători, că materialele tegulare cu ștampilă militară nu indică cu necesitate și peste tot prezența efectivă a unei formațiuni militare la locul respectiv, iar prezența unor posturi de supraveghere militară pe traseul drumurilor provinciale nu însemnează că întreg ansamblul descoperirilor din acele puncte este de caracter militar.

În ceea ce privește așezările dezvoltate de lângă castralele unor trupe auxiliare, precizările ce s-au făcut și pentru Dacia, prin analogie cu situațiile din alte provincii europene, ne-au servit la o judecată mai adecvată. Așezările strict legate de existența castralelor și a trupelor auxiliare, acele *Kastellvici* sau *Auxiliarvici* (*vici militari*) se dezvoltau întotdeauna în vecinătatea nemijlocită a lagărelor, în teritoriul propriu-zis militar, și aveau o economie strict profilată pe meșteșugari și negustori. În împrejurimi se puteau dezvolta însă și așezări agricole întemeiate de coloniști și mai ales ale

¹ Pentru prezentarea și analiza acestor izvoare vezi: V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1982, p. 250-278; D. Tudor, *Orașe, târguri și sate în Dacia romană*, București, 1968, *passim*; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 116-149; *IDR*, I, p. 186-191; III/3, 10; 69-71, 80-84; 239; III/4, 221; D. Protase, *Autohtonii în Dacia*, vol. I, București, 1980, p. 36-40; I. B. Cătănciu, *ActaMN*, 24-25, 1987-1989, p. 145-159; V. Wollmann, *Mineritul metalifer, extragerea sării și carierele de piatră în Dacia romană. Der Erzbergbau, die Salzgewinnung und Steinbrüche in römischen Dacien*, Cluj-Napoca, 1996, p. 64-69, D. Popa, *Viața rurală în Transilvania romană*, Sibiu, 2001, p. 24-37.

băștinașilor daci, așezați probabil pe *ager publicus*.² Dispersarea pe mari distanțe, a resturilor arheologice în vecinătatea unor castre și prezența unor unelte de caracter agricol ar putea fi indicii ale unor atari situații. În analiza noastră privind habitatul rural nu vom lua totuși în calcul descoperirile din această categorie până când cercetări arheologice mai extinse nu vor putea arăta structura topografică a unor astfel de așezări, precizând mai clar ceea ce este militar sau legat de mediul militar, ca și amploarea componentei rural-agricole.

În repertoriul și statistica pe care le-am întocmit, am evidențiat separat descoperirile izolate și singulare de monede sau alte obiecte, considerând că cel mai modest, dar sigur, indiciu al unei locuiri rurale îl reprezintă materialul ceramic, uneltele de muncă sau amenajările gospodărești, gropi de provizii, vetre.³ Procedând în acest mod, numărul punctelor cu descoperirilor de epocă romană din mediul rural al Daciei intracarpatică se ridică la 896, dispersate pe teritoriul a 735 de localități moderne. Dintre acestea, în 205 puncte ansamblul și natura concretă a descoperirilor: substrucții de clădiri, materiale de construcție, cărămizi, țigle, elemente de arhitectură din piatră, pavimente, elemente de *hypocaustum*, ne indică cu suficientă certitudine amplasamentul unor așezări rurale, cu un grad avansat de dezvoltare economică și cultural-edilitară. În 99 de puncte, caracterul descoperirilor, fortuite sau obținute prin săpături sistematice, evidențiază existența unor *villae rusticae* sau suburbane, iar în cazul a 41 descoperiri, caracterul lor de așezări mai întinse sau doar amplasamente ale unor *villae* nu poate fi precizat, dar elementele unei arhitecturi evolute sunt evidente. În cazul a 81 de puncte, materialele cunoscute prin descoperiri fortuite, cărămizi, țigle dispersate, fragmente arhitectonice, cărămizi pavimentare izolate, sau monumente funerare și inscripții, sunt insuficiente pentru a indica cu certitudine existența unor *vici* sau *villae* și le-am considerat ca incerte. În această clasificare ne-am orientat și după caracterul locuirii, atestate în zona respectivă, încercând să depistăm, acolo unde a fost posibil, cazurile de “migrare” a unor astfel de materiale arheologice.

Într-un număr de 362 de puncte, descoperirile, constând din: ceramică, chirpici, unelte, resturile unor locuințe, sau amenajări gospodărești, ne indică existența unor așezări cu locuințe modeste, din lemn și lut, cu unele

² Pentru *vici militares* în Dacia vezi: D. Benea, *EN*, 3, 1993, p. 299-306; D. Benea, P. Bona, *Tibiscum*, București, 1994, p. 61-81; I. Piso, *EN*, 5, 1995, p. 67-68.

³ O astfel de analiză, impusă de natura informațiilor existente, cele mai multe rezultate din descoperiri întâmplătoare chiar dacă sărăcește fondul documentar, conferă mai multă certitudine datelor obținute. Vezi o astfel de apreciere și la D. Protase, *ActaMN*, 5, 1968, p. 505-511; *Idem*, *op. cit.*, p. 34-42.

amenajări gospodărești și având un inventar restrâns. În 28 de cazuri descoperirile indică doar urmele unor activități economice extractive: mine, saline, cariere fără a avea și dovada existenței unor așezări în apropiere deși, existența lor este foarte probabilă. În fine, în 80 de puncte, s-au descoperit numai monede izolate sau tezaure, iar probabilitatea ca și aici să avem urmele unor așezări rurale rămâne să fie clarificată prin cercetări mai ample în teren sau prin săpături sistematice.

Această clasificare și statistica întocmită pe baza ei ne oferă doar o imagine generală, cumulativă, asupra habitatului rural din timpul existenței provinciei. În istoria oricărei așezări, locuința, și toate celelalte elemente ce țin de habitat au cunoscut, în mod logic, o evoluție, dar aceasta se poate mai greu surprinde, în lipsa unor cercetări sistematice și exhaustive. Unele observații din teren permit identificarea unei prime faze din evoluția arhitecturii rurale în care folosirea lemnului s-a făcut pe scară largă.⁴

În cele ce urmează vom analiza câteva aspecte surprinse în satele daco-romane, lăsând pentru o analiză separată aspectele ce privesc *villae-le rusticae*.

Din punct de vedere al repartiției teritoriale, așezările cu o arhitectură evoluată se concentrează în mod deosebit în teritoriul coloniilor *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, *Aurelia Apulensis*, *Nova Apulensis*, *Potaissa* și *Napoca*, densitatea cea mai mare fiind sesizată pe traseul drumului imperial de la *Ulpia Traiana* până în apropiere de *Porolissum* și pe traseul celuilalt drum, ce intra în Transilvania pe la *Caput Stenarum*, în porțiunea ce trecea prin teritoriul coloniei de la *Apulum*, adică de la Amnaș la Vințu de Jos.

O linie continuă de așezări, cu același tip de construcții, se poate identifica și pe valea Târnavei Mari, pe unde ducea spre est un alt drum roman. În legătură cu acest drum trebuie puse și unele așezări din apropiere, cum erau cele de la Valea Viilor, Ațel, Biertan și, poate, Brădeni.

Pe cel de-al doilea drum, ce ducea spre nord-estul provinciei, urmând cursul Mureșului, s-au dezvoltat, de asemenea, mai multe așezări, în care întâlnim construcții cu zid de piatră și monumente sculpturale de caracter funerar, ce pot fi interpretate drept indicii ale unor astfel de așezări.

Pe granița de nord, de est și de sud a Daciei intracarpatică, așezările de acest tip sunt rare (Domnești, Ocna Sibiului, Gușterița (*Cedonia*), Săcădate), dar așa cum precizam mai sus, în jurul unor castru de trupe auxiliare se evidențiază arheologic importante aglomerări, indicând așezări întinse în

⁴ I. Moțu, *ActaMP*, 14-15, 1991, p. 175; Al. Diaconescu, C. Opreanu, *AIIA*, 29, 1988-1989, p. 575-576.

care noi estimăm că exista și o importantă componentă de caracter civil rural: agricultorii coloniști sau băstinași.

În zona exploatărilor minere sunt frecvente semnalările unor resturi de construcții cu ziduri din piatră și cărămidă, interpretate drept așezări ale coloniștilor antrenați în minerit.

Reconstituirea unor aspecte mai concrete, referitoare la structura topografică și planimetrică a așezărilor rurale, evaluate, în actualul stadiu al cunoștințelor, întâmpină serioase greutăți. De aceea, ne vom limita doar la unele considerații mai generale. Unele observații aerofotografice efectuate în teritoriul orașului *Napoca*, dar neverificate în teren, au pus în evidență existența unor rețele stradale ortogonale, dar și neregulate⁵.

O structură ortogonală cu locuințe și posibile edificii, aliniată de-a lungul a două drumuri, se conturează în așezarea de la Micăsasa, deși cercetările, de până acum, au cuprins doar o mică parte din suprafața de aproximativ 20 de hectare a așezării⁶. O delimitare aproximativă a zonei cu vestigii conturează, aici, o structură alungită, poate dreptunghiulară, cu latura lungă de aproximativ 850 metri⁷ și, cu rezerva cuvenită, noi înclinăm să credem că această așezare a fost dintru început structurată sub forma unui dreptunghi alungit, iar un sistem de centuriație a împărțit aria așezării într-un număr de loturi ordonate de o parte și de alta a axei rutiere ce traversa așezarea, în lungimea ei.

Cercetări de teren și sondaje de informare efectuate într-o zonă intens locuită din teritoriul orașului *Apulum* – Depresiunea Miercurea Sibului – au conturat existența unei extinse așezări, ale cărei vestigii se întind pe traseul drumului roman pe o lungime de 17 km, în teritoriile localităților moderne Apoldu de Sus, Apoldu de Jos, Dobârca, Sângătin, Miercurea și Miercurea Băi. În acest vast areal au fost identificate trei aglomerări de vestigii, la Miercurea (“Livadie”), Apoldu de Jos (“Roștat”) și Apoldu de Sus (“Gorgan Luncă”), considerate de autorul cercetărilor ca nuclee ale așezării *Sacidava* în jurul cărora gravitau administrativ, economic și cultural 14 *villae rusticae* și un sat dacic.⁸

O situație oarecum asemănătoare s-a observat și la Aiton, în teritoriul orașului *Napoca*. Aici, un nucleu compact de locuire, foarte probabil un *vicus*, se conturează în vatra satului, pe unde trecea și drumul imperial, iar la

⁵ I. Bogdan Cătănicu, *EN*, 3, 1993, p. 205 cu nota 6.

⁶ I. Mitrofan, *La politique éditiaire dans les provinces de L'Empire Roman. Actes du I-er Colloque Roumano-Suisse*, Deva, 1991 (Cluj-Napoca, 1993), p. 179-181; Idem, *Așezarea romană de la Micăsasa*, (rezumat la teza de doctorat), Cluj-Napoca, 1993, p. 5-9.

⁷ Dimensiune ce reiese din planul la scară publicat de autor; vezi nota anterioară.

⁸ N. Branga, *Italicii și veteranii din Dacia*, Timișoara, 1986, p. 137-142.

distanțe variabile de acest nucleu, în punctele “Între Pâraie”, “Locul lui Poțu”, “Podul de Piatră”, “La Cânepi” pot fi localizate cu probabilitate amplasamentele unor *villae rusticae*.⁹

În ceea ce privește locuințele informațiile referitoare la această primă categorie de așezări, ne permit doar în mică măsură stabilirea unor tipuri preferate de populația rurală. Comparația cu *villae-le rusticae*, mult mai bine cunoscute, nu credem că poate fi edificatoare, deoarece acest gen de construcții aveau o funcționalitate bine conturată și mai ales ele sunt expresia unui anumite situații socio-economice, în opinia noastră superioară celei a marii majorității a locuitorilor din sate.

Pe baza observațiilor efectuate la Șeica Mică¹⁰, Ghirbom¹¹, Micăsasa¹², Blandiana¹³, Cicău¹⁴, Mediaș¹⁵ și în alte puncte se pot formula unele considerații privind planimetria casei rurale romane specifică coloniștilor și se pot reconstitui satisfăcător tehnicile de construcție și de finisare, unele aspecte de organizare și dotare a interioarelor.

Sub aspectul tehnicii de construcție, aceste clădiri aveau substrucții din piatră, de multe ori bolovani din albia râurilor și mai rar piatră de carieră, iar ca liant foloseau frecvent lutul și mai rar mortarul de var. Grosimea acestor ziduri de fundație era de 60–70 cm, pentru zidurile de margine și de 40–50 cm pentru cele interioare. Uneori, substrucțiile zidurilor interioare lipseau și atunci foarte probabil că aceste ziduri erau realizate din lemn. Elevația, foarte rar păstrată, era executată în *opus incertum*, cu liant din mortar de var, folosindu-se în mod frecvent aceiași bolovani rulați. Geamurile se pare că erau prevăzute cu plăci de sticlă și cu unele piese metalice (ferecăture). În mai multe cazuri au fost identificate, de regulă în poziție secundară,

⁹ I. Moțu, *l. cit.*; I. H. Crișan, M. Bărbulescu, E. Chirilă, V. Vasiliev, I. Winkler, *Repertoriul arheologic al județului Cluj*, 1992, p. 22-23.

¹⁰ M. J. Ackner, *Transsilvania*, Beiblatt zum Siebenbürger Boten, Hermannstadt, 1856, nr. 37, p. 145-146; *Idem*, *Jahrbuch der k.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, Wien., 2, 1857, p. 96-98; C. Gooss, *Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens*, Hermannstadt, 1876., p. 21, 74, 107-108.

¹¹ I. Al. Aldea, V. Moga, H. Ciugudeanu, *MCA*, Oradea, 13, 1979, p. 257-261; *Repertoriul arheologic al județului Alba*, red. V.Moga, H. Ciugudeanu, Alba Iulia, 1995, p. 98-100.

¹² I. Mitrofan, *La politique édititaire dans les provinces de L'Empire Roman. Actes du I-er Colloque Roumano-Suisse*, Deva, 1991 (Cluj-Napoca, 1993), p. 179-181; *Idem*, *Așezarea romană de la Micăsasa*, (rezumat la teza de doctorat), Cluj-Napoca, 1993, p. 5-9.

¹³ V. Moga, *Marisia*, 6, 1976, p. 95-99.

¹⁴ I. Winkler, M. Takács, Gh. Păiuș, *ActaMN*, 14, 1977, p. 269-276; 15, 1978, p. 263-272, *Idem*, *Apvlm*, 17, 1979, p. 129-131; 18, 1980, p. 23-59;

¹⁵ I. Winkler, M. Blăjan, S. Gustav, Ghe. Togan, L. Giura, *Apvlm*, 21, 1983, p. 121-156; I. Winkler, M. Blăjan, *ActaMN*, 26-30, 1989-1993, II, p. 459-476.

elemente arhitectonice realizate din piatrã: praguri, ancadramente de uşã şi câteva capiteluri¹⁶, ce demonstreazã prezenţa unor elemente de arhitecturã clasicã, porticuri, peristiluri, în ansamblurile construite în mediul rural. Folosirea coloanelor ca elemente portante în cadrul unor construcţii rurale se poate presupune, chiar şi în lipsa pieselor litice, prin analiza planurilor unor clãdiri¹⁷ şi este foarte posibil ca lemnul sã fi înlocuit în multe cazuri piatra la astfel de elemente. Baze de coloane, "in situ" au fost identificate într-o construcţie din ultima fazã din aşezarea de la Micãsasa şi ele se pare cã fãceau parte dintr-un *peristilum*.¹⁸

Sistemul de încãlzire cu *hypocaustum* era frecvent folosit în aceste clãdiri, iar pardoselile erau executate în *opus signinum* sau cu cãrãmizi pavimentare de diferite dimensiuni şi forme.¹⁹

În resturile multor construcţii rurale au fost identificate fragmente de tencuialã pictatã (de fapt, zugrãvealã) de regulã monocrom, culoarea cea mai des menţionatã fiind roşu pompeian. Nu se cunosc pânã acum din locuinţele rurale elemente ale unor decoraţiuni artistice de nivel superior, precum picturã muralã propriu-zisã, mozaicuri pavimentare, elemente de stucaturã. Numeroase obiecte metalice: chei, balamale, zãvoare, aplici din bronz, foarte probabil accesorii de mobilier vin sã completeze dotãrile unor astfel de locuinţe. Tot la capitolul dotãrilor trebuie inclusã şi eleganta lanternã din bronz, deocamdatã un unicat, descoperitã în casa cu peristil de la Micãsasa.²⁰

În numeroase puncte din spaţiul rural au fost identificate uneori "in situ" alteori sub forma unor piese dispartate, elemente de apeduct, ceea ce constituie o mãrturie cã unele aşezãri rurale dispuneau de instalaţii pentru aducerea apei potabile. Toate aceste elemente la care adãugãm probabilitatea ca unele construcţii de mari dimensiuni sã fi servit mai degrabã ca edificii publice²¹, ne contureazã un nivel al dezvoltãrii arhitectonice destul de înalt în unele aşezãri rurale.

Stadiul cercetãrilor de pânã acum nu ne permite şi alte observaţii ce ţin de organizarea internã a unor astfel de sate. Chiar dacã arheologic nu au fost

¹⁶ M. Bãrbulescu, *Sargetia*, 13, 1977, p. 239-264, la care sun de adãugat descoperirile mai recente din zona Apold, Miercurea şi Micãsasa.

¹⁷ Spre exemplu, clãdirea cu 16 incãperi de la Cristeşti pe latura sa de sud, dupã Planul publicat în *Marisia*, 7, 1977, pl. LIV; (A. Zrinyi)

¹⁸ I. Mitofan, *La politique édititaire dans les provinces de L'Empire Roman. Actes du I-er Colloque Roumano-Suisse*, Deva, 1991 (Cluj-Napoca, 1993), p. 179, fig. 4, 5.

¹⁹ Un repertoriu al acestor categorii de materiale la N. Branga, *Urbanismul Daciei romane*, Timişoara, 1980, p. 104-112.

²⁰ I. Mitofan, *l. cit.*, fig. 7, 8.

²¹ *Ibidem*, p. 181.

identificate este de presupus, pe baza analogiilor cu alte provincii²² existența unor foruri, cu rosturi comerciale în principal, mai ales în acele așezări unde se desfășura o activitate meșteșugărească mai dezvoltată sau în acelea care datorită unor activități extractive, concentrau un număr însemnat de lucrători neagricoli. Un indiciu în acest sens ar fi și circulația monetară mult mai intensă în aria acestor așezări comparativ cu restul. Tot la fel se pune problema și cu privire la existența unor construcții cu caracter religios²³. Deocamdată singura descoperire certă de acest fel din satele Daciei intracarpatică este micul templu consacrat lui Mithras de la Decea Mureșului²⁴, alte puncte propuse (Doștat, Valea Sângeorgiului, Șard) rămân incerte.

Datorită aceleiași insuficiențe a cercetărilor nu se poate preciza care era ponderea construcțiilor din piatră și cărămidă, comparativ cu alte tehnici constructive mai puțin evolute, în ansamblul așezărilor rurale. Pe baza puținelor observații de până acum, această arhitectură, de factură urbană, s-a impus treptat, pe măsura creșterii gradului de bunăstare a locuitorilor rurali, iar forme de arhitectură mai puțin evoluată au coexistat cu acestea. Acest proces evolutiv a fost foarte bine surprins la Micăsasa, unde s-au putut identifica stratigrafic trei faze în evoluția așezării. Primii coloniști așezați pe malul Târnavei Mari, foarte probabil la scurt timp după întemeierea provinciei, își construiau casele și atelierile într-o tehnică mult mai simplă și cu materiale ușor accesibile, adică lemn și lut. Tehnica consta în realizarea unui schelet din pari înfiți vertical în pământ pe traseul viitorilor pereți, apoi umplerea golurilor dintre stâlpi cu o împletitură din nuiele, întreg ansamblul constituind scheletul pe care se aplica o tencuială din lut. Acoperișul unor astfel de construcții se executa din materiale ușoare, iar pavimentul era din lut bătătorit. Într-o a doua fază din evoluția așezării de la Micăsasa, situată de autorul cercetărilor între a doua jumătate a secolului II și prima parte a secolului III, pe lângă construcțiile în tehnica menționată, apar și case cu fundații nu prea solide, la care elevația era din bârne dispuse orizontal, iar acoperișul se realiza din materiale perisabile, dar și din țigle. De remarcat că ansamblul descoperirilor din acest nivel indică o activitate economică foarte dezvoltată în așezare. Abia într-o a treia fază de evoluție a acesteia, datată de autor spre mijlocul secolului III, apar construcțiile din piatră și cărămidă și în paralel se produce, foarte probabil, și o consolidare a drumurilor din așezare²⁵.

²² Apud, I. Piso, *l. cit.*

²³ C. Pop, *Sargetia*, 25, 1992-1994, p. 181-192.

²⁴ M. Takács, *Apvlm*, 24, 1987, p. 173-177.

²⁵ I. Mitrofan, *Așezarea romană de la Micăsasa*, p. 7-9.

Tehnica de construcție folosită în faza a doua a așezării de la Micăsasa se întâlnește frecvent și în alte așezări întemeiate de coloniști. Ea folosește o substrucție (fundatie) superficială din pietre, cel mai adesea fără liant, așa-numitul “zid sec”, iar ca elevație pereți din bârne dispuse orizontal și încheiate cu cheutori și scoabe. În această tehnică s-au lucrat locuințele din așezarea de la Mediaș “Gura Câmpului” și cele din faza a doua, a așezării de la Cicău. În aceeași tehnică au fost executate și construcțiile anexe ale unor *villae rusticae*. Desigur că în astfel de construcții nu se puteau amenaja instalații de încălzire cu *hypocaustum*, locul lor fiind luat de vetrele de foc interioare, dar se întâlnesc, totuși, pavimente în *opus signinum*.

Cu privire la gradul de însușire a culturii romane și la posibilitățile economice ale celor ce foloseau astfel de locuințe, menționăm că în așezările de la Mediaș și Cicău au apărut fragmente ale unor monumente funerare (medalioane, leu funerar, elemente ce presupun existența unor construcții funerare mai complexe, inclusiv inscripții.

Se poate afirma deci, că în așezările întemeiate de coloniști în spațiul intracarpatic al Daciei romane se întâlnesc mai multe tipuri de construcții. Ele pot reprezenta etape succesive în evoluția arhitecturală a unei așezări spre formele superioare sau atunci când ele se perpetuează până la finele epocii romane, pot fi considerate ca expresia unor posibilități materiale mai modeste a unei părți a locuitorilor rurali, sau chiar ca expresii ale unor tradiții și norme respectate de diferitele grupuri etnice.

Referitor la cea de-a doua mare grupă de așezări rurale, elementele comune ce o definesc și o individualizează sunt absența oricăror elemente de construcție de caracter superior: ziduri din piatră și cărămizi, pavimente și folosirea exclusivă a lemnului și lutului în tehnici de îmbinare, ce foloseau rar cuiele sau scoabele, amenajări modeste în interior și acoperișuri executate foarte probabil din stuf și paie. Din inventarul arheologic al acestor așezări și locuințe fac parte cu preponderență bunuri modeste de utilitate economică și domestică, vase, unelte, mai rar monede și piese de podoabă. Prin cele aproximativ 362 de astfel de descoperiri, această grupă de așezări este cea mai mare, iar dispersarea lor în teritoriu atinge densitatea cea mai mare în jumătatea estică a spațiului intracarpatic, dar ele nu lipsesc nici din teritoriul rural al orașelor, inclusiv din cel al Ulpiei Traiana.

În 80 de sate de acest tip, alături de ceramica romană provincială a apărut și ceramica dacică indicând cu multă certitudine prezența elementului băștinaș dacic. Numărul satelor, locuite majoritar de daci, poate fi, însă, estimat ca mult mai mare dacă ținem seama de informațiile sumare ce le deținem despre cele mai multe situri din această categorie. Apoi chiar și acolo unde materialele sunt descrise mulțumitor, trebuie să luăm în calcul și proporția redusă de ceramică dacică în ansamblul ceramicii din așezările daco-romane astfel că și probabilitatea ca ea să fie recoltată, prin descoperiri fortuite (cum este cazul celor mai multe situri consemnate) este redusă. Considerăm că multe așezările din această categorie, care prin vestigiile lăsate evidențiază o masă de locuitori rurali cu statut juridic inferior, cu posibilități materiale și nivel de cultură mai scăzute, erau de fapt așezări mixte, în care elementul colonizat și cel autohton conviețuia.

Interesul arheologilor români s-a concentrat în mod deosebit spre acele așezări, din această categorie, care prin conținutul concret al culturii materiale relevate, se dovedeau a fi fost locuite, în proporție covârșitoare de elemente autohtone. Din acest motiv suntem astăzi mai bine informați asupra acestui tip de așezări, iar cele ce urmează se referă, evident, la ele.

Cu privire la modul în care au luat ființă satele locuite de autohtoni, cercetările au pus în evidență două situații: așezări care-și continuă existența pe același loc din epoca precedentă până la sfârșitul epocii romane și uneori chiar și după aceasta – care sunt mai puține până acum – și așezări care iau naștere după crearea provinciei, la date care nu întotdeauna se pot stabili mai exact datorită rarității elementelor cu valoare de datare mai mare.

Apariția unui număr mare de așezări autohtone după crearea provinciei oferă o bază reală pentru interpretarea celorlalte categorii de izvoare, literare, artistice și pentru combaterea unor teze eronate cu privire la continuitatea și romanizarea poporului dac. Explicația – singura care ține seama de întreg ansamblul politicii romane, verificată și în alte provincii – constă în amplul proces de restructurare economico-juridică și într-un proces masiv de transferare a proprietății funciare către noile instituții și categorii sociale. În urma acestui proces, numeroase comunități dacice vor fi nevoite să-și întemeieze noi sate în zonele ce nu au intrat în sfera de interes a coloniștilor.

Aspecte mai concrete ale transferării dacilor în interiorul provinciei au fost urmărite într-o zonă din sudul Transilvaniei²⁶ și de către noi în zona văii Hârțibaciului.²⁷ Unele din așezările nou înființate se află la mici distanțe de așezări dacice ce au ființat înainte de cucerirea romană, situație ce ar putea presupune doar schimbarea vetrei satului în cadrul aceluiași hotar.

Revenind la aspectele concrete ale așezărilor din această ultimă categorie și în special la așezările dacilor, urmele din teren indică sate mici și cătune, cu suprafețe de 2–3 ha și numai rareori de 8–10 ha. În așezările mai amplu cercetate, deși nici una exhaustiv, numărul locuințelor este mic: șase la Noșlac²⁸, șapte la Țichindeal²⁹, și doar la Obreja³⁰ treizeci și opt. O situație mai deosebită s-a constatat la Slimnic „Șarba” unde nucleul principal al așezării este estimat la minimum 21 ha, iar o locuire mai puțin densă s-a putut identifica pe o lungime de aproximativ 3 km, populația totală a așezării fiind estimată la 1000 de persoane.³¹ La Țichindeal urmele de locuire de epocă romană s-au identificat în două puncte de pe aceeași vale, aflate la aproximativ 1,5 km dar ele erau în mod sigur două așezări modeste și nu una singură.

Arhitectura locuințelor din aceste așezări este simplă, motiv pentru care și planimetria lor este uneori greu de reconstituit, datorită slabei urme pe care le-au lăsat.

Din punct de vedere al adâncimii la care se situează baza lor față de nivelul de călcare antic, locuințele pot fi clasificate în trei categorii:

• **A. Bordeie.** Includem în această categorie locuințele a căror podină se găsește între 1-1,20 m sub nivelul de călcare antic. Planul lor este divers: patrulater cu colțurile rotunjite, rotund, oval sau pur și simplu neregulat, când o latură este dreaptă, iar celelalte curbe. Suprafața de locuit a bordeielor variază între 6–15 m², iar podina nu comportă nici un fel de amenajare, unele denivelări datorându-se probabil tasării inegale a pământului, ca urmare a

²⁶ I. Glodariu, *Așezări dacice și daco-romane la Slimnic*, București, 1981, p. 82-91.

²⁷ D. Popa, *Habitatul roman rural în Valea Hârțibaciului*, sub tipar în volumul dedicat profesorului Ioan Glodaru.

²⁸ I. Mitrofan, în vol. *Sesiunea de comunicări științifice a muzeelor de istorie*, București, 1964, vol. I, p. 440-454.

²⁹ D. Popa, în vol. *Din istoria Europei romane*, Oradea, 1995, p. 165-174.

³⁰ D. Protase, *ActaMN*, 8, 1971, p. 135-146; Idem, *op. cit.*, p. 57-63.

³¹ I. Glodariu, *op. cit.*, p. 58.

unei folosiri îndelungate. Absența urmelor de pari indică faptul că acoperișurile unor astfel de bordeie se sprijineau cu strașina direct pe sol și constau, foarte probabil, dintr-un schelet de lemn, peste care se fixau paie sau stuf.

Bordeiele au fost mult folosite în epoca dacică. În așezările daco-romane ele sunt întâlnite la: Obreja, Lechința, Boarta și în alte părți. La Slimnic renunțarea la bordei în favoarea locuinței ușor adâncită este evidentă, iar într-o serie de așezări de pe Valea Hârțibaciului (Roșia, Cașoț, Țichindeal, Ghijasa de Jos) bordeiele nu au fost întâlnite.

• **B. Locuințe de suprafață ușor adâncite.** Cu acest termen sunt denumite locuințele adâncite în pământul antic cu 40–60 cm (semibordeiele). La Slimnic, ele, aveau planuri diverse: patrulater cu colțurile rotunde, trapezoidal, rotund, oval sau neregulat, iar podeaua lor era finisată cu o lipitură de lut, ce prezenta urmele unor refaceri periodice. La unele locuințe s-a putut constata existența unui prag la intrare, situat de regulă pe latura sudică. Pereții aveau un schelet alcătuit din pari înfiți în pământ, o împletitură de nuiele între aceștia, totul fiind apoi tencuit cu lut. Pe resturile de chirpici ale pereților s-au surprins urme de decor incizat sau în relief. În mod asemănător au fost construite și locuințele de la Noșlac. Suprafața de locuit varia între 6–15 m². Nu se cunosc cazuri de locuințe cu două încăperi. Detaliile privind construcția acoperișurilor sunt reduse, dar lipsa cuielor și piroanelor din resturile arheologice presupune tot acoperișuri simple, cu schelet din lemn, cu învelitoare din paie și stuf. La câteva locuințe de acest tip, de la Slimnic, s-au constatat mici pavaje cu piatră mărunță în fața unor laturi, desigur cele pe care se afla intrarea.

• **C. Locuințe de suprafață.** Puținele urme lăsate de aceste locuințe, din cauza împrăștierii lor la suprafața solului, face mai grea reconstituirea planurilor și uneori chiar a amplasamentului lor. Cu toate acestea, ele au fost identificate în toate așezările cercetate: Slimnic, Obreja, Țichindeal, Cașoț³², Boarta³³, Lechința de Mureș³⁴, iar în altele, propuse cu mare certitudine:

³² M. Macrea și colectivul, *MCA*, 5, 1959, p. 409-410. O locuință de suprafață am identificat și într-un sondaj de verificare executat de noi în anul 1990.

³³ S. Dumitrașcu, Gh. Togan, *Lucrări științifice*, 1971, p. 9-16.

³⁴ D. Protase, V. Lazăr, M. Grozav, *Apvlm*, 25, 1989, p. 181-206.

Roșia³⁵ și Ocna Sibiului.³⁶ În așezarea de la Obreja s-au identificat opt locuințe de suprafață, la Țichindeal șapte, la Slimnic una, dar se pare că nu era singura și tot una și în micul sondaj de la Boarta.

Ele aveau un plan patralater, iar ca tehnică de construire se pot distinge două variante: una identică cu a celor descrise la punctul B., de care le deosebesc doar adâncimea și a doua, la care locuințele se construiau din bârne dispuse orizontal, variantă surprinsă foarte clar la Țichindeal. Grosimea bânelor reconstituită pe baza resturilor de chirpici, era de 15–20 cm, iar îmbinarea se făcea probabil în cheutori. La mai toate locuințele apăreau pietre de dimensiuni mijlocii, unele dispuse liniar, altele împrăștiate. Pe baza acestora, am presupus, că pereții, pe toată lungimea lor, sau cel puțin colțurile locuinței, se sprijineau pe o talpă din piatră, poate chiar pe un rudimentar zid sec. De menționat că pe suprafața așezării au apărut și bulgări de mortar de var, dar nu putem ști de unde ar putea proveni. Golurile rămase între bârnele, de secțiune rotundă, au fost umplute cu chirpici, păstrat destul de bine în unele zone, pe baza căruia s-a reconstituit lungimea unor pereți și grosimea bânelor folosite. Suprafața acestor locuințe varia între 10–15 m², iar la una dintre ele se pare că au existat două încăperi. Podina nu prezenta urme de amenajare specială. Din așezarea daco-romană de la Slimnic, punctul „Șarba–Stempen“ provine o cărămidă pavimentară în formă de pișcot, care ar sugera că în așezare au existat și locuințe cu un nivel de confort mai ridicat. De altfel, în mai multe așezări de acest tip au apărut cărămizi romane, dar despre rolul lor nu ne putem pronunța cu certitudine.

Reconstituirea interiorului unor astfel de locuințe întâmpină serioase greutăți. În unele dintre ele nu s-a putut surprinde nici o urmă de folosire a focului, ceea ce, în condițiile climatice din Transilvania, pare greu de acceptat. În altele s-au identificat pete de pământ ars, fapt ce ar sugera că focul se făcea direct pe podea, fără nici o amenajare. S-au găsit, însă, în mai multe locuințe, vetre amenajate sub forma unor platforme din lut, uneori cu o bordură la margine, care ar putea fi și baza unor cuptoare. Acestea din urmă au fost și ele descoperite fiind clădite (bolta) din pietre mărunte legate cu lut și într-un singur caz un cuptor era obținut dintr-un bloc de pământ cruțat în timpul săpării locuinței și apoi golit la interior (Noșlac). La Țichindeal, în

³⁵ N. Lupu, *ActaMN*, 5, 1968, p. 445-450.

³⁶ D. Protase, *Apvlvm*, 7/1, 1968, p. 229-239; Idem, *op. cit.*, p. 63.

spațiul dintre locuințe au fost surprinse trei vetre de foc, de formă aproximativ rotundă și cu diametrele între 0,90–1,10 m, mai ridicate cu 0,15 m față de nivelul de călcare din așezare. Toate aveau la bază un pat din pietre peste care se suprapunea un strat de lut, gros de 7–8 cm și puternic ars. Credem că vetrele aparțineau, fiecare, unei singure familii, căci una dintre locuințe era legată de vatră printr-un pavaj executat din pietre mărunte, lat de circa 0,60 m și lung de 4 m. O vatră, construită în aceeași tehnică, am surprins și în așezarea de la Ghijasa de Jos, aflată în curs de cercetare..

Dintre construcțiile cu rol gospodăresc, prezente în cele mai multe din așezările cercetate, sunt de menționat în primul rând gropile de provizii, transformate pe măsura deteriorării lor în gropi de gunoi. Peste tot unde au apărut, ele sunt mai numeroase decât locuințele, iar în trei cazuri s-au găsit gropi construite din interiorul unor locuințe: Slimnic, Lechința și Obreja. Forma lor este variată. Cele mai frecvente au formă de butoi, de căldare, tronconice cu fundul arcuit, iar la unele din ele s-au putut identifica, pe pereți, urme de lutuire.

Alte amenajări identificate în satele daco–romane sunt cuptoarele de copt pâine (Obreja, Boarta) și vetrele de foc de tipul celor descrise la Țichindeal.

Deși foarte lentă, o evoluție se poate surprinde și în această categorie de sate, atât de tradiționaliste, în sensul că se renunță la bordeie în favoarea locuințelor ușor adâncite (Slimnic) sau a locuințelor de suprafață (Obreja).

Despre alte aspecte legate de topografia acestor sate, cum ar fi amplasarea și orientarea locuințelor, existența altor construcții cu rol gospodăresc sau a unora cu folosință comunitară, în stadiul actual al cunoștințelor putem face, doar unele considerații foarte generale. La Slimnic, în așezarea „Șarba–Stempen“, s-a observat o anumită dispunere a locuințelor în șiruri, fără a putea vorbi, însă, de o sistematizare a așezării.³⁷ La Țichindeal, toate cele șapte locuințe identificate se situau pe un aliniament ușor curbat, care urmărea în general linia celei de-a doua terase a văii Rotbavului, și aveau o orientare N–S. În fața acestei linii de locuințe au apărut cele trei vetre de foc într-un caz locuința fiind legată de vatră printr-un pavaj cu bolovani mărunți de râu, lung de aproximativ patru metri.

³⁷ I. Glodariu, *op. cit.*, p. 58.

Sub raportul materialelor folosite și al tehnicilor de construcție, locuințele populației autohtone din mediul rural continuă pe cele din perioada anterioară și aceasta constituie un indiciu că, sub aspectul posibilităților economice ale populației, lucrurile nu s-au schimbat prea mult. Dar pe parcursul epocii romane se poate remarca, totuși, un anumit progres. Pe lângă renunțarea, în bună parte, la bordeie în favoarea locuințelor de suprafață s-au găsit și bulgări de mortar sau cărămizi romane, al căror rost încă nu a putut fi suficient precizat.

Cu privire la structurile administrative în care au fost integrate așezările rurale distingem în mod clar două situații. În teritoriile minicipalizate satele erau grupate în districte (comune) cu centrul în una din așezările mai dezvoltate. Pornind de la situația atestată la *Aquae*³⁸, putem presupune că, la fel erau organizate și conduse comunitățile rurale din teritoriile coloniilor daco-romane.

În zonele necuprinse în teritoriile orașelor, avem atestat în trei cazuri termenul de *vicus*: *vicus An(artorum?)*³⁹, *vicus Pirustarum*⁴⁰ și *Patavisensium vicus*⁴¹. În toate cazurile numele derivă de la un etnonim.

Prin analogie cu situațiile cunoscute, putem presupune că și în jumătatea de răsărit a provinciei, pentru care nu avem nici o confirmare epigrafică, unele sate purtau numele de *vicus* și se administrau după modelul roman. În această situație se aflau, foarte probabil, mai multe așezări, întemeiate de coloniști, situate mai ales pe drumurile ce traversau provincia spre răsărit, ca ramificații ale principalului drum imperial. Descoperiri arheologice evidențiază în aceste puncte arii întinse de locuire, edificii realizate în tehnica și cu dotările arhitecturii urbane, unele posibil cu utilitate publică. Sub aspectul vieții economice se remarcă ponderea însemnată a activităților meșteșugărești, iar frecvența mai mare a descoperirilor monetare, inclusiv a monedei de argint sunt iarăși semne că aceste așezări depășiseră stadiul unor simple sate și deveniseră centre complexe de viață economică. În jurul lor gravitau și foarte probabil erau legate administrativ mulțimea așezărilor mai

38 *IDR*, III/3, 10; Pentru *pagus* în Imperiu și în Dacia vezi; *RE*, XVIII, 2, col. 2318; D. Tudor, *op. cit.*, p. 378 sqq; M. Macrea, *op. cit.* p. 145; L. Țeposu Marinescu, *Sargetia*, 18-19, 1984-1985, p. 125-128; I. Piso, *l. cit.* p. 66.

³⁹ V. Pârvan, *op. cit.*, p. 271; C. Daicoviciu, *ActaMN*, 3, 1966, p. 164, 169.

⁴⁰ *IDR*, I, p. 226, nr. 39 (TabCerD IX).

⁴¹ M. Bărbulescu, *Potaissa. Studiu monografic*, Turda, 1994, p. 30-39.

modeste cu arhitectură simplă și adeseori și cu un număr redus de locuitori, cele mai multe de fapt simple cătune. Aceste unități administrative puteau purta denumirea de *territoria*, ca în alte părți ale Imperiului și ca cel din jurul Sucidavei. Numărul, mărimea și amplasarea concretă în teren a acestor unități administrative este foarte greu de reconstituit. Un lucru apare cert, anume că centrele acestor unități administrative se aflau întotdeauna pe traseele unor drumuri importante, așa cum am menționat pe valea Mureșului și a Târnavei Mari, iar pentru sudul provinciei o astfel de unitate administrativă s-a putut constitui în jurul așezării de la *Cedonia*–Gușterița. O trasare, evident aproximativă, a limitelor acestor teritorii exclusiv rurale se poate face observând concentrarea așezărilor în teren și coroborându-le permanent cu aspectele de microrelief și legat de aceasta cu posibilitățile concrete de comunicare și de legătură pentru fiecare așezare.

În aceste structuri administrative a fost incorporată și populația băștinașă ce locuia în satele modeste atestate în mediul rural, în unele ea fiind aproape exclusivă, în altele locuind alături de alte elemente colonizate, foarte probabil de condiție peregrină.

Nu avem dovezi că în provincie au supraviețuit așezări dacice mai dezvoltate care să fi dobândit statutul de *civitas* și care să constituie centre ale unor structuri administrative. Afirmând acest lucru avem în vedere următoarele realități evidențiate de repertorierea tuturor descoperirilor rurale: nu se poate sesiza niciunde în Dacia intracarpatică o zonă cu locuire preponderent sau exclusiv dacică, peste tot așezările autohtone fiind dispersate printre așezări întemeiate de coloniști; nici una dintre așezările dacice cunoscute nu justifică prin dimensiunile sale un posibil rol de centru al unei comunități autohtone; cazurile de continuitate de locuire dacică pe aceleași vetre nu sunt prea numeroase și oricum nu sunt grupate, astfel încât să ne indice supraviețuirea unor structuri administrative anterioare cuceriri.

Dacă adăugăm acestor observații și unele de caracter mai general precum amploarea fenomenului colonizării în Dacia romană sau tendința statului roman de a se implica tot mai mult în administrarea provinciilor avem, poate, mai multe explicații pentru realitățile constatate în provincia dacică.

Dumitru POPA

MEDIEVISTICĂ

ARHEOLOGIE MEDIEVALĂ

**CONSIDERAȚII CU PRIVIRE LA LINIILE ÎNTĂRITE
DE TIPUL PRISĂCILOR DIN TRANSILVANIA
(sec. IX-XIII)***

**ÜBER VERTEIDIGUNGSLINIEN
VON DER ART DER VERHAUE IN SIEBENBÜRGEN (9. - 13.JH.)
(ZUSAMMENFASSUNG)**

Infolgedessen wurde die Grenze des ungarischen Reiches, das in Pannonien errichtet wurde und auch Siebenbürgen umfaßte, klar festgelegt, in einer Epoche als diese Macht nördlich des Balkanraumes ihr Gebiet vor Wandervölkern, wie Petschenegen, Usen und Kumanen, aber auch von den angrenzenden Mächten, Byzanz, das Kiewer und das Deutsche Reich, schützen mußte. Innerhalb dieser Grenzen erhielten die Burgen vor dem 10. Jahrhundert - die von der ungarischen Geschichtsschreibung bezweifelt werden -, die vom ungarischen König erobert wurden, die Rolle von Verteidigungspunkten, die gelegentlich auch die Zeitspanne der ungarischen Landnahme nahelegen. Zu diesen zählen auch die Befestigungen im Südosten Siebenbürgens, bekannt unter der Bezeichnung Homárka (80 km lang zwischen Comălău und Boroşneul Mare, Kreis Harghita und Covasna) und die Tatarenschanze.

Die Verhaue werden auch in den Urkunden des 13. Jahrhunderts erwähnt – außer den im Jahre 1211 genannten –, wie z. B. 1272, als *Gäste* aus Felzaz das Recht erhalten *bis zu den Verhauen im Wald der Maramuresch, beginnend mit ihrer eigenen Gemarkung, in jedwelcher Art in der Theiß Fischfang zu betreiben*. Aus dieser Urkunde, verglichen mit der Schenkung an den Deutschen Ritterorden, geht hervor, daß die Verhaue vor allem aus bewaldeten Gebietsstreifen bestehen, außerhalb derer die Bevölkerung angesiedelt wurde. Ein wichtiges Beispiel finden wir auch im Fogarascher Land, wo nach der Grenzverlegung der Ungarn an den Altfluß dieses Gebiet seine Eigenständigkeit verlor, so wie früher der Raum zwischen Harbach und Alt: ein *desertum* vor den Verhauen. In Fortsetzung dieser Idee nahm Th. Nägler an, daß zur Verteidigung der Altlinie auch der Abzug der rumänischen Gemeinschaften gehörte und auf der Grenzlinie Seklergemeinschaften angesiedelt wurden.

Anhand der bisherigen Ausführungen kann man annehmen, das die Verhauelinien in Siebenbürgen in drei Zeitabschnitten errichtet wurden:

1. In der ersten Etappe (9. -10. Jh.) gab es in Siebenbürgen politische Gebilde, wie die Verhaue am Mesesch-Tor zeigen, die z. T. ältere römische Wehranlagen nutzten;
2. In der zweiten Etappe (11. -12. Jh.) verstärkte die Arpadendynastie ihre Grenzen durch neue Verhaue, deren Schutz den Petschenegen und Seklern übertragen wurde;
3. In der dritten Etappe (13. Jh.) treten die Grenzverhaue in den Hintergrund, sie verbleiben Verteidigungszentren im Landesinnern; nach der Aufgabe der Verhaue in der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts wurden Erd- und Steinburgen gebaut.

Încă din sec. I a. Ch. - I p. Ch. fortificațiile dacice au primit caracterul de piese ale unui sistem defensiv, iar, mai târziu, parte din granițele medievale ale Transilvaniei au acoperit adesea acest sistem, datorită faptului că valoarea strategică a unor teritorii și locuri a rămas perenă, pe fondul unor apropieri de concepții în ceea ce privește sistemul de fortificare pe înălțimi greu accesibile, propriu dacilor și cel de folosire a terenului cu maximum de apărare naturală, caracteristic pentru perioada medievală timpurie.¹ Castele din perioada romană sunt doar parțial refolosite în perioada de început a evului mediu, o excepție fiind la Apulum, unde avem atestată refolosirea unei părți a vechiului castru încă de la sfârșitul secolului al VI-lea în perioada gepidă și un alt exemplu este dat de utilizarea, aproximativ în aceeași perioadă și în aceeași manieră, a unui colț din castrul de la Capidava. P. Niedermaier, pe baza studiilor topografice asupra Clujului medieval, a ajuns la concluzia că acel *castrum Clusa*, menționat în legătură cu ducatul lui Gelu, ar putea fi identificat cu "orașul vechi", iar incinta sa a refolosit vechea incintă a castrului roman care a existat înaintea constituirii municipiului Napoca, ipoteza sa fiind preluată și de alți cercetători², dar în opinia noastră ipoteza rămâne doar o bază de lucru atâta timp cât nu avem o confirmare arheologico-istorică.

Granița, ca sistem defensiv al unei formațiuni politice, a reprezentat un element fundamental al sistemului politico-militar, o delimitare a autorității și competenței unui stat simbolizat de șef, o barieră de protecționism economic și cultural. Pentru orice tip de stat, marcarea limitelor reprezenta un atribut de rigoare și bună organizare.³ În consecință, granița regatului ungar, edificat în Câmpia Pannonică, cuprinzând și Transilvania, a fost clar stabilită în condițiile în care noua putere nord-balcanică trebuia să-și asigure apărarea teritoriului în fața unor popoare migratoare - pecenegii și cumanii - dar și a puterilor cu care se învecina - Bizanț și Imperiul Romano-German.

* O primă variantă în limba germană a apărut în ZSL, 25/2, 2001, p.169-179.

¹ În sprijinul acestei afirmații vin descoperirile de la Ardan, Bănița, Bâta Doamnei, Breaza, Pescari etc.

² P. NIEDERMAIER, *Geneza centrului istoric clujean în lumina planimetriei sale*, ActaMN, 16, 1979, p.206. Această ipoteză a fost reluată și de K. HORED (*Siebenbürgen in Frühmittelalter*, Bonn, 1986, p.132-133) și apoi de Al. MADGEARU (*Români în opera Notarului Anonim*, Cluj-Napoca, 2001, p.182-183)

³ A. A. RUSU, *Cetăți din voievodatul Transilvaniei (sec. XI-XIV)*, Cluj-Napoca, 1987, teză de doctorat, p.168.

În cadrul acestor granițe, fortificațiile anterioare secolului al X-lea⁴ - puse sub semnul îndoielii de către istoriografia maghiară⁵ -, cucerite de către regatul ungar, au dobândit și funcționalitatea de puncte întărite de apărare a hotarelor, ele reliefind de multe ori etapele în care s-a organizat apărarea noilor teritorii anexate regatului maghiar. Probabil, alături de acestea trebuie puse și elementele continue de apărare din sud-estul Transilvaniei, cunoscute sub numele de Homárka - 80 km între Comălău și Boroșneul Mare⁶ - (Fig.1).

Decretele regale, cronicile și unele documente relatează despre existența unor mărci, conduse de *comes confiniorum* și populate cu elemente militare specializate⁷. Din secolul al XII-lea hotarele unui stat nu mai pot fi dissociate de anumite puncte fixe de apărare. Mai bine documentată și supusă analizei, granița de vest a regatului arpadian către Imperiul German⁸ este capabilă să ofere termene sugestive de comparație pentru Transilvania, însă forme asemănătoare, apropiate de spațiul transilvănean și cu evidente similitudini se regăsec și în zona Dobrogei.⁹ În acest spațiu geografic Imperiul Bizantin a încercat printr-un aliniament de valuri - de pământ sau de pământ și piatră

⁴ Fie că este vorba despre fortificații ridicate de centrele de putere existente în această perioadă sau este vorba de vechile elemente defensive ridicate de administrația romană a provinciei Dacia și în acest din urmă caz vezi informația lui Anonymus, cum că la Porțile Meseșului s-au ridicat ziduri (G. POPA-LISSEANU, *Izvoarele istoriei românilor*, I, p.43, Anonymus, cap. XXII). Aceste "ziduri", așa cum foarte bine sugerează A. A. Rusu (*Cetăți*, p.34), nu puteau fi ridicate decât în perioada romană, deoarece atât maghiarii cât și populația din Transilvania nu stăpâneau tehnica ridicării de fortificații din piatră în sec. IX-X.

⁵ GY. NOVÁKI, GY. SÁNDORFI, *Untersuchungen der Struktur und des Ursprungs der Schanzen der Frühen ungarischen Burgen*, în AAASH, 33, nr.1-4, 1981, p.149.

⁶ G. FERENCZI, I. FERENCZI, *Székelyöldi gyépek*, în *Körunk*, 32, nr.2, 1972, p.305-312.

⁷ GY. GYÖRFY, *Die Entstehung der ungarischen Burgorganisation*, în AAASH, 28, nr.3-4/1976, p.334-335. Th. Nägler este de părere că puterea regală a aplicat concomitent cu cucerirea militară și altă metodă: atragerea unor populații în sprijinul ei. Printre populațiile alogene din Transilvania care au colaborat în acest sens fiind secuii, pecenegii iar ulterior sașii. Th. NÄGLER, *Români și sașii până la 1848. Relații economice, social și politice*, Sibiu, 1997, p. 37.

⁸ K. TAGANYI, *Alte Grenzschutz - Vorrichtungen und Grenz-Ödland: gyepü und gyepüelve*, în *UJ*, I/2, 1921, p.105-121; M. HORWATH, *Nyugati Határvédelemünk stratégiai taktikai jelentőségének néhány kérdése a XI-XII. században*, în *HK*, Budapesta, 4, nr.1-2, 1957, p.169-170; H. GÖCKENJAN, *Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn*, în *Quellen und Studien zur Geschichte des Östlichen Europa*. Herausgegeben von Manfred Hellmann, Wiesbaden, 1972, p. 5 sqq.

⁹ I. BARNEA, *Din istoria Dobrogei*, III, București, 1971, p.97-116.

- și fortificații mărunte de înălțime, să-și stabilească în cursul secolelor X-XII o linie defensivă puternică, care să contracareze atacurile pecenege dinspre Câmpia Română și sudul Basarabiei. Astfel de fortificații, cu și fără valuri continue, marchează fruntariile politice ale statelor feudale, ale unor unități politice mărunte, în Polonia, Slovacia, Boemia și Germania¹⁰.

Apariția primelor sisteme de fortificații transilvănene medievale timpurii este în principal rezultatul transformărilor de ordin economic și socio-politic petrecute în sânul populațiilor aflate pe teritoriul Transilvaniei. M. Rusu consideră că, alături de acești factori, a contribuit și conjunctura istorică favorabilă, precum și repetatele incursiuni sau dislocări de populații, care au generat apariția de fortificații *la adăpostul cărora populația autohtonă și-a putut apăra avutul și ființa* (sic!)¹¹. Dar cu privire la anumite tipuri de fortificații din această perioadă literatura de specialitate este în suferință, multe dintre cetățile pomenite în cronicile secolelor XII-XIII negăsindu-și o identificare în teren sau fiind încă probleme disputate¹², insuficient cunoscute fiind, alături de acestea, și sistemele de prisăci (lat. *indagine*, ung. *gyepűk*, germ. *Verhaue*).

Existența liniilor de întărituri de tipul prisăcilor este confirmată în Transilvania, pe lângă relatările cronicilor ce fac referire la evenimente petrecute în cursul secolelor X-XI¹³, chiar și de documente din sec. XIII¹⁴, din anii 1211, 1222, 1252, 1271 și în unele cazuri de toponime, cum ar fi: Presaca, Căpuș, etc. Larga răspândire a prisăcilor în Europa Centrală și de Sud-Est (Polonia, Boemia, Saxonia, Silezia, Ungaria¹⁵) în secolele X-XIII ne

¹⁰ B. GEDL, *Erforschungen der mittelalterlichen Wehranlagen in nördlichen Teil des schlesisch-Kleinpolnischen Grenzgebietes*, în *Zeszyt naukowe Univ. Jagellons. Prace Arch.*, z. 23, 1976, p.97; (apud A. A. Rusu, *Cetăți*, p.170).

¹¹ M. RUSU, *Cetățile transilvănene din sec. IX-X și importanța lor istorică*, în *Ziridava*, X, 1978, p.161-162.

¹² Al. MADGEARU, *Români în opera notarului anonim*, Cluj-Napoca, 2001, p.159 sqq.

¹³ Anonymus, *Gesta Hungarorum*, în G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*, I, București, 1934 (Anonymus); *Cronica notarului Anonymus. Faptele ungarilor*, traducere și comentariu P. L. TOCIULESCU, București, 1996 (Cronica); Simon de Keza, *Gesta Hungarorum*, în *Scriptores Rerum Hungarorum*, I, Budapesta, 1937 (Scriptores); *Legenda Sancti Stephani regis*, în *Scriptores*, II.

¹⁴ DIR, C, I, p.183 nr.130, II, p.6 nr.5, p.145 nr.145; *Ukb.*, I, p.11-12.

¹⁵ T. LALIC, *Recherches sur les origines des villes en Pologne*, în APH, II, 1959; W. HENSEL, *L'etude des villes du Haut Moyen %oge en Pologne au moyen de la methode archeologique*, în *DaciaNS*, V, 1966, p.423 sqq, unde se află și o bibliografie cuprinzătoare; J. KUDRNAC, *Cercetări arheologice în horodiștea slavă de la Klucov (Cehoslovacia)*, în *SCIV*, 18, 2, 1967, p.269 sqq; K. HOREDTE, *Contribuții la istoria Transilvaniei în sec. IV-XIII*, București, 1959, p.110 (Contribuții).

arată că acest sistem de fortificare era folosit în acea vreme pe un vast teritoriu, de diverse populații¹⁶. Cronica pictată de la Viena îi menționează pe cumani (de fapt pecenegi) ca fiind cei care au distrus, cu ocazia invaziei lor, în zona porților Meseșului niște întărituri numite prisăci¹⁷.

Toponimicele transilvănene: Prisaca, Posada, Poarta, Straja etc., Gyepü, Kapu, Ör¹⁸ etc., ne indică uneori traseul acestor linii fortificate, ce constau din zone împădurite (generând niște fâșii de „garduri vii”) sau din întărituri de stâlpi groși înfipti în pământ unul lângă altul și legați cu nuiiele în zonele de trecere prin aceste fâșii de pădure, linii întâlnite mai ales la marginile regatului arpadian¹⁹. În acest sens avem, în Transilvania, numeroase toponime care amintesc de acele întărituri mai simple, din copaci și șanțuri, din îngrădituri și valuri de pământ, care se numeau *prisăci și porți*, în limba română, *indagines* și *portae*, în limba latină, *gyepü* și *Kapu*, în limba maghiară²⁰. Unele dintre aceste "întărituri" sunt distruse sau refolosite de către maghiari în perioada luptelor pentru cucerirea Transilvaniei. Existența lor

¹⁶ Închiderea și apărarea granițelor prin prisăci era practică pe un areal geografic mare, din zona Rusiei și Ucrainei și până în Boemia și Silezia. Deoarece toate aceste țări au fost locuite de slavi, originea slavă a acestui sistem de fortificații este foarte probabilă, fiind adoptată și perfecționată corespunzător necesităților fiecărei zone. În cadrul regatului maghiar această tehnică de fortificare a fost preluată și practică mai ales în sec. XI-XII, liniile de prisăci formând de a lungul frontierelor Ungariei principalul mijloc pentru apărarea țării. K. HOREDTE, *Contribuții*, p.111 cu bibliografia. Pentru acest sistem defensiv la granița Țării Românești, vezi V. URSACHE, *Posade, vătășii, plaiuri - elemente de străjuire a fruntariilor Țării Românești în evul mediu*, în *RIM*, 3, 1998, p.56-58.

¹⁷ *Scriptores Rerum Hungaricarum*, ed. E. SZENTPETERY, I, Budapest, 1937, p.366.

¹⁸ Alături de acestea ar putea fi menționate și toponimele ce conțin sau sunt derivate din latinescul *clusa*, care însemnă fortificație sau poartă care închide o cale de acces. *Mittelateinisches Wörterbuch bis zum ausgehenden 13. Jahrhundert*, II/5, Belin, 1973, col.733; K. HOREDTE, *Siebenbürgen in Frühmittelalter*, Bonn, 1986, p.132.

¹⁹ K. HOREDTE, *Contribuții*, p.111; ȘT. PASCU, M. RUSU și colab., *Cetatea Dăbâca*, în *ActaMN*, 5, 1968, p. 162.

²⁰ Astfel de prisăci, porți, posade mai sunt amintite pentru această perioadă și în Țara Românească, Moldova, Ungaria, Slovacia, Boemia, Polonia, Silezia (vezi ȘT. PASCU, *op.cit.*, p. 224; W. HENSEL, *Types de fortifications des Moyen-Age*, în *Archeologia Polona*, Varșovia, 1959, p.72 și urm.). Este de menționat în acest context și sistemul de prisăci existente la granița de nord-est a regatului maghiar, întărit în preajma marii invazii mongole (V. Spinei, *Marile migrații din estul și sud-estul Europei în secolele IX-XIII*, Iași, 1999, p.403).

pe întreg teritoriul transilvănean este susținută și de menționarea unor astfel de fortificații de către Anonymus în a sa cronică *Gesta Hungarorum*²¹. Aceste întărituri sunt relevante pentru completarea tabloului succesiunii cronologice și topografice a etapelor avansării și a includerii unor părți ale Transilvaniei în sfera autorității politico-militare ungare²², așa cum apreciază și K. Gündisch, care menționează că aceste sisteme de fortificații sunt alcătuite dintr-o fâșie de pământ de 10-40 km lățime, lăsată în paragină, cu păduriș des, de netrecut, controlate fiind la *porți* (ung. *kapus*), deci la ieșirea căilor accesibile din păduriș, prin cetăți de pământ și așezări ale unor grupuri de apărători de graniță²³. Se poate presupune că acest sistem de protecție a granițelor în zonele cele mai expuse era sau a fost mutat corespunzător cu populația care asigură paza granițelor²⁴: pecenegii²⁵ și populația autohtonă, iar ulterior secuii²⁶. Analiza interdisciplinară a deplasării prisăcilor - acele *indagine*, *gyepii* sau *presaka*, prevăzute la intervale cu locuri de trecere străjuite, denumite *porta*, *clusa* sau *kapus* -, a zonelor, parțial evacuate sau abandonate de populația locală, situate în fața lor - numite *terra deserta* sau *gyepüelve* - și mutarea grupurilor militare - evocate sub numele de *speculatores*, *exploratores*, *sagittarius*, *örök* sau *strazsa* - însărcinate cu

²¹ Atunci locuitorii țării, la porunca lor [a căpeteniilor ungurești] au ridicat porți de piatră și au făcut o îngrăditură mare de copaci, la hotarul țării [lui Arpad]; Anonymus, cap.XXII.

²² K. HOREDT, *Contribuții*, p. 113. Cele cinci etape de pătrundere a regatului maghiar în Transilvania sunt: linia Someșului Mic pe la 900, linia Mureșului pe la 1000, linia Târnavei Mari pe la 1100, linia Oltului pe la 1150 și linia Carpaților pe la 1200.

²³ K. GÜNDISCH, *Autonomie de stări și regionalitate în Ardealul medieval*, în *Transilvania și sașii ardeleni în istoriografie Din publicațiile Asociației de Studii Transilvane Heidelberg*, Sibiu, Heidelberg, 2001, p. 37-38.

²⁴ K. GÜNDISCH, *op.cit.*, p.38.

²⁵ Considerăm că această populație, mai ales după 1068, este folosită de regalitatea arpadiană ca și populație de graniță, avându-i atestați în armata comitelui de Sibiu, Joachim și fiind așezați în zona Țării Făgărașului, care la acea dată se afla la limita de sud-est a regatului maghiar; DRH, D, I, p.28-29; UKB., I, p.35; A. LUKACS, *Țara Făgărașului în evul mediu (sec. XIII-XVI)*, București, 1999, p.156. D. N. Busuioc von Hasselbach consideră că pătrunderea elementelor pecenege în Țara Făgărașului, ținut aflat în apropierea zonelor pericarpate, controlate de pecenegi din secolul al X-lea, s-a putut face încă în secolul al X-lea, fiind continuată și în veacul următor, admitând și el transformarea acestora în populație de grăniceri după anul 1068 (D. N. BUSUIOC von HASSELBACH, *Țara Făgărașului în secolul al XIII-lea. Mănăstirea cisterciană Cârța*, vol. II, Cluj- Napoca, 2001, p.27-28).

²⁶ D. N. BUSUIOC von HASSELBACH, *op.cit.*, p.34.

paza acestor sisteme²⁷, conduce la concluzia, cvasiunanim răspândită, că procesul ocupării Transilvaniei de către regalitatea ungară s-a produs în mai multe etape principale²⁸, etape ce urmăresc în principal reperatele cronologice propuse de K. Horedt²⁹, dar existând și unele diferențe la nivel cronologic mai ales pentru ultima etapă³⁰. A. Ioniță, pe baza descoperirilor din necropola de la Feldioara, coroborate cu descoperiri analoge din spațiul transilvănean - Peteni³¹, Zăbala³², Orăștie-Cetate³³ - sau de dincolo de Carpați - Bâta Doamnei³⁴-, consideră că trebuie coborâtă datarea pentru atingerea liniei Carpaților de către regatul maghiar, data de 1200 sau domnia lui Andrei II ne mai putând fi acceptată și propune perioada reprezentată de domnia lui Geza II, care se pare că a avut capacitatea militară și organizatorică de a extinde granița estică a regatului³⁵.

Extrem de lacunară, atestarea documentară a prisăcilor din Transilvania sugerează doar în linii generale sensul și fazele deplasării triburilor și apoi ale hotarelor regatului ungar, totuși prin analizarea descoperirilor

²⁷ Pentru populațiile de "grăniceri", vezi H. GÖCKENJAN, *Hilfsvölker und Grenzwächter in mittelalterlichen Ungarn*, Wiesbaden, 1972; GY. GYÖRFFY, *Az Arpád-kori Magyarország történeti földrajza*, I, Budapesta, 1963.

²⁸ Pentru dezvoltarea acestei teme, vezi: ȘT. PASCU, *Voievodatul Transilvaniei*, I, Cluj, 1971, p.95 sqq cu bibliografia (Voievodatul); K. HORED, *Contribuții*, p.110 sqq cu bibliografia. În sprijinul acestei teorii vine și forma alungită pe care a avut-o comitatele - forma alungită a comitatelor ne indică o evoluție acumulativă, prin anexări teritoriale sectorizate. Această acumulare a fost stopată la mijlocul sec. XII pe o linie ce străbate aproximativ la nord-est către sud-vest centrul Transilvaniei. Acest sistem castrens legat de organizarea comitatelor, nu a rezistat în principal datorită slăbirii puterii regale și orientării interesului militar în perioada sec. XIII-XIV spre apărarea granițelor; A. A. RUSU, *Geneza domeniilor cetăților din Transilvania (sec. XI-XIV)*, în *AIA*, 23, 1980, p.59-60.

²⁹ K. HORED, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV-XIII*, București, 1958, p.109-131. IDEM, *Siebenburgen im Frühmittelalter*, Bonn, 1986, p.111 sqq.

³⁰ A. IONIȚĂ, *Date noi privind colonizarea germană în Țara Bârsei și granița de est a regatului maghiar în cea de a doua jumătate a secolului al XII-lea*, în *RI*, 5, 1994, 3-4.

³¹ Z. SZEKÉLY, *Necropola medievală de la Peteni (com. Zăbala, jud. Covasna)*, în *SCIVA*, 41, 1990, 1, p.87-110.

³² IDEM, *Korai Középkori temetők Délkelet - Erdélyben*, Korunk Evkönyv, 1973, p.218-228.

³³ Informație Z. K. PINTER.

³⁴ C. MĂTASĂ, I. ZAMOȘTEANU, *Săpăturile de la Piatra Neamț*, în *MCA*, 7, 1961, p.346-348.

³⁵ A. IONIȚĂ, *Date noi privind colonizarea germană în Țara Bârsei și granița de est a regatului maghiar în cea de a doua jumătate a secolului al XII-lea*, în *RI*, 5, 1994, 3-4, p.278-279.

arheologice și mai ales prin coroborarea acestora cu cercetările de toponimie și hidronimie se poate urmări traiectul unor granițe fortificate în sistemul prisăcilor. În pofida acestui obstacol major, cât și a circumstanței că, fiind devansate succesiv unele prisăci au devenit linii fortificate dispuse în adâncimea teritoriului statal³⁶, îngreunând astfel datarea diverselor segmente, mutarea prisăcilor la anumite intervale reprezintă o realitate istorică care nu poate fi obiectiv contestată³⁷ și este strâns legată de avansarea hotarelor regatului arpadian dinspre vestul spre sud-estul Transilvaniei. Așa cum spuneam mai sus, procesul este facil de urmărit prin analizarea unor toponime și hidronime care atestă prezența unor populații de grăniceri, cum sunt și secuii, atestați în secolul al X-lea în Bihor³⁸ și în secolul al XI-lea pe latura internă a Munților Apuseni³⁹, ca apoi să fie atestați în zona sud-estică a Transilvaniei în cursul secolului al XIII-lea.

Probabil că în secolele IX-X prisăcile - ca sistem defensiv la graniță - existau în Transilvania în legătură cu centrele de putere și construcția lor era asemănătoare cu cea folosită în această perioadă în celelalte părți ale ducatului ungar⁴⁰.

În partea de est a Transilvaniei cel mai cunoscut sistem de fortificații, interpretat de către unii cercetători ca fiind un tip de întăritură de graniță - prisacă, este cel din punctul "Homárka". Valul cu lungimea de aproximativ 12 km este cunoscut în literatura de specialitate și ca *șanțul ars*⁴¹, fiind

³⁶ O astfel de situație este cazul prisăcilor cetăților Ungra și Hălmeag, care devin linii fortificate în interiorul teritoriului prin așezarea teutonilor în Țara Bârsei. UKB., I, p.11-12; A. LUKACS, *op.cit.*, p.158-159.

³⁷ DAN. N. BUSUIOC VON HASSELBACH, *Mănăstirea Cârța în sec. XIII. Contribuții la istoria Țării Făgărașului în evul mediu timpuriu*, Cluj-Napoca, 1997, teză de doctorat. (Mănăstirea Cârța).

³⁸ D. N. BUSUIOC von HASSELBACH, *Țara Făgărașului în secolul al XIII-lea. Mănăstirea cisterciană Cârța*, vol. II, Cluj-Napoca, 2001, p.34.

³⁹ G. GYORFFY, *Der Ursprung der Szekler und ihre Siedlungsgeschichte*, în *Siebenburgen und seine Volker*, Hrsg. E. Malyusz, Budapest, Leipzig, Milano, 1943, p.88-89, 108-109. Prezența lor în această zonă se leagă de înglobarea văii Mureșului, la începutul secolului al XI-lea, după alungarea pecenegilor, în limitele regatului arpadian.

⁴⁰ L. GERÖ, *Magyarországi Várépítészlet (Vázlat a magyar várépítés fejezeteiről)*, Budapest, 1975, p. 17.

⁴¹ Valul - *șanțul ars* - desparte bazinul geografic Sf. Gheorghe de bazinul Tg. Secuiesc. Literatura mai veche îl descrie ca existând între valea Râului Negru (Reci) și vf. Pilișca, la 12 km sud.

considerat drept un tip de prisacă⁴², dar unii cercetători nici nu acceptă astfel de sistem - arsura din șanț și val o consideră drept rezultat al arderii construcției de lemn (palisadei)⁴³. Această ipoteză pare să fie confirmată de constatările făcute în urma cercetărilor arheologice, ce au reliefat existența unor resturi de pari carbonizați într-un strat ars la roșu⁴⁴. O analogie pentru acest tip de sistem defensiv o avem în Rusia, unde pentru a stopa invaziile popoarelor stepei, la hotarele sudice ale cnezatului a fost ridicată o centură fortificată, menționată în cronicile de secol XIII sub numele de *valul polovțienilor*⁴⁵. Aceste tipuri de șanțuri aflate pe teritoriul județului Covasna au fost cercetate de către Z. Szekely, dar, la vremea respectivă, nu s-a ajuns la o concluzie pertinentă cu privire la cronologie și nici cu privire la destinația lor. Concluzia care s-a tras a fost că ele nu pot fi în nici un caz *prisăci*, deoarece sunt amplasate mult în spatele a ceea ce era hotarul estic al regatului arpadian - în cursul secolelor X-XI -, neavând, astfel, nici un rol strategic în cadrul sistemului defensiv⁴⁶. Ipoteza aceasta, din punctul nostru de vedere, nu are cum să fie viabilă deoarece, pe de o parte prisăcile, ca sistem de apărare, nu apar doar în perioada de după intrarea Transilvaniei în cadrul administrativ al regatului arpadian⁴⁷, iar pe de altă parte în cursul sec. X-XI granița regatului arpadian nu avea cum să fie pe culmile Carpaților Orientali atâta timp cât nici măcar centrul Transilvaniei nu era sub stăpânire maghiară⁴⁸. Deci, se poate avansa, cel puțin cu titlu de ipoteză, ideea după

⁴² GY. LÁSZLÓ, A "kettős honfoglalás", Budapest, 1978, p.63 sqq.

⁴³ Z. SZEKELY, *Contribuții la problema fortificațiilor și formelor de locuire din sud-estul Transilvaniei*, în *Aluta*, 1976-1977, p.71, n.14; Pentru cercetări mai noi, vezi: I. FERENCZI, *Régészeti megfigyelések a háromszéki "Homárka" töltésvonulaton* (Cercetări arheologice pe valul "Homárka" din Trei Scaune), în *Acta* 1999, I, 2000, p.217-225.

⁴⁴ Z. SZEKELY, *Contribuții*, p.54.

⁴⁵ V. SPINEI, *Marile migrații din estul și sud-estul Europei în secolele IX-XIII*, Iași, 1999, p.257.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ vezi *Cronica*.

⁴⁸ Este bine cunoscută evoluția evenimentelor din primii ani ai secolului al XI-lea, evenimente legate de lupta dintre Ștefan I și Gyla. Vezi ȘT. PASCU, *Voievodatul Transilvaniei*, ediția II, vol.I, Cluj, 1971, p.67; G. BAKÓ, *Contribuții la istoria Transilvaniei de sud-est în secolele XI-XIII*, în *SCIV*, XII, 1, 1961, p.113; în *Annales Althahenses Maiores* evenimentele sunt înregistrate în anul 1003, cf. *Catalogus Fontium Historiae Hungariae*, ediția A.F.Gombos, vol. I, Budapest, 1937, p.92; A. BEJAN, *Banatul în secolele IV-XII*, Timișoara, 1995, p.111; *Cronica*, p.57-59; I. A. POP, *Românii și maghiarii în sec. IX-XIV. Geneza statului medieval în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1996, p.153; A. IONIȚĂ, *op.cit.*, p.278-279; I. M. ȚIPLIC, *Necropola medieval timpurie de la Orăștie-Dealul Pemilor X2 (Humedoara) și bătălia dintre Ștefan I și Gyla-Gyula*, în *Analele Asociației naționale a tinerilor istorici din Moldova*, Chișinău, 1999, p. 152-153.

care aceste *șanțuri arse* ar aparține unor mici unități administrative de tipul cnezatelor, grupate în jurul unor fortificații de pământ mai ample, datate în sec. IX-X⁴⁹. Pe baza cercetărilor arheologice din anii 1997-1999 s-a putut evidenția faptul că acest val (*șanț ars* - în literatura mai veche) are două etape: una datată în sec. IX-X, fiind vorba de o construcție de pământ cu armătură de lemn și ceea de a doua la sfârșitul sec. XI, o etapă de refacere numai cu pământ după arderea primei⁵⁰. Din punct de vedere al evenimentelor istorice care ar putea să stea la baza distrugerii primei faze a valului, cel mai plauzibil este momentul conflictului dintre regalitatea arpadiană și puterea militară a pecenegilor și astfel prima fază se poate lega de existența în această zonă a unui centru de putere militară a pecenegilor. Este bine știut faptul că a treia etapă de penetrare maghiară în Transilvania, conform etapizării făcute de K. Horedt, trebuie legată și de prezența unor grupuri (relativ numeroase) de pecenegi, care se refugiază foarte de timpuriu din fața cumanilor, grupuri așezate din ordinul regalității ungare, dintr-un interes militar, în diferite zone ale Transilvaniei⁵¹. Acest lucru reiese și din documentul emis de Andrei II, care lasă să se înțeleagă că înainte de colonizarea ordinului cavalerilor teutoni și apoi, sub egida acestora, au existat unele grupuri de sași în teritoriul de la granița de sud-est a Transilvaniei, alături de grupuri de populație românească și pecenegă⁵², toți având în principal sarcina de "grăniceri".

⁴⁹ Existența acestor puncte întărite este reliefată, pentru secolele anterioare penetrării maghiare în Transilvania, atât de izvoarele narative maghiare (vezi bibliografia la ȘT. PASCU, *Voievodatul*, p.24-28 sqq), cât și de o informație răzleață dintr-un izvor bizantin în care este vorba despre *cetățile* (întăriturile - n.a.) de la nord de Dunăre, menționate ca existând către sfârșitul sec. X (KENDROS, în *Fontes Historiae Daco-Romanae*, III, București, 1975, p.141), dar încă neidentificate pe teren. Chiar dacă discuția cu privire la etnicul celor care stăpânesc aceste teritorii este departe a se încheia, nu se poate nega existența unor centre fortificate care nu și-ar avea rostul decât în cazul existenței unui teritoriu dependent de ele, deci o oarecare organizare de tip feudal.

⁵⁰ I. FERENCZI, *op.cit.*, p.225.

⁵¹ M. SZOKOLAY, în *Föld és ember*, IX, 2, 1929, p.89, precum și harta; ȘT. PASCU, *Voievodatul Transilvaniei*, I, p.81-88; P. DIACONU, în *SCIV*, VII, 3-4, 1956, p.421-439.

⁵² G. FERENCZI, I. FERENCZI, *Săpături arheologice la Mugeni. Studiu preliminar (III)*, în *ActaMN*, 14, 1977, p.297, n.90 unde sunt dezbătute teoriile privitoare la acest aspect.

În continuare ne vom referi la granițele de nord și sud ale voievodatului lui Gelu, astfel, teritoriul stăpânirii acestuia se întindea în lungul văii Someșului Mic până la dealurile Meseșului, iar spre sud pe linia Cluj - Turda⁵³. Aceste granițe sunt trasate și de toponimicele ce se referă la prisăci sau întărituri. La Porțile Meseșului se presupune că ar fi prima linie de prisăci a voievodatului-ducaturii lui Gelu; la Someșeni există un nume de hotar *Kapus*⁵⁴, spre vest de Cluj se întâlnesc mai multe toponimice referitoare la porțile care trec prin linia prisăcilor. În afară de numele Clujului, care derivă, probabil, din latinescul *clusa*⁵⁵, se înmulțesc de la Gilău spre vest denumirile referitoare la prisăci, ca pârâul Căpuș (*Copus-Kapus*) - care se varsă lângă Gilău în Someș și în valea căruia s-a desfășurat episodul morții lui Gelu⁵⁶-, comunele Căpușul Mic și Căpușul Mare (*Magyarkiskapus*, respectiv *Magyar Kapus*)⁵⁷. Tot aici se află și pădurea care se numește *Kaputat*⁵⁸, iar mai spre vest, în apropierea Meseșului, se întâlnesc toponimicele Porț (*Porcz*), derivat eventual de la denumirea *Porta Mezesina*, Vașcapău (*Vaskapu*) și Presaca⁵⁹. Toate aceste denumiri atestă în zona de nord-vest a teritoriul intracarpatic a unor puncte întărite care se pot lega de edificarea unui sistem defensiv, propriu unităților politice existente în cursul sec. IX-XI⁶⁰, sistem preluat și de unguri, fiind folosit la fortificarea granițelor în zona Porților Meseșului⁶¹.

⁵³ K. HOREDTE, *Contribuții*, p.115.

⁵⁴ L. MAKKAJ, *Erdély népe a középkorban*, Budapesta, 1934, p.323, apud K. HOREDTE, *Contribuții*, p.115, n.2; vezi harta I, 1.

⁵⁵ *Clusa* - indică o clisură, loc îngust între munți sau dealuri. Există mai multe toponime în Europa medievală formate din cuvântul latin medieval *clusa* (sau *clausura*), care înseamnă „fortificație sau poartă care închide o cale de acces“. K. TAGANYI, *Alte Grenzschutz – Vorrichtungen und Grenz-Odland: gyepu und gypuelve*, în *Ujb*, I, 1921, 2, 105-121; H. Gockenjan, *op.cit.*, p.10-11; D. N. BUSUIOC von HASSELBACH, *op.cit.*, p.182; Al. Madgearu, *Români în opera Notarului Anonim*, Cluj-Napoca, 2001, p.182.

⁵⁶ *Cronica*, p.56.

⁵⁷ vezi harta I, 2

⁵⁸ G. MÜLLER, *Siebenbürgens Stühle, Distrikte und Komitate*, 1914; vezi harta I, 3.

⁵⁹ vezi harta I, 4-6.

⁶⁰ Răspândirea acestui sistem în centrul Europei, zonă eminentă slavă în cursul sec. VIII-XI, nu poate decât să arate că este vorba despre un tip de fortificații pe care maghiarii ajung să-l cunoască doar în zonele de contact cu populația slavă sau "contaminată" de cultura materială slavă; L. CHIȚESCU, *Fortificațiile din pământ și din lemn pe teritoriul țărilor române în evul mediu*, în *SMMIM*, 2-3, 1969-1970, p.47-48.

⁶¹ *Tunc incole terre iussu eorum portas lapideas edificaverunt, et claustram magnam de arboribus per confinium regni fecerunt*; *Cronica*, cap.XXII, p.50-52.

Coborând spre sud, alte denumiri din apropierea orașului Alba Iulia ar putea, prin forma slavă și prin poziția lor topografică, să marcheze prisăci din epoca slavă menite să apere granițele voievodatului de la *Bălgrad*⁶² sau să delimiteze granița cuceririlor maghiare într-o anumită etapă. Astfel, există în Valea Ampoiului, Presaca Ampoiului (*Ompolygepi*), împreună cu pârâul Presaca ce se varsă în Ampoi, iar spre est, în Valea Secașului, o altă Presaca (*Székásgyepü*)⁶³. Toate aceste toponime se întâlnesc sau sunt derivate din denumiri întâlnite în pasajele din cronică referitoare la momentele luptelor de cucerire a teritoriului transilvănean de către maghiari și, deci, ele ar putea reprezenta elemente de fortificații anterioare momentului promovării de către regatul ungar a unei politici de apărare a granițelor sale.

În secolul al XI-lea zona de stăpânire maghiară se întindea aproximativ de-a lungul Someșului Mic și cursului mijlociu și inferior al Mureșului. În cursul secolului al XI-lea, ca urmare a luptelor pentru tron după moartea lui Ștefan I și a amestecului imperiului german în aceste conflicte interne, se mută punctul de gravitate a conflictelor externe spre vest. Această situație este speculată de pecenegi și uzi, care au trecut la atacarea teritoriilor maghiare dinspre Transilvania. De aceste momente se leagă, probabil, toponimicele ce desemnează existența unor linii de prisăci în nordul⁶⁴ și centrul Transilvaniei. Lângă pârâul Becleanului, există un deal *Kapus*; în valea Mureșului există comunele Căpușul de Câmpie (*Mezőkapus*), Căpuș (*Magyrkapud*), lângă Silvașu de Câmpie se află un deal *Kapus*, iar între Banat și Transilvania se află un deal numit Presaca. Probabil, ca urmare a pericolului peceneg, acum se fortifică și Porțile de Fier ale Transilvaniei (*Vaskapu*)⁶⁵.

Dacă prisăcile ridicate la porțile Mezeșului⁶⁶ și cele din regiunea Clujului fac parte din sistemul de fortificații al teritoriilor ocupate în prima

⁶² K. HOREDȚ, *Contribuții*, p.115; IDEM, *Voievodatul de la Bălgrad- Alba Iulia*, în *SCIV*, V, 3-4, 1954, p.485-512. Discuția în jurul existenței sau nu unei astfel de formațiuni politice nu face obiectul studiului nostru, dar, indiferent de aceasta, existența toponimelor este atestată.

⁶³ vezi harta I, 7-8

⁶⁴ În Cronică pictată de la Viena se relatează că în timpul stăpânirii lui Solomon (1063-1074) *cumanii (!)- pecenegii n.a. - distrugând prisăcile din partea de sus a Porților Meseșului pătrunseră în Ungaria...*, în *SRH*, vol. I, p.366.

⁶⁵ vezi harta I, 9-14.

⁶⁶ vezi M. RUSU, *Cetatea Moigrad și Porțile Meseșului*, în *Sub semnul lui Clio*, Cluj, 1974.

etapă de cucerire, atunci prisăcile din dreapta Oltului, menționate succesiv în anii 1211 și 1222, aparțin sigur fazei anterioare ocupării complete a Transilvaniei și fixării granițelor statului arpadian pe creasta Carpaților Meridionali. Mai dificilă este însă datarea strânsă a momentului avansării hotarelor regatului și ridicării primelor prisăci pe malul drept al Oltului. Datorită caracterului lapidar al relatărilor izvoarelor scrise și stadiului incipient al cercetărilor arheologice în acest domeniu, data atingerii malului nordic al Oltului poate fi stabilită doar aproximativ și numai în corelație cu faza precedentă de avansare a graniței regatului arpadian. Cartarea mărturiilor din necropolele târzii de tip Bjelo-Brdo și a descoperirilor monetare subliniază că, după bătălia de Chiraleș, Ladislau I (1077-1095) procedează la ocuparea unor ținuturi libere din centrul Transilvaniei, dispunând acum înaintarea prisăcilor la sudul Târnavei Mari⁶⁷. Prezența în zonele riverane sudice cât și în partea nordică a podișului Hârtibaciului a unor toponime maghiare ce amintesc explicit de prisăci și de porțile acestora sau derivă din atribuțiile grănicerilor, sugerează proximitatea liniei externe a prisăcilor. Este cazul toponimelor Copșa Mică (ung. *Kiskapus*, germ. *Kleinkopisch*), aflate la confluența Vișei cu Târnavă Mare, Copșa Mare (ung. *Nagykapus*, germ. *Grosskopisch*), înălțată pe valea omonimă, care duce prin Coveș spre Valea Hârtibaciului și a postului de observație de la Dealul Frumos (ung. *Lesses*, germ. *Schonberg*)⁶⁸. În rândul toponimelor din partea estică a zonei dintre văile Târnavei Mari și Oltului, ce amintesc de întăriturile de graniță sau de elementele lor componente se numără: Vârful Porții de Fier (ung. *Vaskaputeo*), Poarta (ung. *Kapus*), Presaca (ung. *Gyepu*) și satul Ghipeș (ung. *Gyepes*). Din răspândirea toponimelor de origine tûrcică se poate trage concluzia că, în legătură cu înaintarea sistemului feudal maghiar, pe valea Târnavei Mari, sunt așezate grupuri de secuici și pecenegi, întemeindu-se așezări ale acestora. Limita de sud a așezărilor secuiești nu pare să treacă dincolo de linia interfluviului dintre Târnavă Mare și Hârtibaciu. Apar dincolo de această linie, spre sud, toponime de origine maghiară și tûrcică, care ne indică existența unor drumuri și avanposturi

⁶⁷ DAN N. BUSUIOC VON HASELBACH, *op.cit.*, p.198.

⁶⁸ W. SCHEINER, *Die Ortsnamen im mittleren Teile des sudlichen Siebenburgens*, în *Balkan-Archiv. Fortsetzung des Jahresberichtes des Instituts fur rumanische Sprache*, Bd. I, Leipzig, 1926, p. 78-79, II, 1927, p.136; I. KNIEZSA, *Ungarns Volkerschaften im XI. Jahrhundert*, în *Archivum Europae Centro-Orientalis*, Budapest, IV, 1-4, 1938, p.279;

militare (Șercaia, Hălmeag, Făgăraș, Voila, Colun, Arpaș, Tălmaci, Feldioara, Săcădate) de-a lungul cărora se supraveghea teritoriul până la poalele Făgărașilor⁶⁹. Ca atare, se poate aprecia că în perioada guvernării regelui Coloman I (1095-1116), în jurul anilor 1100, granița de sud-est a regatului se afla aproximativ pe linia ce unea văile râurilor Secaș, Calva și se continua pe cursul mijlociu al Hârtibaciului în direcția așezării secuiești Saschiz. Acest lucru este susținut și de denumirile localităților Copșa Mică (*Kiskapus*), Copșa Mare (*Nagykapus*), care coroborate cu altele din zona dintre Târnava Mare și Olt, cum ar fi Vârful Porții de Fier (*Vaskaputeö*), Poarta (*Kapus*), Presaca (*Gyepü*) și Ghipeș (*Gyepes*)⁷⁰ și puse în corelație cu descoperirile de factură pecenegă sau aparținând secuilor din aceste zone, ne indică faptul că în secolele XI-XII granița regatului maghiar a atins această linie, pe care o fortifică folosindu-se de pecenegi și secui ca și apărători⁷¹.

Consecințele avansării hotarului pe linia de demarcație amintită sunt reflectate corespunzător în structura habitatului maghiar din podișul Hârtibaciului⁷². Comparând cifra localităților cu denumiri primare maghiare din partea nordică și sudică a podișului, constatăm că numărul așezărilor de la nordul liniei Calva - Hârtibaciul de mijloc este mai mare cu cca. 30 %. Reține atenția și faptul că, în timp ce în jumătatea nordică a podișului Hârtibaciului localitățile maghiare sunt dispuse relativ omogen, pe întreaga suprafață a teritoriului, în partea sudică ele sunt concentrate în concordanță cu sensul deplasării hotarelor, la extremitatea sud-estică și sudică, pe o fâșie de teren îngustă și alungită, riverană Oltului. Privind din prisma datelor cunoscute, devine evident că particularitățile habitatului maghiar din podișul

⁶⁹ G. FERENCZI, I. FERENCZI, *op.cit.*, p.302; C. DAICOVICIU și colab., *Din Istoria Transilvaniei*, vol. I, p.110-111; ȘT. PASCU, *Voievodatul*, I, p.111-112.

⁷⁰ vezi harta I, 15-20.

⁷¹ K. HOREDTE, *Contribuții*, p.122-123; H. GÖCKENJAN, *op.cit.*, p.106 sqq.; TH. NÄGLER, *Români și sașii până la 1848*, Sibiu, 1997, p.38-39. Acest lucru este susținut și de tezaurile descoperite în aceste zone, care se datează în ultima parte a sec. XI și mai ales în perioada domniei regelui Ladislau I (1077-1095). Abundentele emisiuni de tip U20 - U22 (vezi RÉTHY, *Corpus Nummorum Hungariae*, I, Budapeșt, 1899) par să fie legate de cheltuielile cerute de ofensiva maghiară în Transilvania în timpul lui Ladislau I, iar prezența a două tezaure de emisiuni U22 în Transilvania în opoziție cu unul singur în Ungaria (la Somogyvár) confirmă această ipoteză. E. CHIRILĂ, A. HOPÂRTEAN, *Tezaurul monetar de la Turda (Contribuții numismatice la problema penetrației ungarilor în Transilvania sec. XI)*, în *Potaissa*, 1, 1978, p.64.

⁷² Pentru denumirile localităților, vezi C. SUCIU, *Dicționarul denumirilor de localități*, I-II, București, 1967-1968.

Hârtibaciului sunt rezultante ale avansării prisăcilor și a populării cronologic diferită a ținuturilor situate în spatele și în fața lor, respectiv a așa-numitelor *gyepüelve* sau *terra deserta*⁷³. Rezumând argumentația prezentată, rezultă că trăsăturile habitatului maghiar din podișul Hârtibaciului reflectă două etape ale procesului populării acestui teritoriu: în timp ce regiunea de la nordul liniei Calva - Hârtibaciul de mijloc a fost anexată regatului și populată de timpuriu, probabil încă la sfârșitul sec. XI sau poate, cel mai târziu, în primele decenii ale sec. XII, deplasarea și așezarea unor grupuri de grăniceri în sudul și sud-estul zonei *deserta* au început într-o etapă ulterioară, fiind de altfel întrerupte de așezarea oaspeților germani. Abia după devansarea liniei prisăcilor din văile râurilor Secaș, Calva și Hârtibaciul de mijloc, dar înaintea așezării coloniștilor germani în jurul anului 1150 în sudul podișului Hârtibaciului, se produce avansarea graniței statale pe malul nordic al Oltului. Martorii priorității maghiare față de oaspeții germani sunt tocmai comunitățile grănicerilor secui rămase la nordul Oltului, care, după așezarea sașilor aici, s-au menținut până astăzi sub forma unor enclave, dependente în evul mediu, de comitatul și episcopia de Alba⁷⁴.

Deci, pentru susținerea existenței unor fortificații de tip prisacă se pot folosi și toponimicele ce atestă prezența unor comunități de pecenegi⁷⁵, care după anul 1068 sunt folosiți ca "grăniceri" la supravegherea acestor fortificații. În acest sens se pot cita denumirile ca Beșineu (*Buzásbesenyö*), Beșineu-Șineu (*Besenyöfalva*) și Viișoara (*Besenyö - Heidendorf*)⁷⁶, toate aflate în partea de est a Transilvaniei. K. Horedt a stabilit că se poate vorbi, fără dubii, de un raport de cauzalitate între apariția denumirilor ce atestă prezența prisăcilor și a coloniilor de pecenegi și etapele de cucerire a Transilvaniei de către regatul arpadian, considerând că acest tip de fortificație poate fi un element de datare a acestor etape⁷⁷.

Prisăcile sunt atestate și în documente de sec. XIII, astfel avem un document din 1272 - pe lângă cel din 1211-, prin care se acordă "oaspeților" de la Felzaz *ca până la prisăcile pădurii Maramureșului, începând de la*

⁷³ Pentru problematica referitoare la interpretarea sintagmei *terra deserta*, vezi TH. NÄGLER, *Așezarea sașilor în Transilvania*, București, 1992, p.119-123 și K. GUNDISCH, *op.cit.*, *loc.cit.*

⁷⁴ DAN N. BUSUIOC VON HASSELBACH, *op.cit.*, p.201.

⁷⁵ Pentru prezența acestora în Țara Făgărașului vezi, A. LUKACS, *op.cit.*, p.47-48.

⁷⁶ vezi harta I, 22-24.

⁷⁷ K. HORED, *Contribuții*, p.112-113.

hotarele pământului lor, ei să poată executa pescuitul în orice fel în Tisa...⁷⁸. Din acest document, coroborîndul și cu cel referitor la granițele daniei regale către cavalerii teutoni, reiese că modalitatea principală de edificare a prisăcilor era crearea unei perdele de vegetație arborescentă în asociație cu o zonă nelocuită în fața acesteia. Un exemplu concludent în acest sens este dat de situația Țării Făgărașului care, prin împingerea liniei de prisăci a regatului maghiar până la Olt, și-a pierdut independența, preluând funcția pe care în faza anterioară o avusese regiunea dintre Hârtibaciu și Olt: un *desertum* plasat în fața liniei de prisăci⁷⁹. În continuarea acestei idei, Th. Năgler presupunea chiar că printre urmările imediate ale asigurării liniei Oltului s-ar număra și retragerea parțială a obștilor românești din apropierea liniei de graniță, linie pe care sunt așezate comunități de secui⁸⁰. Existența prisăcilor ca sistem fortificat defensiv folosit încă în secolul al XIII-lea este atestată și de cercetările arheologice din Ungaria și nordul Bucovinei, unde au fost cercetate astfel de sisteme defensive, ce au fost distruse cu prilejul invaziei mongole din 1241, în Pasul Verecke și Ciornivka (Ucraina)⁸¹.

Dacă linia fortificată din estul Transilvaniei reprezentată de valul de pământ întărit cu palisadă o considerăm fortificație de tip prisacă, deci fortificație de graniță, atunci avem de a face cu două tipuri de fortificații de graniță: unul natural (cel prin perdele de pădure) și unul mai complex (valuri de pământ cu palisadă). Pădurile și zonele muntoase sunt considerate zone naturale de apărare, fiind necesară fortificarea doar a pasajelor care le traversează - văile și defileele. Acest tip de fortificare este cunoscut în sec.

⁷⁸ DIR, C, I, p.151; Un sistem defensiv de graniță, constând din palisade masive - prisăci - a fost edificat de regele Bela IV în pasul Verecke (Poarta Rusiei) în jurul anului 1241 (*Chronico Alberici, monachi Trium Fontium*, în *Recueil des historiens des Gaules et de la France*, XXI, ed. Guigniaut și De Wailly, Paris, 1855, p.625; V. Spinei, *Marile migrații*, p.402-403).

⁷⁹ A. LUKACS, *op.cit.*, p.49.

⁸⁰ TH. NÄGLER, *Cercetări arheologice în Țara Făgărașului privind feudalismul timpuriu*, în *Academia R.S.R., Memoriile Secției de Științe Istorice*, seria IV, tom II, 1977, București, 1979, p.12. Cu această teorie nu se declară de acord A. Ioniță, care împinge colonizarea săsească în zona Țării Bârsei înainte de 1200, fapt care duce la interpretarea termenului *desertum* doar ca o modalitate juridică de desemnare a unui teritoriu și nu ca o descriere exactă a situației aceluia teritoriu. A. Ioniță, *op.cit.*, p.277.

⁸¹ V. Spinei, *Marile migrații*, p.402 cu bibliografia; B. A. TIMOSCUK, *Pivnicna Bukovina - zemlja slav'jans'ka*, Ujgorod, 1969, p.76 sqq.; I. P. RUSANOVA, B. A. TIMOSCUK, *Drevnerusskoe Podnestrov'e*, Ujgorod, 1981, p.89 sqq; I. P. VOZNYJ, *Corniv'ska feodal'na ukriplena sadiba XII-XIII st.*, Cernăuți, 1998.

XII și în Polonia, unde apare sub denumirea de *Brony = herses (porți)* și *warty = gardes (santinele)*⁸².

Completarea prisăcilor prin cetăți de pământ reprezintă o inițiativă databilă în sec. XII. Cronologia fortificațiilor analoge clădite pe granița vestică a regatului maghiar, ca reacție la cordonul de cetăți edificate în Steiermark și Burgenland la mijlocul sec. XII și rezultatele cercetărilor arheologice întreprinse la Ungra⁸³ argumentează congruent că debutul ridicării cetăților de pământ din dreapta Oltului trebuie fixat imediat după mijlocul sec. XII. Adoptarea acestui element defensiv nou în dispozitivul de apărare al graniței din sud-estul regatului arpadian a determinat abandonarea practicii dizlocării populației localnice și a pustiirii zonelor din fața liniilor de prisăci. Cetățile de pământ au fost edificate în puncte strategice de importanță militară, având sarcina să controleze drumurile importante și în caz de necesitate, să închidă temporar accesul în adâncimea teritoriului regatului. Poziția geografică a acestui vast sistem defensiv, amplasat în principal în vecinătatea Carpaților meridionali, chiar în fața segmentului central al munților Făgărașului și rolul său militar major pus în evidență de stăruința cu care au fost utilizate și completate prisăcile prin cetăți de pământ și *castre* de piatră, relevă că linia fortificată din dreapta Oltului a fost identică cu granița statală a regatului și descrisă de traseul său.

Se poate afirma, pe baza celor expuse mai sus, că avem de a face cu trei etape de construire și folosire a prisăcilor în interiorul Transilvaniei, generate de evenimente politice și militare diverse:

- prima etapă (sec. IX-X) se leagă de existența unor unități politice în teritoriul intra- și vest carpatic; fiind vorba de prisăcile din zona Porților Meseșului, prisăci ce au refolosit în parte fortificațiile romane din zonă.
- a doua etapă (sec. XI-XII), când regalitatea arpadiană își întărește hotarele, construind noi *prisăci*, cu a căror pază au fost însărcinați pecenegii și apoi secuii;
- a treia etapă (sec. XIII), în care prisăcile nu mai reprezintă principalul element de fortificare a unui hotar al regatului, ci

⁸² J. BOGDANOWSKI, *Sredniowieczne dzieła obronne w Karpatach polskich* (Lucrări defensive medievale în Carpații polonezi), în AAC, 8, 1966, 1-2, p.151.

⁸³ R. POPA, R. ȘTEFĂNESCU, *Șantierul arheologic Ungra, jud. Brașov*, în MCA, XIV, 1980, p.496-503.

doar puncte întărite în interiorul teritoriului, ele fiind treptat înlocuite cu fortificații de pământ și piatră și total părăsite în a doua jumătate a secolului al XIII-lea.

Sfârșitul fortificațiilor specifice secolelor X-XI, în general, poate fi pus pe seama luptelor dintre regatul ungar și pecenegi, evenimente petrecute pe parcursul primei jumătăți a secolului al XI-lea și până la sfârșitul acestui secol⁸⁴. După marea invazie tătară, care marchează eșecul catastrofal al vechiului sistem de apărare bazat pe prisăci și cetăți din pământ cu palisade de lemn, comitatele castrense se transformă în comitate nobiliare⁸⁵. Regele Andrei al II-lea a fost nevoit să accepte în anul 1222 așa-numita *Bulă de Aur*, un tratat impus de către nobilimea comitatensă împreună cu unii baroni și clerici înalți. Privilegiul acorda nobilimii mari dreptul de rezidență, întărea influența consiliului de coroană și acorda oamenilor regelui (*servientes regis*), precum și apărătorilor cetăților regale (*jobagiones castri*) imunitate juridică, eliberare de dări, drept de moștenire⁸⁶ și pe această bază s-a format în cursul secolului al XIII-lea nobilimea mică și mijlocie, care urma să joace un rol crescând nu numai în armată, ci și în administrația regatului.

Ioan Marian ȚIPLIC

⁸⁴ M. RUSU, Șt. DĂNILĂ, *Cetatea feudală timpurie de la Șirioara*, în *File de istorie*, Bistrița, 1972, p.57-62; V. SPINEI, *Realități etnice și politice în Moldova Meridională în secolele X-XII. Români și turanici*, Iași, 1985, p.68; K. HOREDȚ, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn, 1986, p.134; V. SPINEI, *Migrația ungarilor în spațiul carpato-dunărean și contactele lor cu românii în secolele IX-X*, în *AM*, XIII, 1990, p.130-132; C. COSMA, *Fortificații din secolele X-XI din vestul și nord-vestul României. Considerații privind stadiul actual al cercetărilor*, în *ActaMP*, XXIII/1, 2000, p.467.

⁸⁵ K. GÜNDISCH, *op.cit.*, p.38.

⁸⁶ J. DEER, *Der Weg zur Goldenen Bulle Andreas II. Von 1222*, în *Schweizer Beitrage zur Allgemeinen Geschichte*, 10, 1952, p.104-138.

**DESCOPERIRI MONETARE PE ȘANTIERUL
DE LA HUNEDOARA, PUNCTELE
„SACRISTIA CAPELEI“ ȘI „GRĂDINA CASTELULUI”.
CAMPANIA 2001¹**

**COIN DISCOVERIES ON THE HUNEDOARA SITE.
THE SACRISTY AND THE GARDEN OF THE CASTLE POINTS.
THE 2001 CAMPAIGN
(SUMMARY)**

In the paper the authors deal with two series of coins that were discovered during the systematic excavations at Hunedoara in 2001. These archaeological researches are the result of the collaboration between „Lucian Blaga” University of Sibiu, The University of Ottawa and The Corvin's Castle Museum. The former series of coins comes from the Sacristy of the Corvin's Castle and it dates later than the latter, which was discovered in the Garden of the Castle. This thing points out the fact that the excavations in the Sacristy were done later than those in the Garden of the Castle.

În vara anului 2001, cercetările arheologice de la Hunedoara au scos la lumină câteva monede izolate pe care la vom prezenta în cele ce urmează, separat pe cele două puncte arheologice, precizând și poziția lor stratigrafică.

Hunedoara–Sacristia Capelei

UNGARIA

Wladislav I (1440–1444)

1. Denar, 1440, I – h , Huszár², 598

2. Denar, 1443, ?, Huszár, 607; pastila este mai mică ca dimensiuni decât ar fi trebuit să fie un denar; mici urme de argintare; siglele sunt ilizibile.

¹ Cercetările din campania arheologică a anului 2001 s-au desfășurat în urma unei colaborări dintre Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu, Universitatea Otawa – Canada și Muzeul „Castelul Corvineștilor” Hunedoara.

² Lajos Huszár, *Münzkatalog ungar von 1000 bis heute*, München (1979).

Mattias II (1608–1619)

3. Denar, 1613, K-B, Huszár, 1141; atelierul de la Kremnitz – Bergstadt.

Monede nedeterminate:

4. Denar. Av. crucea dublă, Rv. scut cu trei benzi; sigle ilizibile; moneda este greu de datat datorită faptului că baterea nu a fost foarte bună, pastila a căpătat o formă alungită ducând la deformarea puținelor litere care se pot distinge.

5. Denar. Iconografia aversului și reversului este aceeași ca la moneda anterioară; și în acest caz pastila este deformată, moneda nu este centrată fiind bătută extrem de prost, jumătate din iconografia și din legenda piesei fiind în afara pastilei.

Hunedoara–Grădina Castelului

NIEDER ÖSTERREICH

Maria Theresia (1740–1780)

6. Kreuzer, 1760, W, Cejnek³ I, p.25; atelierul de la Viena.

Francisc II (I) (1745–1765)

7. Kreuzer, 1760, W, Cejnek I, p.51; atelierul de la Viena.

UNGARIA

Maximilian II (1564–1576)

8. Denar, 1569, K-B, Huszár⁴, 992; atelierul de la Kremnitz–Bergstadt.

Francisc II (1792–1835)

9. 3 Kreuzer, 1800, S, Cejnek, p. 60, atelierul de la Schmöllnitz.

STIRIA

Leopold I (1657–1705)

10. 3 Kreuzer, 1698, I-A, Herinek, 6; sigla A îl desemnează pe J.J.Aigmann; atelierul monetar de la Gratz.

⚡

³ J.Cejnek, *Österreichische, Ungarische, Böhmische und Schlesische Münzprägungen*, Wien (1936, 1).

⁴ Ludwig Herinek, *Österreichische Münzprägungen von 1657-1740*, Wien (1972).

Din cele de mai sus rezultă că în campania arheologică de la Hunedoara din vara anului 2001 au fost scoase la lumină 10 monede, după cum urmează: 5 din punctul *Sacristia Capelei* și altele 5 din *Grădina Castelului*.⁵

O primă observație este aceea că în punctul *Sacristia Castelului* au fost descoperite monede mai timpurii, emise de regatul maghiar, pe când în punctul *Grădina Castelului* au fost găsite monede habsburgice mai târzii, bătute pentru Austria de Jos, Ungaria și Stiria.

O altă observație inerentă este cea cronologică. Pe când în *Sacristia Capelei* avem în majoritate monede aparținând secolului al XV-lea, cu o singură excepție – moneda emisă de Matias al II-lea datată la începutul secolului al XVII-lea –, în schimb în *Grădina Castelului* avem monede date la sfârșitul secolului al XVII-lea și în secolul al XVIII-lea, de asemenea cu o singură excepție și anume o monedă din secolul al XVI-lea emisă de Maximilian al II-lea.

Starea de conservare a monedelor este relativ bună, monedele nepunând probleme deosebite în datare, cu excepția celor două monede care prezintă pe avers crucea dublă iar pe revers un scut cu patru benzi orizontale, aceste monede prezintă probleme în catalogare datorită baterii proaste, care a determinat lățirea pastilei. Astfel literele vizibile de pe legendă au devenit imposibil de citit. Pentru monedele de mai sus ne vom mulțumi să stabilim o perioadă cronologică mai amplă în funcție de stilul lor, dând și numerele de catalog unde poate fi întâlnit acest tipul monetar descris mai sus, adică Huszar numerele: 578, 591, 618, 664, 699. Acestea numere de catalog se înscriu în perioada 1427–1460, deci din timpul domniei regelui Sigismund de Luxemburg (1387–1437) și domnia lui Matei Corvin (1458–1490).⁶ Precum rezultă din lista monedelor, limitele cronologice ale circulației monetare în aceste două obiective arheologice apropiate unul de altul, practic alipite, dar situate unul în *interiorul* castelului, celălalt în *exterior*, sunt încadrate între secolele XV și XVIII.

Din cele de mai sus se poate distinge că tipurile de nominal preponderent întâlnite sunt cele divizionare. Acest lucru este specific descoperirilor numismatice din siturile medievale cercetate arheologic.⁷ Monedele de care ne ocupăm sunt probabil expresia structurii materialului monetar aflat în circulație în Castelul Huniazilor în decursul secolelor XV–XVIII.

Comparând aceste monede izolate cu structura nominalului din tezaurele de monedă divizionară descoperite în Transilvania, constatăm că din zona

⁵ Vezi Pl. II.

⁶ Lajos Huszár, *op.cit.*, p.93-110

⁷ Acest lucru este explicabil datorită dimensiunilor reduse pe care le aveau acestea, putând să fie pierdute cu ușurință, și datorită valorii lor mici.

Castelului Huniazilor lipsesc, deocamdată cel puțin, monedele poloneze, atât de frecvente în cadrul circulației monetare din Transilvania perioadei medievale (este valabil și pentru Hunedoara).⁸ Situația poate fi explicată datorită faptului că garnizoana catelului era în strâsă legătură cu autoritatea centrală maghiară, mai târziu habsburgică de unde îi parvenea și moneda. Influența garnizoanei catelului asupra circulației locale se poate observa și din analiza statistică a zonelor pentru care au fost bătute monedele. Astfel reiese în mod evident că majoritatea monedelor descoperite au fost bătute pentru Ungaria sau Austria de Jos, deci pentru zonele de unde se exercita puterea politică asupra Transilvaniei. Menținerea acestei situații și în cadrul descoperirilor viitoare va putea demonstra, încă odată, dependența circulației monetare de factorul militar.

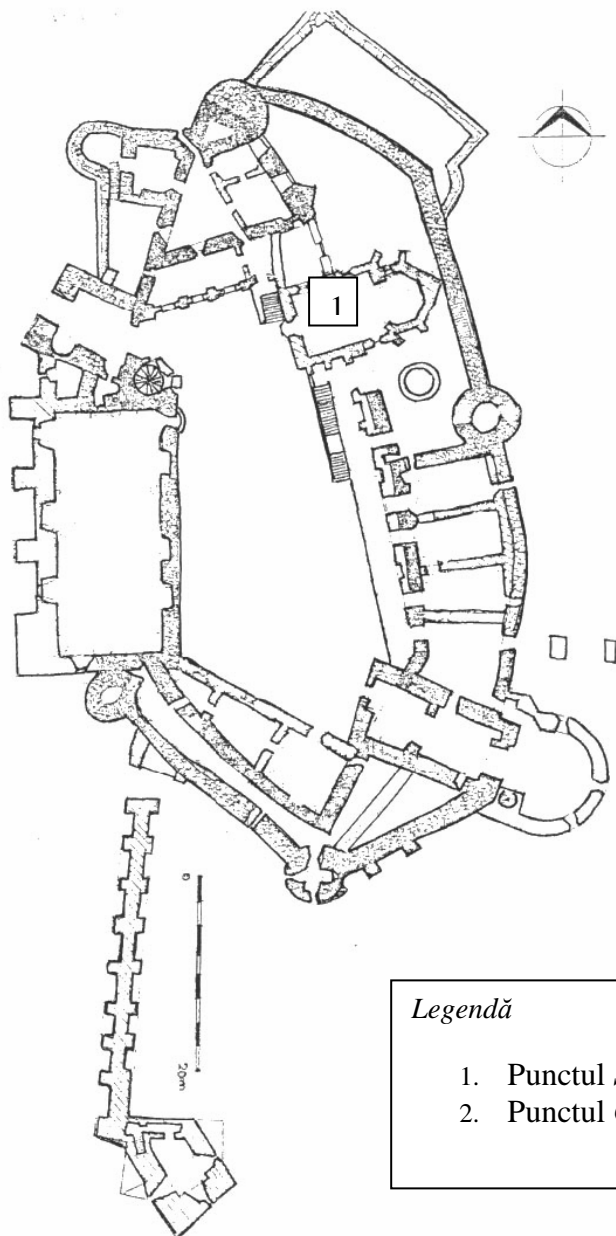
Ne vom rezuma aici la prezentarea materialului numismatic scos la lumină de cercetările arheologice din vara anului 2001, urmând ca pe viitor, înmulțirea descoperirilor să permită susținerea unor concluzii necesare legate de aspectul general al circulației monetare în jurul Castelului Huniazilor.

Silviu Istrate PURECE
Cristian ROMAN
Dragoș DIACONESCU
Andrei GONCIAR

⁸ Olimpia Pălămariu, Repertoriul tezaurilor feudale din colecția Muzeului Județean Hunedoara–Deva, Sargetia 18–19 (1984–1985), p.253-287; Mircea Dan Lazăr, Tezaurul feudal (sec. XV–XVI) de la Ribița (jud. Hunedoara), Sargetia 13 (1977), p.293-305; Eugen Chirilă, Nicolae Gudea, Valeriu Lazăr, Andrei Zrinyi, Tezaurul monetar de la Băgaciu, sec. XIV–XVI, în *Tezaururi și descoperiri monetare din Muzeul Județean Mureș, Târgu Mureș* (1980), p.44-80; Eugen Chirilă, Ioan Némethi, Tezaurul monetar de la Hătăoan, sec. XV–XVI, în *Tezaururi monetare din județul Satu-Mare*, (1968), p.61-76.

Pl. I. Modede din Sacristia și Grădina Castelului Corvineștilor din Hunedoara.

Legendă

1. Punctul *Sacristia Capelei*
2. Punctul *Grădina Castelului*

Planșa II
Planul Castelului Corvineștilor de la Hunedoara.

UNELE CONTROVERSE PRIVIND DATAREA MONUMENTELOR ROMANICE DIN REGIUNEA SIBIULUI

TECHNICAL METHODS AND TECHNICAL MEANS BUILDING OF DOJONS/ LIVED TOWER (SUMMARY)

This study presents traditional materials which were used by the mediaeval constructors for to build donjons (dungeons)/ lived tower from Transylvania. The article continues to present some documents about the work of medieval builder master. At least there are described methods for erecting of scaffolding and some methods for erecting of materials for building.

Preocupări pentru cercetarea monumentelor de arhitectură romanică din regiunea Sibiului au o veche tradiție, ele debutând încă de la jumătatea secolului al XIX-lea, atenția cercetătorilor îndreptându-se în special asupra celor mai importante și spectaculoase (Cisnădioara și Alba-Iulia¹).

Aflată în afara sferei de cercetare științifică, dar considerată ca fiind o categorie prețioasă de izvoare, o constituie semnalările de monumente ale unor străini ajunși pe meleagurile noastre, în calitate de ostași, ambasadori, misionari, vizitatori, adică a unor oameni lipsiți de interes specific pentru operele de artă. Astfel este raportul din 1552 al lui George Werner², în care amintește de abația de la Cârța, sau descrierile aparținând comandantului militar Giovan Andrea Gromo³ și diplomatului italian Antonio Possevino⁴, în care se face referire la valoarea cetăților din Transilvania, unele chiar cu trimeri la cetățile din Cisnădie și Cisnădioara.

O altă categorie de precursori ai disciplinei o formează umaniștii transilvăneni care au manifestat interes pentru studierea ruinelor. Astfel este Georgius Reychersdorff ce a publicat "*Corographia Transylvaniae*" (1550), în care a menționat ceea ce i s-a părut mai important cu privire la unele orașe

¹ Müller, Friedrich, *Die kirchliche Baukunst des romanischen Styles in Siebenbürgen*, în: *JKKCEB*, 1858.

² Werner, George, *Raport din lunile martie-aprilie 1552 despre veniturile regești din Transilvania*, în: *Călători străini despre Țările Române*, vol. II, București, 1971, p.62.

³ Gromo, Giovan Andrea, *Descriere mai amplă a Transilvaniei: 1566-1567*, în: *Călători străini...*, vol. II, p.354.

⁴ Possevino, Antonio, *Transilvania-1853*, în: *Călători străini...*, vol. II, p.545

transilvănene (fortificații, biserici).⁵ Apoi, Stephanus Zamosius, în parantezele din cronica sa dedicată evenimentelor din Transilvania anilor 1566-1603, se referă și la clădiri civile, militare și ecleziastice medievale.⁶

Primele studii specializate despre monumentele romanice din zona Sibiului au fost efectuate în cursul celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea. Prima lucrare cunoscută ce cuprinde un asemenea studiu aparține cercetătorului Ludwig Reissenberger⁷ care ia în discuție datarea bisericilor Csnădioara și Csnădie. El stabilește perioada de construcție a bisericii din Csnădioara între anii 1175-1223 și susține că biserica din Csnădie a fost ridicată în același timp. Un alt cercetător ce s-a ocupat de acest domeniu este Friedrich Müller⁸. Orientări asemănătoare cu primii autori amintiți se găsesc la Heinrich Müller⁹, Gustav Schuller¹⁰, F.G. Rheindt¹¹, Kimakovicz¹², Hermann Phleps¹³, Johann Plattner¹⁴, G.A.Schuller¹⁵, A. Hekler¹⁶, T. Gerewich¹⁷, H.J. Michaelis¹⁸, Walter Horwath¹⁹ și Victor Roth²⁰. La acești autori se remarcă existența unei tendințe, mai prudentă la ultimul, de a data o serie întregă de monumente, încă de pe la sfârșitul secolului al XII-lea sau începute în acea vreme și terminate sigur înainte de anul expediției tătare. Deci aceasta este orientarea ce caracterizează cercetările până la cel de-al doilea război mondial.

⁵ Vătășianu, Virgil, *Prefața ediției românești*, în: Kultermann, Udo, *op.cit.*, vol. I, p.12.

⁶ *Ibidem*, p.13.

⁷ Reissenberger, Ludwig, *Die Kirche des heiligen Michael zu Michelsberg in Siebenbürgen*, în: MKKZEB, II, 1857, pp. 63-68.

⁸ Müller, Friedrich, *op.cit.*

⁹ Müller, Heinrich, *Archeologische Funde am Burgberg von Michelsberg*, în: *Korespondenzblatt*, Sibiu, 1883, p.10 sq.

¹⁰ Schuller, Gustav, *Michelsberg*, în: JSK, 16, 1896.

¹¹ Rheindt, F.G., *Burg und Dorf Michelsberg*, Sibiu, 1904.

¹² Von Kimakovicz M., *Studien zur Baugeschichte der ev. Stadtpfarrkirche in Hermannstadt*, în: AVSL, 39, 1913.

¹³ Phleps, Hermann, *Die Burgkirche zu Michelsberg*, în: *Deutsche Bauzeitung*, Berlin, 1924, nr.55-56.

¹⁴ Plattner, Johann, *Bilder aus der Umgebung von Hermannstadt, 10, Michelsburg*, în: SDT, 1929, nr.16666, 16667.

¹⁵ Schuller, G.A., *Urkunde über die Schenkung Michelsberg an den Kerzer Kloster*, în: *Korespondenzblatt*, 1929, pp.215-217.

¹⁶ Hekler, A, *Ungarische Kunstgeschichte*, Berlin, 1937.

¹⁷ Gerewich, T., *Magyarország Románkori Emlékei*, Budapest, 1938.

¹⁸ Michaelis, H.J., *Die Sankt-Michael Burg in Siebenbürgen*, Sibiu, 1942.

¹⁹ Horwath, Walter, *Der Emporenbau der romanischen und frühgotischen Kirchen*, în: SV, 58,1935; Idem, *Die Landnahme des Atlandes im Lichte der Kirchenbauten*, în: SV, 59, 1936.

²⁰ Roth, Victor, *Geschichte der Deuten Baukunst in Siebenbürgen*, Strassburg, 1905; idem, *Zur Geschite der siebenbürgischen Kirchen Architektur*, în: Kbl. 1910; idem, *Die Deutsche Kunst in Siebenbürgen*, Berlin, Hermannstadt, 1934.

Împotriva acestei tendințe este Virgil Vătășianu, care subliniind rezervele sale, datorate lipsei aproape totale, pentru perioada respectivă, a unor săpături arheologice sistematice, a relevat, în cadrul unor lucrări de largă orientare, inadverențele din scrierile amintite ce se constatau mai ales acolo unde, elementele stilistice databile cu destulă siguranță în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, apăreau *in situ*, în cadrul unor monumente care, pe baza unor considerente de cele mai multe de ordin istoric, erau datate înaintea anului 1241²¹. În această privință o orientare asemănătoare apare și la Grigore Ionescu.²²

O etapă esențială a cercetării monumentelor romanice din Transilvania este deschisă în anii '60 ai secolului trecut și se datorează studiilor unor arhitecți, istorici de artă, arheologi, cum ar fi: Entz Geza²³, Radu Heitel²⁴, Iuliana Fabrițius-Dancu²⁵, Gustav Treiber²⁶, Thomas Năgler²⁷, Alexandru Avram²⁸, Hermann Fabini²⁹, Paul Niedermaier³⁰, ce aduc modificări de clasare, de datare sau de planimetrie (datorate și unor cercetări arheologice). Această etapă este caracterizată de o dualitate a opiniilor în privința încadrării cronologice a unor monumente. Astfel majoritatea cercetătorilor (E. Geza, I. Fabrițius-Dancu, G. Treiber, Al. Avram, H. Fabini) acceptă datarea construirii

²¹ Vătășianu, Virgil, *Istoria artei feudale în țările române*, I, București, 1959, în general părțile privind Transilvania. Pentru părerea autorului privind datarea romanicului est-central european vezi *Arhitectura și sculptura romanică în Panonia Medievală*, București, 1966.

²² Ionescu, Grigore, *Istoria arhitecturii în România: de la orânduirea comunei primitive până la sfârșitul veacului al XVI-lea*, I, București, 1963; Idem, *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor*, București 1982, p. 132 sqq

²³ Entz Geza, *Die Baukunst Transsilvanies in 11-13. Jahrhundert*, în: *AHA*, tom XIV, fascicula 1-2, 1968, pp. 3-48; Idem, *Erdély építészete a 11-13. Szasadban*, Cluj Napoca, 1994.

²⁴ Heitel, Radu, *Arheologia monumentului de arhitectură romanică din Cislăchioara*, în: *Apulum*, XI, 1973, pp. 273-292; idem, *Das romanische Baudenkmal von Cislăchioara*, în: *ForVL*, 17, nr.2, 1974, pp.49-55.

²⁵ Fabrițius-Dancu, Iuliana, *Die Kirchenburg in Cislădie (Heltau)*, București, 1970; idem, *Sächsische Kirchenburgen aus Siebenbürgen*, Sibiu, 1980; Idem, *Cetăți țărănești săsești din Transilvania*, Sibiu, 1983.

²⁶ Treiber, Gustav, *Mittelalterliche Kirchen in Siebenbürgen*, München, 1971.

²⁷ Năgler, Thomas, *Așezarea sașilor în Transilvania*, București, 1992.

²⁸ Avram, Alexandru, *Monumentul romanic din Daia*, în: *RMMI*, nr. 2, 1977, pp.75-77; Idem, *Câteva considerații cu privire la bazilicile scurte din bazinul Hârtibaciului și zona Sibiului*, în: *RMMI*, 50, nr. 2. 1981, pp. 67-71; Idem, *Arhitectura ecleziastică*, în: *800 de ani biserică a germanilor din Transilvania (sic!)*, 1991, pp.37-49 și 54-60; Idem, *Plastica arhitectonică*, în: *800 de ani*, pp.50-53 și 61-68.

²⁹ Fabini, Hermann, *Atlas der siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen und Dorfkirchen*, vol. I, Sibiu, 1998.

³⁰ Niedermaier, Paul, *Concepția bisericilor romanice din Transilvania*, în: *ARS Transsilvaniae*, tom VI, București, 1996, pp.5-25.

unora dintre bisericile romanice ale sașilor în primele decenii ale secolului al XIII-lea (ex. Cisnădioara, Cisnădie, Șura Mare, Roșia, Daia), datarea făcându-se doar pe baza analizei evoluției arhitecturale a monumentului în lipsa unor dovezi scrise sau arheologice. Cealaltă tabără a cercetătorilor (V. Vătășianu, R. Heitel, Th. Nägler) ce se bazează și pe cercetări arheologice este de părere că edificarea bazilicilor romanice din provincia Sibiului nu a fost începută înainte de anul 1200, ele începând a fi ridicate, într-adevăr, în primele decenii ale secolului al XIII-lea, construcțiile fiind însă întrerupte prin intervenția directă a raidului tătar și terminate după anul 1241 (cum ar fi cazul bazilicilor din Cisnădioara, Cârța, Sebeș-Alba, Rodbav, Prejmer, Cricău ș.a., unde datorită săpăturilor arheologice s-au putut constata prezența urmelor de incendiere datorate invaziei tătare) sau oprite în mod indirect, datorită consecințelor de ordin economic ale acestuia³¹. Din păcate unele dintre săpăturile arheologice efectuate la monumentele amintite deși desfășurate în urmă cu mulți ani ca cele de la Gârbova sau Săcădate nu s-au finalizat prin rapoarte de cercetare, iar cele de la Sebeș-Alba sau Cricău nu au conținut detalii (planuri, profile ale secțiunilor) care să conducă la o datare mai precisă. Există opinia conform căreia nu orice modificare sau întrerupere de program constructiv, sau orice strat ce evidențiază un incendiu, databile spre secolul al XIII-lea, s-ar datora mării invazii tătare din 1241, considerându-se că astfel datarea a numeroase monumente a fost deplasată artificial în a doua jumătate a secolului³². Desigur această dualitate a opiniilor continuă să existe și astăzi balanța înclinând spre cea a celor care datează monumentele în primele decenii ale secolului al XIII-lea în lipsa unor săpături arheologice sistematice.

Studiul acestor monumente romanice are o veche tradiție, iar bibliografia referitoare la acest domeniu este relativ bogată. Se constată, totuși, că acest teren nu este pe deplin cercetat, unele dintre soluții încadrându-se în continuare în sfera dubitativului, acest lucru datorându-se penuriei informației documentare, numeroaselor transformări arhitectonice și decorative la care au fost supuse edificiile de-a lungul timpului (și care nu pot fi datate doar pe baza studiului evoluției arhitecturale), nefinalizărilor unor rapoarte de cercetare și aportului destul de redus al investigațiilor arheologice. Acesta este motivul căruia i se datorează această prezentare potrivit căreia, pentru a scrie astăzi istoria unui monument medieval este necesar a face apel la arheologie.

Maria Crîngaci ȚIPLIC

³¹ Heitel Radu, *Contribuții la arheologia monumentelor transilvane. I. Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice efectuate în complexul medieval din Cricău (jud. Alba)*, în: *Apvlm*, VII, 1968, p.494.

³² Avram, Alexandru, *Arhitectura ecleziastică*, p. 37

RECENZII

Eugen Comșa, *Viața oamenilor din spațiul carpato-danubiano-pontic în milenii 7-4 î. Hr.*, în seria *Pagini de istorie*, Editura Didactică și pedagogică, R.A. – București, 1996 (?), ISBN 973-30-5709-6, 215 pagini.

De la bun început trebuie să justific ce caută semnul întrebării la anul de apariție al lucrării. Oriunde l-am căutat, nu l-am descoperit decât pe ultima pagină a cărții, în caseta unde se anunță sub ce comandă și la ce tipografie s-a multiplicat lucrarea cu pricina! Aceasta explică – în parte – „conspirativitatea” apariției și difuzării cărții.

Volumul reprezintă publicarea ideilor profesorului Eugen Comșa **doar ocupațiile** oamenilor din neolitic, acestea fiind parte integrantă din *viața oamenilor* acelor vremuri, doar dacă nu cumva trăiau numai să se hrănească. Sigur că viața oamenilor din neolitic mai cuprinde și capitole legate de arhitectură, artă, religie și – chiar – petrecerea timpului liber. Deci, de la bun început observăm faptul că lucrarea își atinge doar parțial obiectivul declarat prin titlu.

Informațiile cu privire la aspectele surprinse de autor vizând tema propusă sunt înșiruite după o scurtă Introducere (p. 3-7), fiind structurate după cum urmează: 1 – Uneltele folosite la săpat și la arat (p. 8-14); 2 – Cultivarea plantelor (p. 15-35); 3 – Secerile și modul de strângere a recoltelor (p. 36-42); 4 – Râșnițele (p. 43-45); 5 – Modul de păstrare a grânelor (p. 46-52); 6 – Creșterea animalelor domestice (p. 53-120); 7 – Vânătoarea (p. 121-176); 8 – Pescuitul (p. 177-191); 9 – Culesul (p. 192-201) și 10 – Despre folosirea fructelor (p. 202-213).

În introducere, profesorul E. Comșa ne delectează cu câteva idei folosite de mai multă vreme cu o încăpățănare demnă pentru o cauză mai bună, între care: *Principala ocupație a oamenilor din epoca neolitică de pe teritoriul țării noastre, în perioada cuprinsă între aproximativ anii 7000-3000 î. Hr. a fost cultivarea plantelor*¹, lucru valabil – cel puțin pentru primii 1500 de ani de la începutul perioadei citate – doar prin *ideile teoretice* ale unora și – implicit – ale domniei sale. Cultivarea plantelor este un procedeu de folosire intenționată calităților naturale a unor ierburi cu semințe comestibile care **se generalizează** mult mai târziu, chiar și în Orient, darmite la noi! Și această generalizare se întâmplă, în viziunea autorului, în *mezolitic* când *se trece treptat la producerea de bunuri, lucru care nu a durat prea mult*. . . deoarece a pătruns în Oltenia *cultura Cârcea*...², și așa mai departe..., ușoara poveste de istorie continuă călcând fără nici o jenă peste rezultatele cercetărilor cu privire la neolitic din ultimii 20 de ani, în favoarea unor idei din tinerețe, impregnate de dorințe ascunse și nerealizări.

¹ Comșa 1996, 4.

² Ibid.

Aflăm că se constată, în cazul culturilor Vădastra și Boian, *trecerea de la viața relativ semi stabilă la cea sedentară*. . . , și asta în sudul țării (doar de acolo suntem!).³ Și care este principala caracteristică a comunităților neolitice?

Citim mai departe că. . . *au fost crescute: bovine, ovicaprine, porci și câini (!?).* . . pentru . . . *carne și alte produse!* Fie vorba între noi, în acea vreme se cunoaște cu certitudine doar folosirea cărnii în alimentație, laptele și subprodusele sale necesitând tehnologii mai evolute, necunoscute în epocă (sau doar presupuse!).⁴ Cât privește carnea de câine și folosirea acesteia ne îndoim că era necesară mai des decât o necesita întâmplarea.

Cu aceeași seninătate ni se spune . . . *că între ocupații, pe locul trei se află vânătoarea*. . . , chiar dacă exploatarea resurselor de hrană prin această ocupație este cea mai la îndemână în epocă și regiune, și, în mod cert, cea mai intens folosită. Mai aflăm că între animalele *cele mai importante* dispărute de atunci și până acum se află castorul (?), aflăm că vânătoarea se face cu sulița, arcul și săgeata, dar și o cușcă-capcană (?) descrisă cu precizie de autor (care reprezintă și un element de continuitate culturală, bineînțeles, în sudul țării)!

Acest mod, cel puțin curios, de tratare a istoriei continuă și în capitolul 1⁵ unde aflăm că tăblița de la Tărtăria pe care este reprezentată o capră sau, în orice caz o ovicaprină, este o scenă de arat, cum crede domnia sa că se întâmpla încă din neolitic, lucru ce suportă discuții și chiar semne de întrebare firești, după ce parcurgi bibliografia problemei. Chiar dacă în unele culturi se constată transformări a unor părți scheletice a *bovinelor*, aceasta poate veni și de la folosirea acestora pentru transportul samarizat, nu neapărat pentru arat. Și, mai apoi, câte culturi se pot lăuda cu folosirea ovicaprinelor la arat?

Mai departe aflăm că *Purtătorii culturii Cucuteni au folosit pe scară largă aratrul*.⁶ Dovada? 5 „brăzdare” din corn de cerb descoperite în urma cercetării a sute de așezări! Să nu mai vorbim despre rezistența mecanică a cornului de cerb când este folosit pe post de despicător de brazdă. . .

Capitolul 2 este „încărcat” cu „idei de valoare”. De exemplu, existența unor plante ce notifică trecerea spre *Cerealia*, chiar dacă nu se poate demonstra că acestea sunt cultivate intenționat, este socotită un argument hotărâtor, în viziunea autorului, pentru existența cultivării plantelor.⁷ Expunerea este foarte amănunțită în continuare și se referă la structuri de plante caracteristice unor situri arheologice și culturi. Aceste materiale au fost descoperite, de cele mai multe ori, în săpăturile lui E. Comșa. Nu insistăm aici asupra calității expunerii. Amintim doar că ne-am ocupat cu atenție de problema cultivării plantelor din așezarea neolitică de la

³ Ibid., 6.

⁴ Ibid., 7.

⁵ Ibid., 11, Fig. 2.

⁶ Ibid., 12.

⁷ Ibid., 15

Liubcova–Ornița și am constatat destule inadvertențe datorate autorului citat, cu privire la publicarea materialelor de acest fel din stațiune.⁸

Capitolele 3–5 continuă în aceeași linie cu amintirea unora dintre caracteristicile recoltării, prelucrării și stocării cerealelor.

Capitolul 6 se dorește a fi cel mai consistent. Prin acesta se arată, implicit, că ocupațiile legate de animale (creșterea animalelor, vânatoarea și pescuitul) sunt – poate – cele mai importante laturi ale producției de hrană, chiar dacă mai înainte aceasta ocupa locul 3. Oricum, resursele sunt mult mai ușor disponibile, tehnologiile mai simple și eforturile comunității pentru exploatarea acestora mai puțin costisitoare fizic. Cred că trebuie să depășim imaginea idilică după care toată comunitatea se spetea pe ogor pentru a obține resurse de hrană (grăunțe) care nu ajungeau, într-un an, decât pentru câteva mese ale familiei!

În ceea ce privește calitatea discursului științific din acest capitol ne exprimăm aceleași îndoieli ca și în cazul capitolului 2. Când am studiat așezarea de la Liubcova–Ornița am constatat și alte inadvertențe.⁹

Aceste abordări, cel puțin romantice, se întemeiază pe o idee care se dorește valoroasă și anume cea după care neoliticul românesc este compartimentat în funcție de zonele etno–istorice și lingvistice locuite actualmente de români. Astfel aflăm că unele dintre caracteristicile paleoeconomiei neolitice sunt diferențiate, din Muntenia în Oltenia sau din Moldova în Transilvania, ca și când teritoriul României ar fi fost împărțit în regiuni! Poate că acest tip de abordare vine din dorința autorului de a fișa informația pe regiuni – ca o ușurare a propriului efort intelectual –, dar de aici și până la modul în care a structurat această carte este o cale lungă, la capătul căreia stă imaginea chinuită a neînțelegerii materiei studiate.

Capitolele 7–9 arată, dacă mai era nevoie după lecturarea capitolelor anterioare, că este extrem de periculos să abordezi domenii în care nu ești specialist. Oase, grăunțe sau alte resturi recoltate din săpături restrânse nu sunt relevante – nici măcar prin cantitate – pentru a trage concluzii cu privire la problematica abordată. Ca să nu mai vorbim despre terminologie sau bibliografia de specialitate.

Pentru că am ajuns la bibliografie trebuie să constat că nu este permis ca o carte tipărită în anul 1996 (și care se dorește de sinteză) să aibă cea mai nou–citată lucrare folosită pentru argumentarea ideilor științifice editată în anul 1981 și cea mai consistentă perioadă de folosire a bibliografiei între anii 1950–1975! Reamintim domnului Comșa că între anii 1980–1995 aflăm – în ceea ce privește studiul ocupațiilor – o perioadă de maximă creație a unor cercetători precum Georgeta El Susi sau Marin Cărciumaru – și să nu mai vorbim despre regretata Alexandra Bolomey! –, prea „tineri” pentru a fi citați și folosiți de autor (unii chiar după moarte)! Să nu mai vorbim că atunci când se referă la problema ecvideelor uită cu desăvârșire un articol semnat de regretatul Nicolae Vlăssă.¹⁰ Un alt mod curios de a trata anumite probleme ale bibliografiei este, de exemplu, scrierea

⁸ Luca 1998, 92-94.

⁹ Luca 1998, 81-82.

¹⁰ Vlăssă 1978 – deci în marja de timp citată în lucrarea domniei sale!

numelui unuia dintre cei mai cunoscuți autori de istorie–arheologie din Transilvania, Márton Roska, sub forma semiromânizată Roška.

Închei scurtele mele observații și din dorința de a nu mai chinui încă o dată hârtia cu idei de multe ori prea ascuțite, dar trebuie să constat că am citit o carte care s-a dorit o sinteză, dar a naufragiat într-o înșiruire de informații ierarhizate în slujba unor păreri personale pline de subiectivism și închistare.

Sabin Adrian LUCA

Literatură

- Comșa 1996 – Comșa E., *Viața oamenilor din spațiul carpato–danubiano–pontic în mileniiile 7–4 î. Hr.* (București 1996).
- Luca 1998 – Luca S. A., *Liubcova–Ornița* (Târgoviște 1998).
- Vlassa 1975 – Problema existenței ecvidelor sălbatice în cadrul culturii Vinča–Turdaș. *ActaMN* 15, 1978.

Eugen Comșa, *Figurinele antropomorfe din epoca neolitică pe teritoriul României*, seria *Biblioteca de arheologie*, LIII, Editura Academiei Române, București, 1995, 223 pagini, ISBN 973-27-0465-9.

Cartea profesorului Eugen Comșa începe cu un Cuvânt înainte (p. 7-12) și Abrevieri (p. 13-14) într-un stil extrem de modern. Excursul continuă cu Capitolul I (Istoricul cercetărilor, p. 15-22), Capitolul II (Figurinele de lut ars și răspândirea lor în cadrul culturilor neolitice, p. 23-44), Capitolul III (Tipuri deosebite de figurine de lut ars, p. 45-52), Capitolul IV (Figurinele de os, p. 53-66), Capitolul V (Figurinele de marmură, p. 67-70), Capitolul VI (Figurinele de aur, p. 71-76), Capitolul VII (Elemente ale vieții materiale și figurinele neolitice, p. 77-106), Capitolul VIII (Figurinele neolitice și aspecte ale vieții spirituale, p. 107-120), Concluzii (p. 121-126), Rezumat (p. 127-132) și Ilustrații (p. 133-223).

Pentru început să vedem ce se înțelege prin termenul *figurine* folosit de autor, încă din titlu, pentru a justifica obiectivul cărții. Din dicționar aflăm că termenul **figurină**, *figurine* este *s.f. Statuetă de porțelan, de marmură, de bronz etc., servind ca ornament*; la fel ca în toate celelalte dicționare pe care le-am consultat.¹ În acest caz, piesele modelate din lut, os, piatră, metal care apar în serii de mii de exemplare în neolitic și eneolitic *sunt ornamente*. Ne permitem să întrebăm *ce fel de?* ornamente. Știm că în neolitic acestea aveau fie funcționalitatea de *idoli* – și atunci este vorba despre piese folosite în timpul unor ritualuri sau despre *truse magice casnice* –, fie de *statuete*, și atunci funcționalitatea rituală este completată, dublată dacă vreți, și de una artistică, dar nici într-un caz *figurine*. Deci, acest termen este introdus doar pentru a „personaliza” explicațiile autorului sau pentru a complica și – de ce nu ? – încurca mai mult un domeniu atât de sensibil și greu de explicat din punctul de vedere al omului modern, cum este cel al credințelor religioase preistorice.

La începutul lucrării reafăm o idee mai veche a autorului, după care agricultura se făcea cu ajutorul unui plug primitiv, cu tracțiune animală.² Credem că ideea nu se susține și în practica dată de descoperirile arheologice. Înverșunarea cu care se susține această idee în aproape toate cărțile autorului ne fac să ne întrebăm dacă acesta cunoaște piesele componente ale plugului și dacă a observat vreodată ce travaliu trebuie depus pentru arătură în perioada contemporană, în condițiile în care aceasta se repetă, minimum o dată pe an (în aceste condiții solul este extrem de afânat, cel puțin față de perioadele preistorice când era – de cele mai multe ori – proaspăt desțelenit), cu utilaje moderne. În aceste condiții nu înțelegem de ce nu ne putem lepăda de tarele unei concepții și ideologii care ne obliga să fim tot timpul *mai dezvoltați* decât alții!

¹ Breban 1980.

² Comșa 1995, 8.

Bibliografia lucrării semnate de E. Comșa are ultima dată de apariție în anul 1983, oricum mult mai apropiată de noi decât în alte cărți semnate de același autor.

Tipologia propusă de autor pentru piesele pe care le publică este cel puțin curioasă și „curaajoasă”, deoarece este cu totul insolită. El propune ca tipuri reprezentative *figurine de tip tesalic*³; *figurinele cu brațele în poziții diferite* (în câte?, ne permitem să întrebăm)⁴; *figurinele reprezentând personaje de vârste diferite* (care?, cum sunt de recunoscut vârstele?, care grupe de vârste? ș.a.)⁵; *un tip neobișnuit de figurine* (extraordinar!)⁶; *figurinele de tip „troian”*⁷; *un grup de figurine din centrul Olteniei...* (trebuia să ajungem și aici; nu ați auzit despre cultura Vința domnule profesor?)⁸ și, mai departe, *figurinele prismatice*⁹ și *figurine de os*¹⁰. Autorul se ocupă – mai apoi – cu studiul *figurinelor de marmură*¹¹ și *a celor din aur*¹². Bineînțeles că această „tipologie” ne lasă un gust amar, știut fiind faptul că orice carte circulă și – în consecință – unii cititori vor fi tentați să și creadă în ea. Este de notorietate că nu poate exista un **tip de statueta cu brațele în poziții diferite** (care poziții?), *figurine reprezentând vârste diferite* (poate fi un tip?) sau *un tip neobișnuit de figurine* (neobișnuit față de care tip sau în funcție de ce cutume?), în condițiile în care conținutul cărții ne arată că autorul nu a cuprins nici măcar toate publicațiile periodice sau aparițiile ocazionale în discursul domniei sale. Plăcerea autorului de a nu se raporta la nici o tipologie consacrată face, în acest caz, ca modelul propus pentru sintetizarea tuturor statuetelor antropomorfe să fie cel puțin rizibil. Această afirmație poate fi probată într-un loc unde aflăm că, *după părerea autorului, forma măștilor* este un criteriu cronologic în cultura Vința.¹³ Extrem de adevărat, dar *nimic nou sub soare*, acest lucru este afirmat de mult de istoricii sârbi sau români, bineînțeles necitați în cartea pe care o recenzăm.

În continuare aflăm că autorul este convins că îmbrăcămintea din neolitic s-a păstrat peste milenii la populația actuală din țara noastră. Nu știm de unde cunoaște acesta modalitățile de exprimare ale modei epocii neolitice și eneolitice atâta timp cât inciziile sau canelurile statuetelor nu reprezintă – în mod sigur și întotdeauna – îmbrăcămintea acestora. De aici până la transportarea peste mii de ani a unor gusturi și predispoziții ale modei ce țin – uneori – și de lux, este o cale lungă. Aceste modele de transmitere, „transcedentale”, pot face mult rău atunci când nu sunt filtrate prin bunul simț al omului de știință. Altfel va veni un moment în care ne vom simți inutili, deoarece oricine va putea face afirmații nefondate pe

³ Ibid., 45.

⁴ Ibid., 45-46.

⁵ Ibid., 46-47.

⁶ Ibid., 47-48.

⁷ Ibid., 48-50.

⁸ Ibid., 50-51.

⁹ Ibid., 61-66.

¹⁰ Ibid., 53-61.

¹¹ Ibid., 67-69.

¹² Ibid., 71-75.

¹³ Ibid., 112.

argumente plauzibile, dar care *vor trebui* crezute. Sigur că unele incizii sau linii pictate de pe corpul unor statuete pot reprezenta părți sau chiar îmbrăcămintea integrală a reprezentărilor. De aici până la a afirma că aceste piese sunt, în mod cert, de îmbrăcăminte, și – mai ales – că *s-au transmis peste milenii* este o cale lungă.

Autorul cărții recenzate are idei cel puțin curioase și curajoase despre purtatul vaselor sau a unor obiecte pe cap afirmând că *acesta este un obicei mediteranean* care se găsește exemplificat la unele figurine din sudul României.¹⁴ Nu putem constata decât faptul că acest obicei este de găsit în toate zonele lumii, în Africa, Asia și America, neputând fi legat în mod special – după opinia noastră – de vreun areal cultural sau de vreo modă locală.

Aflăm mai departe că piesele *en violon* reprezintă resturi dintr-un instrument muzical cu trei corzi (?) care se prindea (cum?) pe un suport (ce fel de?).¹⁵ Știm bine că unul dintre pericolele aplicării fără discernământ a metodei tipologice este tocmai alocarea unor virtuți egale unor obiecte asemănătoare, prin apropierea directă ca formă, culoare sau alte atribute. Că îi spune piesei *en violon*, nu înseamnă că este și *vioară*, mai ales că nu credem că s-a ajuns la tehnologia necesară obținerii unor cutii de rezonanță în epoca la care ne referim. Dacă este un instrument muzical fără cutie de rezonanță trebuie găsit unul în săpătura arheologică. Și apoi, cum îi va fi spus zeului sau divinității cu această formă? Zeul-vioară. . .?

O altă ciudățenie este de găsit în afirmația prin care aflăm o „figurină” prezintă prin atitudine dansuri străvechi și că, după poziția sa, rezultă că se executau *dansuri și anume cântece* (?)¹⁶ Cum oare se redau plastic, prin modelaj, sunetele? Doar prin gura căscată a statuetelor. Extrem de rar, dacă nu de loc, se cunosc piese în această ipostază. Dar să ajungi de la un gest la o succesiune de sunete care alcătuiesc un cântec este o cale extrem de lungă.

Constatăm, în continuare, că hora este un dans larg răspândit în ținuturile ocupate de români și de aceea o regăsim exemplificată doar în Moldova (!) și că scaunele cu speteze sunt folosite și astăzi de către țărani români aidoma utilizării lor în neolitic. Tot atâtea idei care reprezintă „împământenirea” limbajului de lemn și în arheologie, ca în atâtea alte domenii, astăzi.

În opinia autorului este de ajuns ca domeniul să fie greu sondabil pentru a putea lansa idei ce să se reconstituie în legături și punți între epoci aflate la mii de ani distanță (din neolitic până în prezent). Astfel că, tot ceea ce este greu de înțeles în preistorie se poate „rezolva” printr-o referire la un gest apropiat ca ritm, exteriorizare formală sau mediu de exprimare, din epoca contemporană.

Sabin Adrian LUCA

¹⁴ Ibid., 117.

¹⁵ Ibid., 124-125.

¹⁶ Ibid., 125.

Literatură

- Breban 1980 – Breban V., Dicționar al limbii române contemporane (București 1980).
- Comșa 1995 – Comșa E., Figurinele antropomorfe din epoca neolitică pe teritoriul României (București, 1995).

Doina Ignat, *Grupul cultural neolitic Suplacul de Barcău*, seria *Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica*, XVI, Editura Mirton, Timișoara, 1998, 256 pagini, ISBN 973-578-719-9.

Lucrarea doamnei Doina Ignat este structurată pe mai multe părți, după cum urmează: Introducere (p. 9-10), Capitolul I (Cadrul geografic și istoricul cercetărilor, p. 11-20), Capitolul II (Grupul cultural Suplacu de Barcău, p. 21-24), Capitolul III (Cultura materială și spirituală, p. 25-65), Capitolul IV (Locul grupului Suplac în neoliticul târziu, p. 66-76), Capitolul V (Repertoriul descoperirilor neolitice târzii, p. 77-89), rezumat (p. 90-126), Lista prescurtărilor bibliografice (p. 127-132) și Lista ilustrațiilor (p. 133-144), Figuri (p. 145-230), Planșe (p. 231-236), Tabele (p. 237-255) și Anexe (p. 256).

Scopul mărturisit al lucrării doamnei D. Ignat este acela de a defini un nou grup cultural în NV-ul României pe baza săpăturilor personale dintr-un singur sit arheologic, cel de la Suplacu de Barcău. De altfel, această carte este și lucrarea de doctorat a autoarei, susținută la Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca sub îndrumarea prof.univ.dr. Iuliu Paul.

În anul 1977, D. Ignat publica – pentru prima dată – observații despre așezarea de la Suplac–*Corău*.¹ Cu această ocazie domnia sa considera că așezarea aparține culturii Tiszapolgár², căreia i se încadrează, de fapt, o altă descoperire aflată în punctul *Lapiș*, dispus în același areal geografic.³

Între timp, cercetătoarea pomenită și-a redefinit concepția și a lansat termenul de *grup Suplacu de Barcău* pentru descoperirile din punctul *Corău*. Modul în care a fost publicat acest grup nu prea lasă a se întrevede originea sa (în fazele vechi sunt preponderente elementele culturale Pișcolt) și nici evoluția și finalul său (în aceste perioade sunt tot mai marcante elementele culturale Salca–Herpály, alături de cele Pișcolt târzii). De altfel, autoarea ne dă o definiție care te lasă fără grai, în ceea ce privește geneza grupului: *Grupul cultural Suplacu de Barcău s-a format pe fondul ceramicii pictate. . .*⁴ deci pe un vas!? La fel de lapidar și triumfător se rezolvă și datarea relativă (între 2500–2300 î.Chr) chiar dacă *Din motive obiective nu s-au putut efectua datări absolute cu C₁₄*.⁵ Ne întrebăm care vor fi fost aceste motive? Dar, până la urmă, autoarea face referire la un alt articol și trage concluzia că datarea absolută este 4000–3700 î.Chr. Nu mai continuăm cu alte exemple în ceea ce privește „metoda” de „analizare” a artefactelor, aceasta fiind – fără îndoială –

¹ Ignat 1977, 17-18.

² Ibid., p. 17.

³ Ignat 1982.

⁴ Ignat 1998, p. 21.

⁵ Ibid.

lamentabilă. Oricum, să termin *definirea* unui grup cultural în 5 rânduri⁶, *datarea* în 9 rânduri⁷, *evoluția* în 13 rânduri⁸, *stratigrafia* în două pagini și jumătate⁹ și *aria de răspândire* în 4 rânduri¹⁰ este un record de neegalat în istoriografia românească de specialitate. Din analiza repertoriului de situri și descoperiri izolate propuse de autoare pentru a defini caracteristicile grupului cultural Suplacu de Barcău am constatat cu surprindere că 19 puncte sunt reprezentative prin topoare de piatră șlefuită, buzdugane sau unelte din silex sau obsidiană (sic!; aceste tipuri de descoperiri nu pot asigura încadrarea culturală și cronologică sigură a siturilor arheologice). Acestea reprezintă aproape 40% din descoperirile citate.

Descoperirile culturii Salca–Herpály (de exemplu, Oradea la numărul 45, cu toate punctele – până acum încadrate de aceeași autoare culturii *Salca–Herpály* –, ca și multe alte alocări de același tip) devin, din acest moment – și fără argumente solide –, *Suplac*.

Descoperirile de tip Pișcolt (de exemplu Carei–*Bobald* la numărul 11, Cămin–*Stația de pompă* la numărul 12, Căpleni la numărul 13 etc) sunt cuprinse, fără nici un fel de explicație, în nou–definitul grup – reprezentând aproape toate procentele rămase!

Acest mod de a defini noi grupuri culturale este cel puțin curios, și se înscrie într-o nouă linie istoriografică, după care este de ajuns să afirmi ceva și, mai apoi, să aduni – pe criterii subiective – materiale arheologice disparate, pentru a avea și dreptate! Tabloul cultural propus pentru perioada „neoliticului târziu” din V-ul României de cercetătoarea amintită este cel puțin „primordial” prin densitatea de fenomene culturale și înghesuiala de populații care se încalceă pentru a sta pe același loc – și acum cităm din opera domniei sale: ... *consecințele „șocului Vinča C”, mișcare ce cunoaște mai multe etape și procese ca migrațiune, difuziune, sinteze și nașteri de grupe etno–culturale, retardări petrecute în spațiul învecinat: mișcare la finele fazei Vinča B₂; migrațiune Vinča C; migrație Petrești; difuziune Turdaș; difuziune Tăualaș; difuziune Iclod (Zalău–Valea Mișii II); retardare Vinča C; nașterea grupului Vărzari; nașterea grupului Gilău; nașterea culturii Tisa; nașterea grupului Suplac; nașterea grupului Iclod; sinteza Iclod–Petrești.*¹¹ Am respectat atât grafia cât și caracteristicile științifice ale textului autoarei! Aflăm mai departe – și cred că ar fi bine ca să consultați următoarea recenzie din acest calup pentru a înțelege opinia noastră – că s-a definit o variantă apuseană a CCTLNI¹², **variantă a unui complex cultural care de fapt nu există!** Dacă ar fi să o credem pe autoare și așezarea de la Herpály ar aparține grupului domniei sale. . .aceasta stând, de fapt, la baza definirii unei culturi binecunoscute!

⁶ Ibid.

⁷ Ibid.

⁸ Ibid., 21-22.

⁹ Ibid., 22-24.

¹⁰ Ibid., 24.

¹¹ Ignat 1998, 66.

¹² Ignat 1998, 71-76.

Putem continua observând desele greșeli de tipar – dintre care, cu siguranță, multe aparțin culesului – exprimările care nu pot să-ți stârnească decât mirare, cum ar fi cea cu care se încheie apoteotic textul cărții: . . . *Este posibil să ca să fie și influiențe Vinča prin acele Kreutzband.*¹³ După acest rând se consideră încheiate rândurile lucrării! Ori istoria a devenit prea ușoară, ori trebuie să mai luăm cartea în mână și să învățăm ce este și cum se scrie aceasta. Cu astfel de „explicații” nu producem decât dezordine intelectuală, mai ales că numărul fragmentelor ceramice sau a altor artefacte pe care baza existenței cărora se fac aceste teorii este, de cele multe ori, mai mic decât numărul descoperirilor în sine! Nu se face nici un bine științei când de dragul „sintezei” se rup materiale arheologice din contexte stratigrafice sau culturale diferite, se „înnădesc”, se pun în tabele și *dacă nu dă bine graficul* se mai „înnădesc” o dată, și tot așa, până arată „comercial”. Nu vedem viitorul pozitiv al acesteia metode chiar dacă „serierile” dau impresia de „lucru la modă”! Am observat că între materialele incizate publicate de autoare¹⁴ există multă ceramică Tisa I¹⁵ și Turdaș¹⁶. Explicația apariției acestei ceramici pe baza analizei de *clusteri* o lăsăm spre înțelegere generațiilor viitoare. Noi preferăm să constatăm că acest grup cultural – existent sau nu – este contemporan cu cultura Turdaș, făcându-se un schimb de artefacte specifice între cele două arii culturale. Grupul Suplac preia elemente ale incizării ceramicii, precum și tehnologia realizării vaselor patrolatere, iar cultura Turdaș preia tehnica pictării cu bitum, în dungii groase, apărând categoria pictată de tip Tăualaș din cadrul culturii Turdaș. Și toate acestea se petrec la nivel cronologic relativ Vinča C, observație prin care se restrânge mult aria dezvoltării cronologice a grupului Suplac, pierzând prin aceasta multe dintre așezările arundate în mod generos grupului de D. Ignat.

D. Ignat observă – în scrierile mai vechi ale domniei sale – că așezările de tip Salca–Herpály („făcute” Suplac în ultima carte) se găsesc mai ales pe valea Crișului Repede, fiind de căutat pe terase și în peșteri.¹⁷ Aceeași autoare propune și o arie de răspândire a culturii Herpály spunându-ne că ea se învecinează la S cu grupa Gorsza, spre V cu grupa Csöszhalom, spre NE cu grupa Bodrogsadáy și spre N cu Szamosályi, preluând idei ale cercetătoarei I. Kutzián-Bognár.¹⁸ Descoperirile culturii se concentrează pe teritoriul județului Bihár din Ungaria, mai ales în jurul orașului Debrecen, iar în Transilvania până în peșterile din Cheile Turzii (ajungând aici pe traseul Cluj, Suceagu, Palatca), făcând legătura cu ceramica pictată a orizontului *Lumea Nouă*. Dacă N. Vlassa – citat de autoare – are dreptate, atunci orizontul cronologic și cultural al descoperirilor de tip Salca–Herpály este considerat Vinča C sau, mai precis Vinča C₁ după cum ne-o arată descoperirile efectuate Banat efectuate în ultimii 15 ani.

¹³ Ibid., 76.

¹⁴ Ibid., 66-68.

¹⁵ Ibid., Fig. 35/4; 37/1-2; 64/4.

¹⁶ Ibid., Fig. 34/3; 64/1-3, 5-11; 72/2-3; 81.

¹⁷ Ignat 1977, 14-15.

¹⁸ Ibid., 15.

D. Ignat publică și o altă descoperire aparținând momentului Herpály, cea de la Peștiș–Peștera Piatra Jurcoaiei.¹⁹ Afirmația autoarei după care cele două niveluri de aici aparțin culturii Herpály nu sunt ușor de susținut deoarece, atât din descrierea stratigrafiei (observăm că cele două nivele de locuire sunt extrem de diferite ca și culoare, compoziție, consistență etc.), cât și din studiul materialelor ceramice publicate de autoare, rezultă că nivelul inferior este Salca–Herpály, iar cel superior este Tiszapolgár. Observăm că procentul de ceramică pictată este destul de mic față de așezările amintite anterior și că cea mai dezvoltată specie pictată este pe un fond–angobă alb–lăptos, dar și specia pictată cu roșu. Această observație poate fi folosită ca argument pentru demonstrarea existenței unei zone de contact avansat, spre V, dacă privim fenomenul ca extinzându-se dinspre Crișana sau spre E, dacă direcția de răspândire este inversă, între culturile cu pictură realizată preponderent cu bitum din zona Crișanei (cultura Pișcolt, Salca–Herpály) și cele pe fond–angobă, realizate cu culori deschise, dar – mai rar – și cu bitum, din Transilvania de vest și centrală (grupele culturale Cluj, Lumea Nouă, Iclod).

Singura concluzie care poate sta în picioare după lectura acestei lucrări este – după opinia noastră – că așezarea de la Suplac reprezintă într-adevăr o variantă regională, dar nu o cultură nouă, deoarece elemente definitorii ale acestei culturi – așa cum le exprimă autoarea – sunt fie mai vechi (Pișcolt vechi, elemente liniare, grup Berea–Ciumești), fie reprezintă cultura Salca–Herpály, ori – alteleori –, cultura Pișcolt, fazele evolute. Oricum, nu credem că noțiunea de grup cultural Suplac acoperă suficient de bine nici măcar arealul cronologic și cultural al eneoliticului timpuriu din NV-ul și V-ul României.

Este bine că a apărut o lucrare care aduce – în sfârșit – în fața atenției cititorului avizat, materialele arheologice deosebit de spectaculoase descoperite la Suplac, dar nu înțelegem de ce atunci când, arareori, se cercetează mai amănunțit un sit arheologic acesta trebuie să se transforme neapărat într-unul eponim – măcar pentru un grup cultural sau un facies de aceeași natură.

Cu aceasta, salutăm noua apariție din colecția editată de colegul Florin Drașovean la Muzeul Banatului din Timișoara, cu convingerea că valoarea seriei se rotunjește cu fiecare carte nou–apărută.

Sabin Adrian LUCA

Literatură

- Ignat 1973 – Ignat D., Contribuții la cunoașterea neoliticului din Bihor. *ActaMN* 10, 1973, 477-492.
- Ignat 1977 – Probleme ale neoliticului din nord-vestul României. *ActaMN* 14, 1977, 13-21.
- Ignat 1982 – O nouă așezare eneolitică la Suplacu de Barcău. *Crisia* 12, 1982, 19-28.
- Ignat 1998 – Grupul cultural neolitic Suplacul de Barcău (Timișoara 1998).

¹⁹ Ignat 1973.

Zoia Maxim, *Neo-Eneoliticul din Transilvania. Date arheologice și matematico-statistice, în seria Bibliotheca Musei Napocensis, XIX, din colecția Istoria Transilvaniei, II, Cluj-Napoca, 1999, 314 pagini, ISBN 973-0-00866-3.*

Lucrarea colegei Z. Kalmar reprezintă de fapt teza de doctorat susținută la Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași sub coordonarea academicianului Mircea Petrescu-Dîmbovița și este structurată după cum urmează: Cuvânt înainte (p. III-V), Introducere (p. 1-2), Capitolul I – Istoricul cercetărilor (p. 3-7), Capitolul II – Metode moderne de cercetare arheologică prin folosirea calculatorului (p. 8-26), Capitolul III – Evoluția și cronologia neo-eneoliticului din Transilvania (p. 27-128), Capitolul IV – Concluzii privind evoluția și cronologia neo-eneoliticului (p. 129-133), Capitolul V – Anexele (p. 134-211), Rezumat (p. 212-245), Bibliografie (p. 246-282), Abrevieri (p. 283-284), Indicele de culturi pe localități (p. 285-287) și Indicele general (p. 288-312).

Termenul de Neo-Eneolitic ascunde nesiguranța istoriografiei românești – și implicit a autoarei, care aduce o noutate terminologică prin litera E la cuvântul eneolitic – de a elucida care este locul epocii neolitice și, în continuare, când începe și când se sfârșește epoca eneolitică. Un compromis se ascunde în folosirea termenului de neo-eneolitic care, etimologic, se remarcă printr-un înțeles catastrofal pentru existența neoliticului și eneoliticului, ca epoci istorice, în România (nu există nici neolitic, nici eneolitic, ci un nou eneolitic!). Sigur că va curge multă cerneală pe această temă, dar credem că trebuie să ne distanțăm – pentru început – de termenii care nu se potrivesc în nici un caz cu realitatea istorică din teren (neo-eneolitic, Neo-Eneolitic, Neo-eneolitic etc). De asemenea, nu vedem nici o utilitate în „strecurarea”, din când în când, a termenului de „chalcolitic balcano-anatolian” folosit atunci când nu mai avem siguranța existenței sau non-existenței eneoliticului într-un areal etno-cultural bine delimitat. Cred că neoliticul și eneoliticul românesc au mare nevoie de redefinire ca epoci istorice. Ca să parafrazez o afirmație celebră pot afirma că „dacă acest deceniu nu va fi folosit pentru reevaluări terminologice, atunci existența, fie ea și teoretică, a neoliticului și eneoliticului românesc va fi periclitată”.

Capitolul I reflectă faptul că bibliografia folosită cu adevărat de autoare se oprește undeva în jurul anilor 1980, bibliografia ultimilor ani fiind doar amintită în Lista bibliografică, folosită fragmentar și trunchiat cu excepția, firește, a activității autoarei. Oricum, bibliografia cu privire la preistoria Transilvaniei este, după cunoștințele noastre, mult mai cuprinzătoare, bine reprezentată și structurată în alte lucrări. Chiar dacă unele studii, articole, note și cărți sunt citate se observă fără un efort prea mare că nu au fost folosite pentru argumentația directă din text.

Capitolul II ne familiarizează cu metoda de cercetare folosită de Z. Kalmar, adică cu sistemul BAZARH și cu programul ZEUS. O observație care se impune este cea după care programele folosite sunt vechi de peste 15 de ani, ceea ce în informatică înseamnă o veșnicie. Mai departe aflăm²⁰ că una dintre cărțile folosite de autoare pentru a exemplifica ocupațiile este cea redactată de E. Comșa în anul 1996²¹ asupra căreia ne-am spus părerea și cu alt prilej. „Sinteza” acestuia, în care nu se cuprind datele ultimilor 15 ani, nu este edificatoare pentru noi, așa că nici concluziile autoarei nu ni se par satisfăcătoare.

Constatăm, în același capitol²², că termenul de „conul de aur al arheologiei” fiind folosit și ca „fossilă directoare” a fost folosit de H. Schmith, fiind citat în acest sens I. Paul.²³ Dacă este vorba despre lucrarea profesorului I. Paul, *Cultura Petrești*, București, 1992, atunci putem declara că această afirmație nu se regăsește nicăieri în textul autorului sibian.

Fișele-tip pentru diverse modele de determinări și descrieri sunt utile în măsura în care sunt completate de specialiști în domeniile încriminate. Altfel nu vād cum s-ar putea cunoaște de către arheolog amănunte despre faună, floră, geologie etc. Dar și aici intervine o problemă. Atâta timp cât aceste analize nu sunt realizate uniform, după aceeași metodă și recoltate printr-o săpătură standard, datele vor da erori majore, fundamentale.

Mai găsim, în fugă, lipsuri bibliografice. De exemplu, la un moment dat²⁴ ni se spune că fișierul obiectelor de os și corn cuprinde date diverse întocmai ca și într-o lucrare elaborată și publicată în anul 1988 de Al. Bolomey și S. Marinescu-Bîlcu²⁵, uitându-se cu desăvârșire o altă lucrare având principii și scop asemănător publicată de noi în anul 1989.²⁶

Capitolul III începe cu o hartă care reprezintă – după opinia mea – Europa Centrală și de SE și nu Europa de E așa cum afirmă autoarea. Schema neolitizării propusă de autoare suportă discuții, deoarece datele la care a avut acces după propria listă bibliografică sunt limitate tocmai pentru Transilvania, regiunea cu studiul căreia se ocupă. Am comunicat de multe ori rezultatele săpăturilor de la Miercurea Sibiului, peștera Cauce, colegul M. Ciută a publicat noile rezultate de la Limba sau Șeușa, am publicat, la rândul meu, rezultatele cercetărilor de la Iosaș²⁷, dar nimic din ceea ce am spus cu aceste prilejuri nu se regăsește – pozitiv sau negativ – în concluziile kolegei. Poate că aceste date completau cunoștințele, și așa firave, despre momentul cronologic și cultural analizat.

²⁰ Maxim 1999, 13.

²¹ Comșa 1996.

²² Maxim 1999, 14.

²³ Paul 1993; lucrarea nu este cuprinsă în lista prescurtărilor bibliografice folosite de autoare și – după cunoștințele noastre – nu există.

²⁴ Maxim 1999, 18.

²⁵ Bolomey–Marinescu-Bîlcu 1988 la lista bibliografică a cărții.

²⁶ Luca–El Susi 1989, 49-58.

²⁷ Luca–Barbu 1992–1994.

Cultura *Starčevo-Criș*, în speță *neoliticul timpuriu*, este analizat(ă) amplu în carte.²⁸ Multitudinea de date deja cunoscute, mai ales pentru Banat, sunt sintetizate sub diverse forme grafice, care denotă imaginația bună a autoarei. Se păstrează – în general – sistemul cronologic și cultural creat de Gh. Lazarovici. Ultimele publicări de materiale arheologice din Transilvania sunt, din nou, omise.

Neoliticul dezvoltat este definit, mai nou, în Transilvania sub forma de *grupul cultural Cluj – Cheile Turzii – Lumea Nouă – Iclod*²⁹ ca un conglomerat cultural ce sintetizează, măcar teoretic, manifestări culturale eterogene ca și compoziție tipologico-stilistică și – chiar – cronologică. Pentru început aflăm că³⁰ neoliticul dezvoltat cuprinde intervalul Vinča A₂-D și că, cultura Petrești începe după aceea. De mirare această concluzie de negăsit la nici unul dintre autorii citați în stufoasa listă bibliografică atașată la sfârșitul lucrării. Nicăieri nu o să găsim că această cultură s-a născut mai târziu decât orizontul cronologic Vinča C. În bibliografia mai veche se încearcă acreditarea ideii după care această cultură, Petrești, s-a născut la un orizont cronologic Vinča B. Atunci de unde ideea păguboasă a colegei noastre?

Dacă lăsăm autoarea (Z. Kalmar-Maxim) să vorbească aflăm că: *Din complexul CCTLNI fac parte grupele Cluj – Cheile Turzii; Lumea Nouă; Pișcolt; Turdaș; Tăualaș; Gilău și primele două faze ale grupelor Iclod și Suplac. Nu a putut fi definită o singură cultură, deoarece nu există nici o stațiune cercetată, care să aibă o stratigrafie completă (poate Zau de Câmpie), legăturile genetice au fost stabilite, doar, pe baza stratigrafiei comparate și a materialului ceramic. Trăsăturile caracteristice ale acestui complex sunt: ceramica cu pasta degresată cu pleavă (nu este o caracteristică a culturii Turdaș, categoriei pictate a culturii Turdaș numite Tăualaș și, parțial, grupului Iclod și Suplac! n.a.); fondul cu angobă albă pe care se pictează cu roșu, brun, negru cu decor în spirale și rectilinii (nu este o caracteristică a culturii Turdaș, categoriei pictate a culturii Turdaș numite Tăualaș și, parțial, grupului Iclod și Suplac! n.a.); picioarele de cupă (existente în așezări din Crișana, mai ales, dar ca *picioare de vas; picioarele de cupă* de genul celor din vestul țării – poate că la ele se gândește autoarea? – fiind ca și inexistente în Transilvania; dacă se face referire la picioarele de vas de tipul celor vinciene – numite de multe ori incorect *picioare de cupă* –, atunci situația răspândirii teritoriale a acestora este inversă, acestea fiind caracteristice mai ales Transilvaniei și nu Crișanei, ca o influență culturală dinspre Banat n.a.); *cupele și bolurile cu pasta împinsă din interior în patru zone mediane, astfel încât, dacă se privește vasul de sus, pare să fie patrulater* (vasele patrulate sunt întotdeauna străchini deschise, niciodată boluri sau cupe, acestea – vasele patrulate – fiind o caracteristică a culturii Turdaș, dar apărând și în alte culturi de influență vinciană sau turdășeană n.a.); *străchinile lobate și motivele decorate în zig-zag și curbolinii.**

*Fiind vorba de un complex cultural unitar (în varietatea sa). . . .*³¹

²⁸ Maxim 1999, 30-63.

²⁹ Ibid., 69-100; la fel Lazarovici & alii. 1991, 100-140.

³⁰ Maxim 1999, 63.

³¹ Ibid., 69.

Din definiția și caracteristicile complexului cultural citat constatăm – în primul rând – că nici măcar autoarea nu este prea convinsă de existența acestuia, deoarece unitatea în varietate este, în mod cert, un concept filosofic mult prea teoretic, neaplicabil la tipul de realitate materială la care ne referim. De altfel, autoarea ne arată la una dintre paginile următoare că: . . . *Din păcate aceste materiale (grupul Cluj–Cheile Turzii n.a.) au rămas neprelucrate în totalitate, fiind cunoscute, doar, materialele selective. Caracterul ceramicii pictate și elementele vinciene l-au determinat pe Vlassa (sic!) să caute legături pentru aceste materiale la Tărtăria și Tăuલાș³² (cel puțin ultima stațiune este mai târzie decât orizontul cronologic Vinča A₂ / A₃–B₁, propus de autoare pentru acest moment cultural.³³ Despre ceea ce se întâmplă la acest orizont cronologic și cultural ne-am exprimat părerea în scris în mai multe rânduri, fără a fi băgat în seamă³⁴). Chiar dacă această lipsă în informații, recunoscută de toată lumea, există, autoarea afirmă că: *Studiind evoluția ceramicii și legăturile cu civilizațiile vecine (pe ce baze stratigrafice? n.a.), s-a constatat o evoluție a grupului Cluj–Cheile Turzii pe parcursul a două faze, după care se sfârșește transformându-se în grupul Iclod (pus de aceeași autoare la două etape distanță, mai târziu, față de fenomenul citat, în aceeași lucrare!³⁵). Materialele din prima fază nu au fost îndeajuns studiate, deoarece, la Cluj stratul de cultură este la mare adâncime, iar în Cheile Turzii nu s-a epuizat cercetarea din lipsă de fonduri.³⁶ Nu știu dacă aceste afirmații se doresc a fi și argumente serioase. Nu cred că mai trebuie să insistăm asupra insuficienței datelor pe baza cărora s-a creat cultura încriminată (Cluj–Cheile Turzii), în contextul în care faza timpurie a culturii Vinča este bine reprezentată în Transilvania, așa cum o cunoaștem din descoperirile bănățene sau sârbe.³⁷**

Cât privește *grupul Lumea Nouă* aceeași autoare ne informează că: *Din puținele date oferite de materialele publicate am încercat să ordonăm stațiunile, cu nivelurile definite de cercetători, în funcție de caracteristicile ceramicii. Datele fiind trunchiate și uneori insuficiente, rezultatele prelucrărilor trebuie privite cu rezervă (ceea ce se face de ani de zile; atunci cum de s-a încercat, totuși, fără o săpături sistematice, ordonarea informației? n.a.). . . În jurul acestui grup cultural sunt multe discuții și multe teorii, fără însă a se publica materiale, ceea ce a creat o atmosferă de mister, care a favorizat o serie de sincronisme dintre cele mai diversificate cu . . .³⁸ Iată încă o componentă a CCTLNI ce se remarcă prin lipsa de informații științifice și prin lipsa de credibilitate a concluziilor. Nimeni nu poate*

³² Ibid., 72.

³³ Ibid., 69.

³⁴ Luca 1995–1996; 1997, 72–76; 1999a, 8–10; Luca–Boroffka–Ciută 1998.

³⁵ Maxim 1999, 69.

³⁶ Ibid., 73

³⁷ Luca 1995–1996; 1999a, 8–11; 2001; după apariția cărții recenzate au mai apărut și lucrări „tintite” pe momentul vincian timpuriu: Luca–Ciugudean–Roman–Dragotă 2000; 2000a.

³⁸ Maxim 1999, 74.

afirma cu certitudine care sunt celelalte categorii ceramice – în afara celei pictate – caracteristice acestui grup cultural. Toate teoriile s-au făcut pentru a demonstra originea și evoluția ceramicii pictate ruptă din contextul său arheologic firesc. Așa nu vom putea fi siguri niciodată că avem dreptate.

Cât privește *grupul Pișcolt*³⁹, acesta aparține cu certitudine altui areal cultural, includerea sa în CCTLNI fiind, fără îndoială, forțată și determinată de subiectivismul cercetătorului.⁴⁰

În continuare, trebuie să ne exprimăm în termeni mai puțin academici asupra componentei CCTLNI formată din *grupul Tăualaș*⁴¹ și *grupul Turdaș*⁴². Opiniile noastre sunt adresate aceleași autoare, care nu a avut răbdarea (sau bunăvoința?) de a parcurge *singura* carte publicată până în acest moment ca rezultat al unei săpături bazate pe criteriile moderne de cercetare, efectuate de noi, la Orăștie–Dealul Pemilor, punct X₂⁴³ și ale cărei concluzii au fost publicate și în mod separat, cu un an mai devreme⁴⁴. La aceasta se mai pot adăuga și alte articole și studii bazate pe aceleași descoperiri⁴⁵ sau pe noile rezultate ale săpăturilor de la Turdaș, publicate – este drept – fragmentar, nu monografic, în mai multe rânduri⁴⁶ și monografic după apariția cărții pe care o recenzăm.⁴⁷ Chiar dacă aceste articole sunt amintite – în mare parte – la sfârșitul lucrării, în lista bibliografică, ele nu sunt folosite de autoare și în text, pentru justificarea fundamentării științifice a concluziilor domniei sale.⁴⁸ Simpla înșiruire a lucrărilor arată marele efort făcut în ultimul deceniu pentru lămurirea problemelor culturii Turdaș și a tipului de ceramică pictată a culturii Turdaș, numit Tăualaș. Acest efort nu a fost băgat în seamă de autoarea citată! Datele din cel puțin patru situri neolitice cercetate sistematic în ultimul deceniu arată că ceramica pictată cu bitum în stil Tăualaș este caracteristică *tuturor* așezărilor de fază clasică Turdaș (Turdaș, Orăștie, peștera Cauce, Călan ș.a.), fiind – în consecință – *o specie ceramică a acesteia din urmă*. Astfel că – pentru noi cel puțin – teoriile doamnei Zoia Kalmar reprezintă deja un capitol al istoricului cercetărilor bazat pe observații empirice, de neregăsit în teren. Suntem citat – însă – în cartea autoarei cu o lucrare colectivă⁴⁹, ocazie cu care – după cum se observă – nici anul apariției nu este dat corect!

³⁹ Lazarovici–Németi 1983; Lazarovici–Ciarnău 1985; Németi 1986–1987; 1986–1987a.

⁴⁰ Maxim 1999, 75-80.

⁴¹ Ibid., 80-81.

⁴² Ibid., 81-87.

⁴³ Luca 1997.

⁴⁴ Luca 1996.

⁴⁵ Luca–Cosma 1993; Luca 1994; 1995; Paul–Luca & colab. 1994; 1995; 1996; 1997.

⁴⁶ Luca 1993; 1994a; 1995a; 1995b; 1995c; 1996a; 1996b; 1996c; 1996d; 1996e; 1997a; 1998; 1998a; 1998b; 1998c; 1999a.

⁴⁷ Luca 2001.

⁴⁸ Maxim 1999, 268.

⁴⁹ Lazarovici–Kalmar–Drașovean–Luca 1984; de fapt Lazarovici & alii. 1985 – la Maxim 1999, 86.

Componenta CCTLNI exemplificată prin *grupul Iclod* în lucrarea colegei noastre⁵⁰ este, fără îndoială, încă un prilej pentru noi de a contesta existența complexului cultural discutat. Acesta – grupul Iclod – se remarcă prin independență în cadrul fenomenelor culturale ale epocii, după cum ne-o sugerează și bibliografia extrem de elaborată și bine structurată a grupului.⁵¹ Este greu de crezut că un grup cultural definit într-o manieră atât de categorică să-și piardă independența culturală, demonstrată de atâtea ori, în favoarea unui concept teoretic, „de seră”. De dragul unor încercări teoretizante autoarea renunță la tot ceea ce s-a făcut bun pe parcursul a mai bine de 20 de ani, la ideile pe care – de cele mai multe ori – le-a semnat împreună cu profesorul Gh. Lazarovici!

Despre următorul grup cultural al complexului CCTLNI – *grupul Suplacu de Barcău (Suplac)*⁵² – ne-am pronunțat anterior, când am analizat cartea cercetătoarei Doina Ignat, într-o recenzie din acest calup. Caracterul eterogen al descoperirilor acestui grup arată clar labilitatea argumentării științifice a existenței acestuia. În mare parte, materialele arheologice ale grupului nou definit aparțin de fapt culturii Salca–Herpály, puțin cunoscută în acest moment.⁵³

*Grupul Gilău*⁵⁴ este definit pe seama unor materiale arheologice ce se disting prin faptul că *sunt degresate cu mîl și pleavă*. Această caracteristică face ca alte materiale degresate în acest mod aflate la sute de km distanță, în medii culturale deosebite, să fie alocate aceluiași „grup”. Dacă acesta este singurul – sau unul dintre puținele argumente ale Z. Kalmar – atunci ne întrebăm ce rost mai are metoda tipologico–stilistică și prelucrarea datelor pe calculator?

În sfârșit, ultima componentă a complexului cultural CCTLNI este cea a *culturii Boian* (faza Giulești, etapa Aldeni) și cea a *culturii Precucuteni*⁵⁵. Ideea este oricum hilară! Două culturi definite într-o perioadă în care arheologia se făcea în România cu seriozitate își pierd atributele de bază și își „regăsesc” locul în Transilvania. Mă întreb până unde, în Moldova și Muntenia, merge granița CCTLNI? Ne rezervăm plăcerea să discutăm aceste materiale cu alt prilej!

Neoliticul este următoarea etapă analizată de autoare.⁵⁶ Manifestările culturale cuprinse în această perioadă sunt: cultura Petrești⁵⁷, Utilajul litic din *neoliticul dezvoltat și târziu*⁵⁸, cultura Cucuteni–Ariuşd⁵⁹, cultura Tiszapolgár⁶⁰, aspectul

⁵⁰ Maxim 1999, 87-92.

⁵¹ Lazarovici 1977; 1977a; 1983; 1991; Lazarovici & alii. 1983–1984; 1985; 1994; 1995; 1996; 1997; Lazarovici–Kalmar 1982; 1986; 1987; 1989; 1990; 1990–1993.

⁵² Maxim 1999, 93-97.

⁵³ Cele mai noi opinii despre cultura Salca–Herpály: Luca 2001a; 2001b.

⁵⁴ Maxim 1999, 97.

⁵⁵ Ibid., 98-100.

⁵⁶ Ibid., 100-138.

⁵⁷ Ibid., 100-107.

⁵⁸ Ibid., 108-112; parcă era vorba despre eneolitic; de aici deducem că terminologia nu este foarte bine fixată în sistemul cultural imaginat de autoare.

⁵⁹ Ibid., 112-119.

⁶⁰ Ibid., 119-124.

cultural Bodroghkeresztúr⁶¹, aspectul cultural al toartelor pastilate⁶² și metalurgia cuprului⁶³.

*Cultura Petrești*⁶⁴ este analizată prin prisma citării unor lucrări mai vechi sau prin săpăturile mai noi ale autoarei. Surprinde faptul că autoarea preia o afirmație bibliografică după care nu s-a descoperit nici un ...*strat Petrești pur*.⁶⁵ Atunci cum a reușit profesorul I. Paul să definească cultura?⁶⁶ Tot aici aflăm că materialele petreștene de la Turdaș se extind către șosea, fapt cu totul inexact, spunându-se – mai departe – că turdășenii preferă terasele înalte ale râurilor (alt fapt inexact), pentru a le fortifica (nu știu ce se înțelege la autoare prin fortificație; dacă este vorba despre un gard, suntem de acord, deoarece am demonstrat acest lucru la Orăștie; dacă este vorba despre fortificație în sensul gard / palisadă, dublate de șanț / șanțuri, cred că nu este îndeajunsă o simplă afirmație) și se citează lucrarea lui M. Blăjan⁶⁷ care se referă la **așezarea de la Turdaș din județul Alba, nicidecum la așezarea eponimă culturii Turdaș, care se află în județul Hunedoara!** Tocmai din această cauză credem că este vorba despre o regretabilă confuzie între cele două așezări.

Strecurarea subcapitolului „Utilajul litic din *neoliticul dezvoltat și târziu*”⁶⁸ în cadrul capitolului referitor la „eneolitic” pare a fi o scăpare de metoda alcătuirii lucrării. Aici se observă imposibilitatea delimitării ferme ale unor culturi din CCTLNI, prin alocarea lor *neoliticului dezvoltat, neoliticului târziu sau eneoliticului*. Din cauza acestui considerent, multe dintre determinările culturale ale autoarei sunt fragile, la fel ca și conglomeratul cultural citat de atâtea ori.

*Cultura Cucuteni–Ariușd*⁶⁹, sau poate, mai bine, Ariușd, ca o variantă transilvăneană a complexului cultural Cucuteni–Ariușd–Tripolije, este definită pe baza unui material arheologic subțire numărereric, fragmentat și rupt din contextele stratigrafice ferme. Săpăturile mai noi, cu observații stratigrafice, de la Ariușd, nu sunt amintite.⁷⁰ Tot excursul se întemeiază pe analiza materialelor ceramice de la Ciucsângeorgiu.⁷¹ Nu se fac referiri la articole cum sunt cel ce analizează materialele arheologice de la Feldioara⁷² sau analiza deosebită redactată de A. Nițu⁷³. În aceste condiții, credem că asupra definirii acestei culturi se mai poate

⁶¹ Ibid., 124-127.

⁶² Ibid., 127.

⁶³ Ibid., 128.

⁶⁴ Ibid., 100-107.

⁶⁵ Ibid., 100.

⁶⁶ Paul 1992.

⁶⁷ Blăjan 1975.

⁶⁸ Maxim 1999, 108-112.

⁶⁹ Ibid., 112-119.

⁷⁰ Zaharia 1973; Székely 1973; etc..

⁷¹ Maxim 1999, 112.

⁷² Comșa 1973.

⁷³ Nițu 1973.

reveni, mai ales că nu există – în continuare – o corelație foarte fermă între cultura Ariușd și cultura Cucuteni sau altele contemporane.

În ceea ce privește *cultura Tiszapolgár*⁷⁴, aceasta este tratată în același stil ca și culturile anterioare, mai ales că în *Transilvania propriu-zisă, intracarpatică*, nu există descoperiri ce să poată fi încadrate cu precizie acestei culturi. Ea se întinde din zona Tisei până în câmpia Someșurilor și din Banat până pe rama de est a munților Poiana Ruscă⁷⁵, nicidecum așa cum este exemplificată pe harta de la Fig. 145⁷⁶ (preluată necritic de la Gh. Lazarovici⁷⁷). Este normal ca această cultură să nu se regăsească în Câmpia Transilvaniei atâta timp cât aici viețuiește puternica cultură Petrești⁷⁸, în același moment cronologic.

Cultura Bodrogkeresztúr este numită – poate pentru ca să fie botezată și de autoare cumva – aspectul cultural Bodrogkeresztúr.⁷⁹ După ce am tipărit cartea dedicată culturii Bodrogkeresztúr⁸⁰, o variantă a tezei de doctorat pe care am susținut-o în anul 1995 – nu în anul 1994 cum susține autoarea⁸¹ – sunt convins că măcar termenul de *cultură* este valabil pentru un fenomen cultural ce ocupă un spațiu geografic întins în patru țări din Europa Centrală. Aflăm – și acest mod de abordare este specific cărții – că *așezările Bodrogkeresztúr lipsesc, existând doar locuiri*.⁸² Mărturisesc că nu am o cultură arheologică atât de bogată încât să fac diferențierea între cei doi termeni! Ceea ce urmează la aceeași pagină ține de știință și ficțiune (se face aluzie la posibilitatea ca mormintele Bodrogkeresztúr să țină de o altă cultură. . .).

Grupul cultural Decea Mureșului este încadrat cel puțin ciudat din punctul de vedere al cronologiei. Sigur că acesta nu are legătură directă, genetică, cu cultura Bodrogkeresztúr. El reprezintă manifestarea culturală a unor nou-veniți – cum de atâtea ori s-a specificat în literatura de specialitate –, cu influențe în tehnologii dinspre cultura Tiszapolgár, mai ales în ceramică. Curioasă este și „continuitatea” propusă de autoare între ritul și ritualul de înmormântare al grupului Decea Mureșului și eneoliticul timpuriu de la Iclod.⁸³ Surprinde lipsa totală de orientare cronologică și culturală. Ca să nu mai vorbim despre compoziția în inventar a mormintelor, care este total deosebită de la o cultură la alta! Mă surprinde că este citat un articol al meu – și în legătură cu grupul Decea Mureșului⁸⁴ – unde se explică în mod ferm compoziția unui mormânt de tip Decea Mureșului, total deosebită de cea a unuia Iclod, lucru nesesizat de autoare chiar dacă ea este cea care

⁷⁴ Maxim 1999, 119-124.

⁷⁵ Luca 1993a; 1999a.

⁷⁶ Maxim 1999, Fig. 145.

⁷⁷ Lazarovici 1983a.

⁷⁸ Luca 1999, 42.

⁷⁹ Maxim 1999, 124-127.

⁸⁰ Luca 1999.

⁸¹ Maxim 1999, 124, 268.

⁸² Ibid., 126.

⁸³ Ibid., 125.

⁸⁴ Luca 1994.

publică mare parte a rapoartelor de cercetare arheologică din stațiunea și cimitirele amintite la Iclod! Harta propusă de autoare este – din nou – mult prea generală⁸⁵, iar grupul Decea Mureșului nu poate fi în nici un caz faza a treia a culturii Bodrogresztúr!⁸⁶ Dacă ar fi să respectăm realitățile date și de datele radiocarbon amintite de autoare, grupul Decea Mureșului ar putea fi, în cel mai bun caz, contemporan cu faza I a culturii Tiszapolgár! Dar fabulând prea mult vom schimba și propriile idei, tipărite deja, lucru cu care nu suntem de acord, cel puțin în această etapă.

Orizontul cultural Sălcuța IV – Pecica–Șanțu Mare – Herculane II-III – Huniadiháalom este numit de autoare, cu aceeași ardoare de a boteza, *aspectul cultural al toartelor pastilate*⁸⁷. Citirea unor articole de bază precum cel redactat de P. Roman⁸⁸ sau a cărții tipărite în anul 1988 de P. Raczky⁸⁹ ar fi făcut-o să-și schimbe opinia, nemaivorbind de faptul că ar fi putut să specifice de unde a preluat vasele publicate la Fig. 160⁹⁰ – de exemplu, ca și altele dintre ilustrațiile desenate ale cărții. Un orizont cultural deosebit de important pentru sfârșitul eneoliticului mijlociu a ajuns să fie „definit” prin câteva propoziții, într-o carte ce se dorește o sinteză atotcuprinzătoare.

În finalul analizei cu privire la lumea etno-culturală din neoliticul și eneoliticul transilvănean ne exprimăm îndoiala asupra utilității tipologiei ornamentelor realizată în niște pătrățele în care se conturează fragmente de incizii, impresiuni sau linii pictate știut fiind faptul că frânturile de ornament reprezentate într-un pătrățel se pot – foarte bine – continua cu celălalt pătrățel care, tipologic, înseamnă un alt ornament, în opinia autoarei.

Metalurgia cuprului⁹¹ este un prilej de noi semne de întrebare. Nu înțeleg de ce, după ce autoarea amintește mai multe tipologii realizate de autori români și din străinătate (nu pe toate!) pentru multitudinea tipurilor de piese existente în eneolitic, Z. Kalmar-Maxim se simte datoare să schimbe și să simplifice terminologia împământenită, introducând și un nou tip major, *cel numit Petrești*, fără a-l explica. Chiar dacă ordonarea pieselor a fost făcută de calculator⁹² nu vedem ce contribuții noi s-au adus, mai ales că în acest moment există destule date pentru ca tipologia să fie corelată cu stratigrafia verticală sau orizontală a unor situri arheologice sau cu zăcămintele sau zone predilecte pentru exploatarea materiei prime.

Capitolul IV este dedicat concluziilor. Acestea sunt formulate pe materialul documentar descris anterior, deci suferă de aceleași minusuri. Se fac, de exemplu, referiri la sincronisme etno-culturale între așezarea de la Balomir, cea de la Tărtăria

⁸⁵ Pentru comparație vezi Luca 1999, Harta 5.

⁸⁶ Maxim 1999, 124.

⁸⁷ Ibid., 127.

⁸⁸ Roman 1973.

⁸⁹ Raczky 1988, 33-49.

⁹⁰ Maxim 1999, Fig. 160.

⁹¹ Ibid., 128.

⁹² Ibid., Anexa 15.

și descoperirile din Banat⁹³, în condițiile în care de la Balomir nu s-a publicat nici o stratigrafie convingătoare sau – măcar – materialele arheologice dintr-un complex închis. Fără datări radiocarbon se trage concluzia că grupul cultural Lumea Nouă este contemporan cu datele absolute specifice culturii Vinča, faza B₁.⁹⁴ Datele radiocarbon de la Zau de Câmpie sunt evocate drept un etalon pentru neoliticul dezvoltat (o perioadă relativ restrânsă de timp)⁹⁵ în timp ce, la momentul discutării tipologico–stilistice a materialelor arheologice din stratigrafia de aici, se afirmă că aceasta este – poate – singura tipică pentru întreaga evoluție a complexului cultural CCTLNI din Transilvania (care durează o perioadă de timp mult prea lungă).⁹⁶

În capitolul V sunt foarte interesante estimările cu privire la numărul populației din neolitic, chiar dacă am vaga impresie că bibliografia folosită este reprezentativă pentru un model economic oarecum diferit de cel al perioadei studiate în carte (cel medieval occidental).

Este bun exemplul de patriotism local cel după care⁹⁷ aflăm că Clujul avea în neoliticul dezvoltat 70 ha, 1800–2450 locuitori și era târg. Prin cele câteva sondaje efectuate pe acest teritoriu concluzia este elocventă! Capitolul continuă cu un util Repertoriu arheologic⁹⁸, un Dicționar de termeni⁹⁹, Anexe¹⁰⁰, Rezumat¹⁰¹, Lista bibliografică¹⁰², Abrevieri¹⁰³, Indicele pe culturi a localităților¹⁰⁴, Indicele alfabetic general¹⁰⁵ și un Postscriptum semnat de dr. Gh. Lazarovici¹⁰⁶, înaintea listei sponsorilor.

Din toată această enumerare, nu întotdeauna calmă, constatăm că la ora actuală este mult mai comod – ca metodă de cercetare – să plii cunoștințe disparate, cu argumentație minimală, decât să reluăm cercetarea – acolo unde este cazul și nevoie – și să rediscutăm informațiile, la nivelul documentației ultimilor ani. De asemenea, observăm că, cel puțin pentru Transilvania, se merge în interpretarea informației arheologice pe clișeele vechi, date de săpături de acum 50–80 ani, fără a se reconsidera ideile cercetătorului pe baza descoperirilor publicate în ultimii ani. Se ascunde lipsa de informații în spatele unor scheme, grafice, propoziții alambicate care nu-și găsesc corespondent nici în dicționare și – de ce nu ? – în spatele unor

⁹³ Ibid., 131.

⁹⁴ Ibid., 133.

⁹⁵ Ibid., 133.

⁹⁶ Ibid., 69.

⁹⁷ Ibid., 138.

⁹⁸ Ibid., 138-195.

⁹⁹ Ibid., 196-198.

¹⁰⁰ Ibid., 199-211.

¹⁰¹ Ibid., 212-245.

¹⁰² Ibid., 246-282.

¹⁰³ Ibid., 283-285.

¹⁰⁴ Ibid., 286-287.

¹⁰⁵ Ibid., 287-312.

¹⁰⁶ Ibid., 313.

fotografiilor color reușite, dar necomentate corespunzător calității lor (care – trebuie să recunosc – m-au făcut gelos pe capacitatea financiară a sponsorilor autoarei).

Ca un argument pentru faptul că am căutat ca această recenzie să reflecte doar preocupările mele științifice nu am folosit drept argumente ale excursului greșelile de tipar (unele tipice introducerii datelor pe calculator, altele atipice) sau unele redări grafice mai șterse care pot duce la interpretări eronate. Nu am „vânat” nici opțiunile gramaticale ale autoarei sau modalitățile personale de exprimare.

Tema legată de neoliticul și eneoliticul Transilvaniei mă preocupă de peste 10 ani și tocmai de aceea cred **în utilitatea acestui demers al autoarei**. Chiar dacă se pot sesiza dezacorduri între modul meu de a gândi¹⁰⁷ și cel al autoarei sau între sursele mele de informare (este drept că multe săpături noi, personale, sunt în curs de publicare) și cele ale Zoiei Kalmar, cred că lucrarea reprezintă o sinteză necesară pentru începutul creionării unui tablou real al neoliticului și eneoliticului din Transilvania.

Sabin Adrian LUCA

Literatură

- Blăjan 1975** – *Blăjan M.*, Așezarea de tip Petrești de la Turdaș (jud. Alba). ActaMN 12 (1975) 35-44.
- Ciarnău-Lazarovici 1985** – *Ciarnău I., Lazarovici Gh.*, Descoperiri neolitice pe valea Ierului. Crisia 15 (1985) 15-25.
- Comșa 1973** – *Comșa E.*, Câteva date despre așezarea de tip Ariușd de la Feldioara. StCom–Sf. Gheorghe 1 (1973) 45-56.
- Lazarovici 1977** – *Lazarovici Gh.*, Sfârșitul culturii Vinča–Turdaș în Câmpia Transilvaniei. Tib–StComCar 2 (1977) 211-230.
- Lazarovici 1977a** – Inventarul a două morminte neolitice de la Cluj-Napoca. ActaMN 14 (1977) 23-28.
- Lazarovici 1983** – Șantierul arheologic Iclod (1977–1981). MCA 15 (1983) 50-61.
- Lazarovici 1983a** – Principalele probleme ale culturii Tiszapolgár în România. ActaMN 20 (1983) 3-32.
- Lazarovici 1991** – Așezarea și grupul Iclod. Cluj-Napoca (1991).
- Lazarovici–Kalmar 1982** – *Lazarovici Gh., Kalmar Z. (Maxim)*, Discuții pe marginea legăturilor cronologice și culturale între grupul Iclod și cultura Tisa. ActaMN 19 (1982) 221-246.
- Lazarovici–Kalmar 1986** – Șantierul arheologic Iclod (1983–1984). Apvlvm 23 (1986) 25-42.
- Lazarovici–Kalmar 1987** – Șantierul arheologic Iclod. Campania 1985. Apvlvm 24 (1987) 9-40.

¹⁰⁷ Luca 1999a; 2001.

- Lazarovici–Kalmar 1989** – Săpăturile arheologice de la Iclod. Campania din 1986. Apvlvm 25 (1989) 9-48.
- Lazarovici–Kalmar 1989–1993** – Șantierul arheologic Iclod (campania 1989). ActaMN 26–30 (1989–1993) 337-364.
- Lazarovici–Kalmar 1990** – Șantierul arheologic Iclod (campania 1987). Apvlvm 26 (1990) 55-68.
- Lazarovici–Kalmar 1990–1993** – Săpăturile de la Iclod (campania 1988). Apvlvm 27-30 (1990–1993) 23-58.
- Lazarovici–Németi 1983** – *Lazarovici Gh., Németi I.*, Neoliticul dezvoltat din nord-vestul României. ActaMP 7 (1983) 17-60.
- Lazarovici & alii. 1983-1984** – *Lazarovici Gh., Kalmar Z. (Maxim), Ardevan R.*, Așezarea neolitică de la Cluj–Piața Ștefan cel Mare. Marisia 13–14 (1983–1984) 15-22.
- Lazarovici & alii. 1985** – *Lazarovici Gh., Kalmar Z. (Maxim), Drașovean Fl., Luca S. A.*, Complexul neolitic de la Parța. Banatica 8 (1985) 7-72.
- Lazarovici & alii. 1991** – *Lazarovici Gh., Kalmar Z. (Maxim), Drașovean Fl., Marin N., Luca S. A.*, Cultura Vinča în România. Timișoara (1991).
- Lazarovici & alii. 1994** – *Lazarovici Gh., Kalmar Z. (Maxim), Pintea R., Meșter M.*, Șantierul arheologic Iclod. Campania din 1993. ActaMN 31 (1994, 1) 325-340.
- Lazarovici & alii. 1995** – *Lazarovici Gh., Kalmar Z. (Maxim), Lazo C., Meșter M.*, Șantierul arheologic Iclod. Campania 1994. ActaMN 32 (1995, 1) 507-535.
- Lazarovici & alii. 1996** – *Lazarovici Gh., Kalmar Z. (Maxim), Meșter M., Bulbuc A., Radu S.*, Șantierul arheologic Iclod. Campania din 1995. ActaMN 33 (1996, 1) 267-299.
- Lazarovici & alii. 1997** – *Lazarovici Gh., Kalmar Z. (Maxim), Meșter M., Piciu T., Radu S., Bindea M.*, Șantierul arheologic Iclod. Campania din 1996. ActaMN 34 (1997, 1) 637-667.
- Luca 1993** – *Luca S. A.*, A new special discovering from Turdaș. Banatica 12 (1993) 21-23.
- Luca 1993a** – Așezarea eneolitică de la Jupa–*Sud* (jud. Caraș-Severin). Tib–StComCar 8 (1993) 27-34.
- Luca 1994** – Complexul ritual de la Orăștie–*Dealul Pemilor, punct X₂*. SCIVA 45 (1994, 4) 363-367.
- Luca 1994a** – Turdaș–*Luncă*. CCA – campania anului 1993. (1994).
- Luca 1994b** – Rit și ritual de înmormântare la cultura Bodrogresztúr și la Grupul Decea Mureșului în România. SIT 1 (1994) 9-16.
- Luca 1995** – Die Kultanlage von Broos / Orăștie–*Böhmerberg / Dealul Pemilor, Ausgrabungsstelle X₂* (Kreis Hunedoara). ForVL 38 (1995) 85-90.
- Luca 1995a** – Așezarea de la Turdaș – situația actuală a sitului arheologic (I). AICSUS 2 (1995) 33-36.
- Luca 1995b** – Turdaș–*Luncă*. CCA – campania anului 1994. (1995).
- Luca 1995c** – Cercetări cu privire la preistoria Orăștiei. OrăștieFD (1995).
- Luca 1995–1996** – Die Vinča–Siedlung aus Rumeß. Die A– Phase der Vinča–Kultur in Siebenbürgen. Sargetia 26 (1995–1996) 45-62.

- Luca 1996** – Încadrarea cronologică și culturală a așezării neolitice de la Orăștie–Dealul Pemilor, punct X₂. Corviniana 3 (1996) 21-28.
- Luca 1996a** – Eine rituelle Anlage in Turdaș–Luncă (Kreis Hunedoara). ForVL 39 (1996) 121-126.
- Luca 1996b** – Un complex de fundare al locuinței de la Turdaș–Luncă (jud. Hunedoara). ITSR 2 (1996) 1-6.
- Luca 1996c** – Așezarea de la Turdaș – situația actuală a sitului arheologic (II). AICSUS 3 (1996) 27-30.
- Luca 1996d** – Turdaș–Luncă. CCA – campania anului 1995. (1996).
- Luca 1996e** – Die Siedlung von Thorendorf/Turdaș – der gegenwärtige Stand der archäologischen Ausgrabungsstelle. VCRCC (1996) 219-222.
- Luca 1997** – Așezări neolitice pe valea Mureșului (I). Habitatul turdășean de la Orăștie–Dealul Pemilor (punct X₂). BMA 4 (1997). Alba Iulia.
- Luca 1997a** – Turdaș–Luncă. CCA – campania anului 1996 (1997).
- Luca 1998** – Relațiile culturale de la sfârșitul neoliticului dezvoltat dintre Transilvania și ținuturile înconjurătoare. CCDJ 16 (1998) 252-262.
- Luca 1998a** – La nécropole appartenante à la culture Turdaș trouvée à Orăștie–Dealul Pemilor, Point X₂. ITSR 4 (1998) 36-45.
- Luca 1998b** – Turdaș–Luncă. CCA – campania anului 1997. (1998).
- Luca 1998c** – Die kulturelle Beziehungen am Ende der entwickelten Jungsteinzeit zwischen Siebenbürgen und den umgebenden Gebiete. Die Widerspiegelung dieser in den in der siedlung von Turdaș–Luncă (Kr. Hunedoara). LNMDR (1998) 165-180.
- Luca 1999** – Sfârșitul eneoliticului pe teritoriul intracarpatic al României – cultura Bodrogresztúr –. BMA 11 (1999). Alba Iulia.
- Luca 1999a** – Aspecte ale neoliticului și eneoliticului din sudul și sud-vestul Transilvaniei. Apvlvm 36 (1999) 5-33.
- Luca 2001** – Așezări neolitice pe valea Mureșului (II). Noi cercetări arheologice la Turdaș–Luncă. I. Campaniile anilor 1992–1995. București (2001).
- Luca 2001a** – Cercetări arheologice la Oradea–Salca. . și câteva probleme legate de cultura Salca–Herpály. Apvlvm 38 (2001, 1), 27-84.
- Luca 2001b** – Archäologische untersuchungen bei Grosswardein–Salca. . und einige Probleme bezüglich der Salca–Herpály – Kultur. Festschrift für Gheorghe Lazarovici. Timișoara (2001) 123-190.
- Luca–Barbu 1992–1994** – Luca S. A., Barbu M., Așezarea neolitică de la Iosaș–Anele (jud. Arad). Sargetia 25 (1992-1994) 13-24.
- Luca–Ciugudean–Roman–Dragotă 2000** – Faza timpurie a culturii Vinča în Transilvania. Repere ale orizontului cronologic și etnocultural. Angvstia 5 (2000) 37-72.
- Luca–Ciugudean–Roman–Dragotă 2000a** – Die frühphase der Vinča – Kultur in Siebenbürgen. Anhaltspunkte des chronologischen und ethnokulturellen horizontes. Apvlvm 37 (2000, 1), 1-50.
- Luac–Cosma 1993** – Luca S. A., Cosma A., Archäologische Geländeuntersuchungen im Brooser Gebiet Böhmerberg (Dealul Pemilor). ForVL 36 (1993) 85-88.

- Luca–El Susi 1989** – *Luca S. A., El Susi G.*, Considerații privind uneltele de os și corn din stațiunea neolitică de la Liubcova-Ornița. *Apvlvm* 25 (1989) 49-58.
- Maxim 1999** – *Maxim Z.*, Neo–Eneoliticul din Transilvania. Date arheologice și matematico–statistice. (Cluj-Napoca 1999).
- Nițu 1973** – *Nițu A.*, Reconsiderarea Ariujdului. *StCom–Sf. Gheorghe*. 1 (1973) 57-124.
- Németi 1986–1987** – *Németi I.*, Descoperiri din neoliticul târziu în Valea Crasnei. *StComSM* 7–8 (1986–1987) 15-61.
- Németi 1986–1987a** – Descoperiri arheologice de pe teritoriul localității Moftinu Mic (jud. Satu Mare). *StComSM* 7–8 (1986–1987) 101-137.
- Paul 1992** – *Paul I.*, Cultura Petrești. București (1992).
- Paul–Luca & colab. 1994** – *Paul I., Luca S. A.*, Orăștie–Dealul Pemilor, punct X₂. CCA – campania anului 1993. (1994)
- Paul–Luca & colab. 1995** – Orăștie–Dealul Pemilor, punct X₂. CCA – campania anului 1994. (1995).
- Paul–Luca & colab. 1996** – Orăștie–Dealul Pemilor, punct X₂. CCA – campania anului 1995. (1996).
- Paul–Luca & colab. 1997** – Orăștie–Dealul Pemilor, punct X₂. CCA – campania anului 1996. (1997).
- Raczky 1988** – *Raczky P.*, A Tisza-vidék kulturális és Kronológiai a Balkánnal és az Égeikummal a Neolitikum, Rézkor időszakában. *Szolnok* (1988).
- Roman 1973** – *Roman P. I.*, Strukturänderungen des Endäneolithikums im Donau – Karpaten – Raum. *DaciaNS* 15 (1971) 31-170.
- Székely 1973** – *Székely Z.*, Import cucutenian în aria culturii Ariujd. *StCom–Sf. Gheorghe*. 1 (1973) 37-43.
- Zaharia 1973** – *Zaharia E.*, Date preliminare despre rezultatele săpăturilor de la Ariujd 1968 – 1973. *StCom–Sf. Gheorghe*. 1 (1973) 26-35.

Paul Gleirscher, *Die Keltensiedlung auf der Gracarca. Eine archäologisch-historische Spurensuche um den Klopeiner See mit Ausblicken auf den Kärntner Raum und bis ins Mittelalter*, Verlag Wissenschaftlicher Verein 5 000 Jahre Gracarca (gegr. 1989), St. Kanzian, 1997, 106 p., 44 fig. alb-negru.

Paul Gleirscher (n.1960 la Neustift in Stubaital, Tirol, Austria), autorul a numeroase lucrări științifice referitoare la preistoria și protoistoria spațiului alpin, a absolvit – cum aflăm din prezentarea autobiografică de pe coperta IV – studii de preistorie și protoistorie și de arheologie clasică la Innsbruck și la München (1979–1984), a efectuat – din însărcinarea Institutului Arheologic German – cercetări asupra locurilor de sacrificiu preromane din spațiul alpin (1984–1987) și o misiune de cercetare la mănăstirea Münstair (Graubünden, Elveția); din 1991 este custode al Secției de Preistorie și Protoistorie la Landesmuseum für Kärnten din Klagenfurt, iar din 1995 lector la Universitatea din Klagenfurt. Din 1992 conduce săpăturile arheologice de pe Gracarca.

Fiind vorba, în același timp, de un ghid turistic al unui șantier arheologic, cât și de o lucrare științifică, pe coperta II se găsesc adresele de unde se pot obține informații cu privire la Gracarca, la muzeul din localitate și la posibilitățile de turism cultural, precum și programul și situarea muzeului, după cum pe coperta III se găsește o schiță rutieră, care indică drumul spre St. Kanzian, iar la p. 4 sq. se găsește o listă a traseelor turistice din zona Gracarca, însoțite de o hartă a împrejurimilor masivului Gracarca, aflat pe țărmul sud-estic al lacului glaciar Klopeiner (Fig. 1), ceea ce este de un real folos turiștilor străini, dar și austrieților din alte regiuni.

În *Introducere* (pp. 7-9) este prezentat habitatul microzonei Gracarca, care-și trage numele de la cuvântul sloven *grad*, ceea ce face posibilă traducerea sa prin *Burg* sau *Burgstall*, adică *Grădiște* sau *Horodiște*. Tot aici se amintesc legendele locale, specific slave, reflectate și în toponimie și legate de diferite ființe supranaturale – femei înțelepte, rusalce sau iele. Frumusețea și misterul locurilor au atras atenția cercetătorilor încă în perioada interbelică, primul care a întreprins săpături arheologice aici, în 1927, neîncununate însă de succes, fiind cunoscutul preistorician Oswald Menghin. După cercetări sporadice, mai mult sau mai puțin fructuoase, de la începutul anilor '30 (H. Pohl), reluate între 1952–1966 (F. X. Kohla, H. Amanshauser etc.) și urmate de ample săpături prădalnice, în 1989 s-a constituit Societatea Științifică „Gracarca 5000 de ani” (*Wissenschaftliches Verein 5 000 Jahre Gracarca*), care – în colaborare cu comunitatea din St. Kanzian – își propune prezentarea la fața locului a materialului arheologic descoperit și cercetarea arheologică a sitului respectiv, împreună cu Secția de Preistorie și Protoistorie de la Landesmuseum für Kärnten, în cadrul unui proiect comunitar început în 1992.

Primul capitol, *Urme de locuire hallstattiană pe Gracarca* (pp. 9-22) începe prin a vorbi despre migrațiile din sec. XIII î.e.n., care au dus la stingerea culturilor epocii bronzului și pătrunderea metalurgiei fierului și constituirea culturii hallstattiene în bazinul carpatic și în spațiul est-alpin, legate în această regiune probabil de neamurile illyrice ale istriilor, liburnilor și caulicilor, atestați de izvoarele grecești din sec. VII–VI î.e.n. ca locuind pe țărmul nord-estic al Adriaticii, dar și de așa-zisul „drum al argonauților”, care urmînd credința anticilor că brațul apusean al Dunării s-ar vărsa în Adriatica în apropierea peninsulei Istria, în timp ce cel răsăritean se îndrepta spre Pontul Euxin, traversa Peninsula Balcanică de la Dunăre, prin Sava și Ljublanica pînă la Muntele Caulicilor, identificat cu Hrusiča și de aici pe Vipava (anticul Frigidus) și pe cursul inferior al lui Isonzo pînă la Adriatica. Pe această cale au pătruns influențe nord-pontice, atribuite călăreșilor cymmerieni, în timp ce în spațiul italic iau naștere culturile venetă (Este) și etruscă, ambele exercitîndu-și influențele asupra unui spațiu întins din estul Franței pînă în Slovacia, vestul Ungariei și Slovenia, iar dinspre Dunăre și Adriatica se face simțită, din sec. VIII î.e.n., influența elenă. Înflorirea culturală este legată de exploatarea bogățiilor subsolului, mai ales vestitul *ferrum Noricum* și plumbul, care apare în Carinthia în tumulii de la Rosegg și Frög (în cazul căruia Al. Vulpe vorbește de influențe Basarabi¹, recunoscute și în lucrarea discutată cu acest prilej!) și sarea, adusă de la Hallstatt și Dürrenberg bei Hallein și schimbată cu chihlimbarul, în centrele situate pe „drumul chihlimbarului” (Hallstatt, Gurina, Rosegg), de existența cărora sînt legate și numeroasele centre organizate după tradiția culturii cîmpurilor de urne (*Urnenfelderkultur*), ca Villach–*Tscheltschnigkogel* (*Kadischen*), Rosegg–*Schloßberg*, Mittertrixen–*Lamprechtskogel*, Tscherberg–*Katharinenkogel* și Gracarca și mormintele de luptători cu sabie, a căror relație cu așezările fortificate hallstattiene din Styria, Austria Inferioară, Ungaria și Slovenia este încă puțin lămurită. Primei faze a culturii hallstattiene, care ia sfîrșit la 580–550 î.e.n., odată cu pătrunderea sciților – probabil a syginnilor, așa cum s-a arătat de către V. Vasiliev² – în spațiul dunărean și distrugerea așezărilor de la Tscherberg–*Katharinenberg*, Rosegg–*Schloßberg* și din Styria, de la Kleinklein–*Burgstall*, Austria Inferioară (Stillfried a. d. March–*Burgstall*), Ungaria (Sopron) sau Slovenia (Maribor–*Poštela*; Stična–*Cvinger*) îi sînt caracteristice răspîndirea folosirii arcului și săgeții și unor anumite piese de harnașament, precum și mormintele cu lance și topor, care indică o puternică diferențiere socială, întîlnite la Gurina, Waisenberg–*Lamprechtskogel* și Grabelsdorf, lîngă Gracarca.

În aria vestică a culturii hallstattiene, sub influența grecilor din Massalia, se cristalizează neamurile celtice, caracterizate prin mormintele de căpetenii cu pumnal și *torques*, care imită un mod de viață aristocratic mediteranean, iar spre 500 î.e.n. influența culturii etrusce și mai ales al celei venete era așa de puternică în spațiul est-alpin, încît se poate crede că la Gurina erau prezenți negustori veneți; în

¹ Vl. Dumitrescu, Al. Vulpe, *Dacia înainte de Dromihete*. București (1988), p. 88.

² V. Vasiliev, *Die Zeitstellung und kulturell-ethnische Bedeutung der skythischen Pfeilspitzen im Karpatengebiet*. StComB 19 (1975), p. 37.

unele așezări, precum cele de la Gurina sau de pe Gracarca nu se constată nici un fel de întreruperi în sec. VI î.e.n. și nici măcar atunci când, la cca. 300 î.e.n., supremația în regiune revine celților. Migrația acestora a dus la dispariția sistemelor politice anterioare, legate de structurile gentilice ale unor neamuri la nivelul aristocrației cărora se constată un proces de aculturație.

Cea mai veche locuire de pe Gracarca, din sec. IX î.e.n., constă în mari construcții – distruse de terasările medievale – din împletituri de nuiele lipite cu lut și acoperite cel mai probabil cu stuf, ai căror stâlpi de susținere, care protejau și împotriva umezelii, erau înfipti în stînca nivelată sau se sprijineau pe blocuri de piatră; numeroasele greutateți de războaie de țesut și prîsnele de fus atestă importanța torsului și țesutului, ocupațiile obișnuite ale femeilor din acele vremuri (așa cum rezultă și din reprezentările plastice), dar care erau – în același timp – și activități rituale. Judecînd după reprezentările de pe situle, asemenea case aveau în sec. V î.e.n. mobilier strunjit, cu spătare, suporturi pentru găleți și veselă și instrumentar gospodăresc (frigări) de influență italică. Nu s-a putut distinge o structurare funcțională a așezării, care (judecînd după descoperiri rezultate din săpăturile prădalnice), era implicată la cca. 500 î.e.n. în comerțul nordic al etruscilor și veneților, cum dovedesc și fibulele italice. Armele și fibulele celtice apar izolat, ca și în Styria și Slovenia, în mormintele din sec. V–IV î.e.n., care iau sfîrșit o dată cu cultura hallstattiană, la cca. 300 î.e.n.

Capitolul următor, *Celții în Carinthia și pe Gracarca. Cadru istoric* (pp. 23-35) prezintă noul tablou demografic din spațiul est-italic și de pe cursul superior al Savei după invazia celtică de la 300 î.e.n.: în hinterlandul veneților locuiesc carni, considerați un neam celtic, iar Eratosthenes din Cyrene îi amintește pe tauriscii care locuiau în jurul Alpilor, pe Sava superioară, la sud de Munții Karawanken, poate și în podișurile de pe Drava, Mur și Raab. În acest spațiu, cunoscut în mod concret romanilor numai după cucerirea văii Padului, la sfîrșitul sec. III î.e.n. și limitat de crestele Alpilor, Roma nu a intervenit decît în 186-181 î.e.n., când celții transalpini au pătruns în estul Italiei Superioare, pentru a se așeza într-o regiune slab populată, în care duceau o existență tîlhărească, încercînd să ridice chiar și o așezare fortificată în apropierea locurilor unde romanii vor întemeia la 181 î.e.n. Aquileia (aflată la capătul „drumului argonautic” controlat de istrii), oraș care va avea pentru regiunea adriatică rolul deținut de Massalia în Mediterana apuseană și, mai tîrziu, de Magdalensberg pentru cea nord-alpină. Deși încă în 186 î.e.n. Senatul trimisese soli la gallii transalpini (norici) pentru a-i avertiza că nu va mai tolera asemenea migrații, Alpii sînt reciproc recunoscuți drept graniță abia în 183 î.e.n., dar situația reclamată se repetă în 179 î.e.n., la fel cum jafurile romane pricinuite de campania macedoneană a lui C. Cassius Longinus (170 î.e.n.) atrag protestele carnilor, istriilor și iapozilor, în frunte cu regele noric Cincibilus, care este despăgubit și obține încheierea unui *hospitium publicum*. Problema caracterului structurii politice în fruntea căreia se găsea acesta sau, mai tîrziu, conducătorii celți atestați de emisiunile monetare (Voccio, care-și căsătorise sora cu suebul Ariovist, pentru a-i putea respinge pe boii și tauriscii care, izgoniți din Boemia de către Burebista, asediază fără succes în 60 î.e.n. Noreia, apoi Adnamatius, Escingomarus, Nemet sau

Atta) sau cel care-i trimisese în ajutor la 49 î.e.n. lui C. Iulius Caesar 300 de călăreți, nu poate fi așa de ușor soluționată: chiar dacă nu este vorba despre un regat unic, în adevăratul sens al cuvântului, nu credem totuși că ea poate fi privită ca o republică aristocratică –deși partenerii de tratative ai Senatului roman sînt numiți *seniores* – ci, mai curînd, de o confederație de triburi. Deși noricii nu erau legați de Roma printr-un *foedus*, consulul Cn. Papirius Carbo le-a cerut sprijinul împotriva cimbrilor pătrunși la 113 î.e.n. în Carinthia și doar superstiția germanilor a scăpat armata romană de la un dezastru total lângă Noreia, în Carinthia centrală, localitate identificabilă, poate, cum crede P. Gleirscher, cu așezarea fortificată de pe dealul Maria Saal, dacă nu este vorba, cumva, doar de un important centru religios, de un sanctuar, cum ar putea fi cel de la Magdalensberg, dinainte ca acolo să se fi construit un templu, ca pe Ulrichsberg și pe alte creste din Carinthia și unde negustorii romani au consacrat divinității adorate acolo o statuie antropomorfă din bronz în mărime naturală, într-o vreme cînd asemenea sanctuare aveau un rol important în constituirea identității comunitare, dar cînd divinitățile nu ne sînt cunoscute decît prin epitetele lor și prin vechile lor attribute și reprezentări, de tradiție hallstattiană, uneori chiar sub înfățișare zoomorfă, spre care trimit două cești în formă de cerb puternic stilizate și o fibulă, tot în formă de cerb, descoperite pe Gracarca. Tot pe Gracarca a fost descoperită și o cunoscută statueta de mistreț, reprezentîndu-l poate pe zeul tribal și al războiului Teutates, datată în sec. III–I î.e.n. Pe locurile vechilor sanctuare ale divinităților celtice, multe supraviețuind înglobării Noricum-ului la Imperiul roman (15 î.e.n.), au fost ridicate în epoca romană temple, unele în formă de navă (*aedes navales*), întrucît multe divinități erau reprezentate în ipostaze de navigatori. Teritoriul locuit de triburile norice la invazia cimbrilor pare a fi fost limitat la vest de Etsch și la nord de regiunea Salzburg, încît linia Dunării este atinsă de norici abia o dată cu slăbirea puterii boiilor, sub presiune germanică, la cca. 100; ceea ce a determinat invazia acestora din 64–63 î.e.n., însoțită de încercarea tauriscilor de a-și cîștiga neatîrnarea și de asediul Noreiei, respins probabil de Voccio, credem însă că a fost – așa cum remarcă și P. Gleirscher, chiar dacă îl datează greșit³, la cca. 40 î.e.n. – atacul lui Burebista asupra boiilor (cca. 60 î.e.n.) și creșterea puterii dacilor, care, după dispariția conducătorului lor nu mai constituie o piedică în extinderea spre nord a regatului noric, care, în înțelegere cu Roma, anexează totuși la 35–30 î.e.n. teritoriile tauriscilor. Celelalte teritorii norice au fost înglobate pașnic Imperiului roman, în 15 î.e.n., cu excepția celor ale ambisonților și ale isarcilor raetici, care au opus o zadarnică rezistență; aristocrația celtică și-a păstrat influența politică internă și pozițiile economice, doar exploatarea de fier și aur trecînd în administrarea directă a împăratului. Dintr-o inscripție onorară în cinstea familiei lui Octavianus Augustus sînt cunoscute numele triburilor norice: noricii, ambilineii, ambidravii, uperacii, saevații, laiancii, ambisonții și helveții, rămășița a unui trib mai numeros,

³ Pentru războaiele lui Burebista cu boii conduși de Kritasiros și tauriscii și datarea corectă a acestor evenimente: I. H. Crișan, *Burebista și epoca sa*. București (1975), pp. 213–226 (cu bibliografia românească și străină mai veche).

antrenat în migrație de către invazia cimbrică. Romanizarea lor a început după instituirea administrației civile de către Claudius și întemeierea orașelor Aguntum, Teurnia și Virunum, deși elementele celtice sînt bine reprezentate în epoca romană, cînd limba scrisă și a culturii este latina: este vorba de nume de persoane, de elemente de port, mai ales feminin și de nume de divinități.

Un alt capitol prezintă *Urme de locuire celtică pe Gracarca și pe Dreiseenblick* (pp. 36-57). Spre deosebire de așezările, respectiv necropolele legate de acestea, de pe Ulrichsberg, Lamprechtskogel–Führholz și Waisenberg, Napoleonswiese și de la Frög încetează o dată cu invazia celtică în Carinthia, cele de pe Gracarca și de la Gurina continuă să existe, ceva mai tîrziu sau tot atunci apărînd și așezarea de pe dealul Maria Saal. De pe Gracarca se văd așezările de înălțime de pe Magdalensberg, de la Mittertrixen–Lamprechtskogel, Globasnitz–Hemmaberg, Tscherberg–Katharinenkogel, dar și siturile arheologice dintre lacul de acumulare Völkermarkt și lacul glaciuar Klopeiner, cariera de calcar de la Peratschitzen și exploatarea de lut de la Kleindorf I.

Pe creasta *Dreiseenblick* n-au fost găsite urme de construcții sau vetre, iar descoperirile arheologice aparțin perioadei Latîne tîrzii și sînt legate de sfîrșitul locuirii de pe Gracarca (cca. sec. II–I î.e.n.); nici templul presupus pe o altă culme nu a fost găsit, ceea ce, de altfel, se explică prin faptul că sanctuarele din spațiul est-alpin erau, în acea vreme, niște crînguri sacre, spre deosebire de vestul Europei, unde ele erau uneori împrejmuite și cuprindeau construcții care să adăpostească statuia divinității, ce lipsesc însă – deocamdată – în partea răsăriteană a regiunii alpine.

Pe Gracarca a fost descoperită o construcție din blocuri de piatră lipite cu lut, compusă din două încăperi, fiecare cu vatră, asemănătoare cu cea de la Dürrenberg bei Hallein și diferită de cele ale celților din sudul Germaniei, care nu protejau stîlpii de lemn împotriva umezelii din sol; majoritatea locuințelor celtice de pe Gracarca au fost însă distruse de terasările medievale. Pe Gracarca au mai fost găsite și resturile unor construcții palafite, cu pereți din chirpici, considerate mai curînd anexe gospodărești sau hambare, dar și o cisternă celtică tîrzie, cu o capacitate de cca. 100–150 m³, tencuită cu mortar hidraulic, ceea ce o deosebește de alte construcții celtice de această natură și dovedește o influență romană, prin contactele strînse cu emporiul de pe Magdalensberg; dimpotrivă, în ceea ce privește construcția locuințelor se constată un tradiționalism puternic. Cercetările arheologice au scos la lumină și resturile unui atelier metalurgic în care se producea oțel cu un înalt conținut de carbon (1,5–1,8 %), la fel ca pe Magdalensberg, dar și diferite obiecte din bronz; un vîrf de lance damaschinat se numără printre produsele de vîrf ale acestui centru, a cărui activitate principală, cum o dovedesc diferitele unelte descoperite, era prelucrarea metalelor, mai ales a renumitului *ferrum Noricum*, din care se făceau instrumente medicale, arme de vînătoare și spade și a cărui tehnologie de fabricare – ale cărei detalii nu sînt încă pe deplin lămurite – era cunoscută încă din sec. VII î.e.n., cum o dovedesc descoperirile de la Frög. Calitatea metalului depindea atît de tehnologia de reducere, cît și proprietățile minereului, exploatat și prelucrat în cuptoare piriforme, de felul celor de epocă

Latène târzie – romanã timpurie din Grtschitztal, nu departe de Httenberg. Acest lucru este cu at mai interesant, cu ct cuptoare capabile de a produce metal de calitate asemãnãtoare celui fabricat în Noricum, pe Magdalensberg, funcionau și în Dacia, la Piatra Craivii⁴. Tot pe Gracarca, pe *Walterterrasse*, dar și în alte locuri, au fost descoperite urme de exploatare a pietrelor de moarã din epocile celticã, romanã, medievalã și modernã, despre care inițial se crezuse cã ar reprezenta fortificații de poartã, bazine de cult, grote sacre, nișe pentru statuile divinitãilor sau chiar „pietre de jertfã” sau „tronuri princiare”.

La sfârșitul epocii celtice inventarul locuințelor este mai bogat, din cele de pe Gracarca provenind crlige de cazan și lopei de vatrã din fier, mori de mnã, de influenã mediteraneanã, cuite pentru diferite întrebuiãri, chei cu crlig pentru complicatele închideri cu zãvor. Dintre materialele ceramice descoperite pe Gracarca se remarcã un vas grafitat de dimensiuni neobișnuite; grafitarea era folositã în cazul vaselor de gãtit pentru a grãbi încãlzirea coninutului și necesita o materie primã adusã din locuri îndepãrtate, ceea ce nu făcea accesibile oricui aceste produse, care la sfârșitul sec. I î.e.n. încep sã fie înlocuite cu vasele degresate cu calcar, dintre cele provenite de pe Gracarca fiind de amintit douã strachine cu trei picioare (*Dreifußschalen*), pe una dintre ele fiind zgriatã iniiala *N*, în alfabet venet. În epoca romanã vesela cunoaște schimbãri, prin imitarea la roata rapidã a ceramicii fine de Campania, care coexistã cu cea de tradiie celticã. Prîsnelele de fus sînt lucrate din cioburi de vase.

Studiul resturilor osteologice a dovedit existența unei creșteri extensive a animalelor, care -pnã în epoca romanã, cnd încã de timpuriu (sec. I î.e.n.) se introduce stabulaia- își reduc tot mai mult talia; creșterea cailor, care necesitã mari cantitãi de furaje, ia avnt abia în perioada Latne, cnd cinele joacã încã un rol însemnat în alimentaie. Se cultiva alac, orz și hrișcã, mazãre, linte și leguminoase furajere și se producea bere din orz, via de vie putnd fi cultivatã în Jauntal abia în epoca romanã, o altã încercare datnd abia din Evul Mediu dezvoltat, iar berea din hamei fiind o invenie bavarezã din Evul Mediu timpuriu. Sub influenã elenisticã, în perioada Latne s-au perfecionat diferitele unelte. Un rol important îl avea vnãtoare, pescuitul și culesul diferitelor fructe și ierburi.

Celii din Noricum au început sã batã monedã destul de târziu, la cca. 70 î.e.n., mai ales din argint, dar care nu era folositã în mod curent. Este vorba de monede mari și mici, primele cu portretele și numele conducãtorilor, cãrora le slujeau astfel și drept instrument de propagandã, de o calitate cu mult mai bunã dect aceea a monedelor celilor rãsãriteni și care se împart în douã grupe: vest-noricã (în Carinthia, aparinnd noricilor) și est-noricã (în Slovenia Centralã, aparinnd tauriscilor). Tipurile monetare sînt originale, chiar dacã prototipul îl reprezintã tetradrahma avnd aversul cu Apollo laureat spre stnga și reversul cu cãlãre, însoite de numele conducãtorilor celi, de cele mai multe ori în alfabet latin, parțial înșã și în cel venet (de pildã, Vokk pentru Voccio); odatã cu creșterea influenei

⁴ V. Wollmann, *Valoarea cercetãrilor metalografice pentru studierea unor descoperiri arheologice (II)*. *Apvlvm* 9 (1971), pp. 283-293.

romane se constată un control mai strict al autorităților locale asupra emisiunilor monetare, printr-o varietate mai mare a reprezentărilor călăreților și o individualizare mai puternică a emisiunilor fiecărui conducător. Numele emitenților apare, după obiceiul roman, într-o *tabula ansata*; este interesant că la început 5 emitenți contemporani diferiți (Cogestus, Adnamatius, Nemet, Atta și Suicca) folosesc aceeași monetărie, numărul lor reducându-se mai târziu la 4 (Escingoma[rus], Adnamat[ius], Nemet și Atta, ultimul uneori cu avers Ecchio[s], succesorul lui Suicca) și, în sfârșit, la 3. Monedele de argint cu modul mare încetează o dată cu instaurarea stăpînirii romane, la 15 î.e.n.; monedele de modul mic se schimbau cu denarul roman în raportul de 1:16 și se cunosc și depreciere oficiale, reprezentate de monedele din bronz alb. Monedele mărunte puteau fi produse și de către micii conducători locali și cunosc o continuă deteriorare a reprezentărilor monetare, mai ales cele taurisce „cu căluț” (*Pferdchentyp*); cele cu cruce tectosagă se găsesc atît în teritoriul vest-noric, cît și la taurisci. Monedele mărunte, mai ales tipul Magdalensberg, rămîn în circulație pînă în perioada claudică și se răspîndesc acum pînă la celții răsăriteni; de altfel, pe Magdalensberg s-a descoperit și o ștanță pentru falsuri. În anii '80 în comerțul de antichități münchenez a apărut un stoc de monede dintr-un tezaur descoperit pe Gracarca, din care provin monede de argint cu modul mare (atît vest-norice, cît și taurisce, chiar și din prima emisiune, de la cca. 70 î.e.n., a căpeteniei Fes) și mic (de o mare varietate) ale diferiților conducători și cîteva monede din alte metale; împărțirea în jumătate și chiar în sferturi a unor monede cu modul mare oglindește nevoia de monedă divizionară de pe piața locală.

Al patrulea capitol descrie *Un cimitir Gracarca deasupra de Grabelsdorf* (pp. 58-66). Necropola se găsește într-o șa aflată la cca. 100 m sub creastă, la sud de Danielskirche și cuprinde morminte simple de incinerație cu inventar modest. Sporadic, pe lîngă descoperirile hallstattiene și Latcne apar și materiale din Antichitatea tîrzie și Evul Mediu timpuriu, perioade din care pe Gracarca lipsesc urmele de locuire. Multă vreme cel mai important complex arheologic era socotit mormîntul tumular cu cameră mortuară A5b, cu manta emisferică din piatră, demult însă jefuit; spre marginea mantalei tumulului A5a, a cărui parte centrală fusese distrusă, într-un puț acoperit cu o placă de șist au fost descoperite două străchini plate și o urnă în stilul culturii Basarabi, reprezentînd o înmormîntare secundară, asemănătoare cu cea din necropola de la Gurina, atribuită unei căpetenii. La cca. 3 m de acest mormînt a fost găsit un ac de veșmînt de tip italic, cu cap umbeliform, deosebit de tipic pentru începutul epocii fierului (sec. VIII î.e.n.) în *Caput Adriae*; din partea centrală a aceluiași mormînt, dar dintr-un strat superior, provin și două vîrfuri de lance cu nervură centrală dreptunghiulară și decor simplu al manșonului, tipice pentru faza veche a Hallstattului din spațiul sud-est-alpin (Hallstatt C), în sec. VIII–VII î.e.n. Reluarea săpăturilor arheologice, în 1995, a dovedit folosirea cimitirului în sec. IX–III î.e.n. și, prin descoperiri întîmplătoare, pînă în sec. I î.e.n.; cu acest prilej au fost descoperite morminte plane de incinerație cu urne, parțial distruse de terasările medievale, puțîndu-se dovedi însă spălarea resturilor cinerare după culegerea lor de pe rug și folosirea, în unele situații, a unor semne de mormînt

din bolovani. Două morminte hallstattiene se datează, printr-un ac de veșmînt cu cap în formă de ceapă, descoperit în mormîntul B9, în sec. IX î.e.n. (Hallstatt B₃) și, respectiv, prin vasul fin, gri-brun, cu gît tronconic și inel de susținere, din mormîntul B6a, în sec. VI-V î.e.n. Un mormînt celtic de incinerare, aparținînd unei femei, este datat între 250–180 î.e.n. (Latène C₁), după podoabele descoperite (brățară spirală din fier, brățară masivă din bronz, inel din bronz, fibulă cu disc pe arc), specifice ținutului norico-taurisc și care dovedesc celtizarea populației autohtone din zona Gracarca, ca și în întregul spațiu sud-est-alpin în preajma anului 300 î.e.n. Între lespezile de piatră care acopereau mormintele și care fuseseră deplasate s-au găsit figurine de plumb topite, probabil de felul celor găsite în tumulul cu descoperiri Basarabi de la Frög. Studiul dispunerii în teren a necropolei l-a dus pe autor la concluzia că mormîntul tumular A5 reprezintă „mormîntul de întemeiere”, cimitirul fiindu-i așezat la poale, la o altitudine cu 10 m mai mică, ca reprezentînd locul de îngropăciune al unei ginți și că densitatea mormintelor va fi fost mai mare, dar lucrările de terasare, condițiile pedologice, amenajarea sumară a mormintelor din această necropolă cu inventar modest, ca și folosirea ca urne a recipientelor din material organic a făcut ca multe din acestea să nu mai poată fi surprinse. Credem însă că mormîntul A5, care nu este cel mai vechi din necropolă, reprezintă – prin poziția sa – mai degrabă mormîntul unui personaj cu un înalt statut social.

Cel de al cincilea capitol tratează despre *Urme preistorice și romane de-a lungul Dravei* (pp. 67-77). Pe teritoriul comunei St. Kanzian cele mai vechi urme de locuire preistorică sînt reprezentate de ceramică cu decor aplicat și o lingură de turnat pentru prelucrarea cuprului din mileniiile 4-3 î.e.n., dintr-o vreme cînd spațiul intraalpin era intens locuit, probabil ca urmare a activităților legate de metalurgia cuprului. Pentru locuire erau preferate crestele abrupte, care, așa cum dovedesc recente săpături arheologice din Kraina Inferioară, încep să fie fortificate sau – așa ca în întreg spațiul circumalpin – așezările palafite de pe țărnișurile sau chiar din mijlocul lacurilor, ca la Keutschach. Tot din chalcolitic, dintr-o perioadă contemporană „Omului din gheață” (*Ötzi*) datează o secure de despicat bușteni (*Setzkeil*) din serpentin, reparată printr-o reperforare, descoperită în apropiere de St. Lorenzen, nu departe de o carieră cu slabe iviri de cupru, a cărei exploatare preistorică încă n-a putut fi dovedită; din zonă provine și un fragment din vîrful retușat bifacial al unei lame de pumnal lucrate dintr-o rocă obsidianică. La Brenndorf a fost descoperit un ac de veșmînt cu cap în formă de ceapă, o podoabă deosebit de tipică pentru bronzul tîrziu din Europa Centrală (cca. 1000 î.e.n.), depuse de regulă ca ofrande în apropierea apelor și legate de simbolistica organizării sărbătorilor și izgonirii. În apropiere de Stein au ieșit la iveală, în mod repetat, arme și unelte depuse ritual, între care o spadă cu limbă de fixare în mîner din sec. XIV î.e.n. (bronzul mijlociu C), frîntă ritual, de un tip răspîndit în Europa Centrală și nordică și produs și în atelierele din *Caput Adriae*, un pumnal cu placă de fixare în mîner din sec. XIII î.e.n. (bronzul tîrziu D), unul dintre ultimele exemplare de acest tip, înlocuite apoi cu cuțite, un cuțit cu limbă de fixare în mîner (de tip Baierdorf) din sec. XII î.e.n. (bronzul tîrziu – Ha A₁), două topoare cu

aripioare, de tip Hallstatt (varianta Wörschach), din sec. IX–VIII î.e.n. (Hallstatt B₃), contemporane cu aşezarea de pe Gracarca şi poate şi cu locuirea de la Stein, care înlocuiesc acum spada şi sînt asociate cu lancea în armamentul din spaţiul est-alpin. Dintr-un mormînt sau dintr-o descoperire întîmplătoare provine un coif de bronz de tip Negau, descoperit dincolo de Drava, la Rakollach (com. Völkermarkt), care imită modelele etrusce şi se datează în sec. VI–IV î.e.n. Lipsa descoperirilor romane de pe Gracarca a fost pusă în legătură cu adaptarea la modelul habitatului roman, de-a lungul drumului Virunum – Iuenna – Celeia, în apropierea carierei de tuf de la Peratschitzen şi a exploatării de lut de la Kleindorf I, exploatarea calcarului fiind dovedită indirect (prin unelte şi produse) începînd cu perioada augusteică. Din descoperiri întîmplătoare sînt cunoscute morminte de incinerare cu urne de-a lungul aceleiaşi drum, în două necropole – ambele de la începutul sec. I e.n. –, în apropiere de Peratschitzen (unde s-a descoperit şi un mormînt cu cameră funerară din blocuri de tuf rudimentar cioplite, ridicate pe locul incinerării, cu inventar din care nu lipseşte materialul celtic tîrziu) şi Srejach (unde se cunoaşte şi o inscripţie funerară din marmură, amintind o familie de sclavi, provenind dintr-un turn funerar, ridicat deasupra unui mormînt de tipul celui descris) şi într-un alt cimitir, aflat nu departe, dar ceva mai tîrziu, la Eberndorf. La Kleindorf I, din descoperiri funerare, provin vase ceramice şi un cap feminin din marmură, reprezentînd o femeie în port noric. Aceste descoperiri adevăresc deplasarea habitatului spre nord faţă de Gracarca în această epocă. Descoperiri izolate de epocă romană se cunosc la St. Marxen, Klopein–Römerweg şi Grabelsdorf (monede izolate, dar şi fragmente de marmură în ultima localitate) şi pe Steinerberg (mai ales fibule, în legătură, poate cu un sanctuar). O *villa rustica* din sec. II–III e.n., avînd încăperi decorate cu picturi murale, exista la Goritschach bei Möchling şi a fost distrusă, se pare, o dată cu atacurile alamane din 270.

De un interes aparte se bucură o altă descoperire de pe Gracarca, *Un mormînt carantan „de căpetenie” de pe Grabelsdorf* (pp. 78-85), de fapt, o înmormîntare secundară „de călăreţ” în tumulul hallstattian din şaua de la Grabelsdorf; este vorba de un schelet masculin, orientat vest-est, întins pe spate, avînd o spadă scurtă merovingiană (*Langsax*), damaschinată, de provenienţă saxonă, dar întîlnită şi în teritoriile locuite de bavarezi şi slavi, dar rară la avari în sec. VIII, două cuţite, aplici de centură din bronz cositorite sau argintate, de tip avar, lucrate atît prin decupare, cît şi turnare, datate puţin după anul 700, unele dintre ele (derivate din tipul Bieringen) fiind de influenţă bizantină, o solniţă din os, de influenţă avară şi un pinten de fier, inexistent la avari, preluat probabil tot de la franci. Aceste materiale sînt legate de cultura Köttlach, care aparţine unui amestec etnic slavo-romanice de la periferia lumii bizantine, nelimitată la ţinutul carantanilor (întrucît influenţele ei se constată şi în Banat, la Deta şi Transilvania, în Podişul Tîrnavelor şi la Orăştie–Dealul Pemilor, punct X₈!) sau al altor slavi alpini şi care se răspîndeşte în spaţiul est-alpin în sec. VII–IX, faza ei clasică (Köttlach II) fiind situată în sec. VIII–XII; în aceasta are loc şi recreştinarea spaţiului est-alpin, fenomen de care este legată şi răspîndirea fibulelor circulare emailate cu reprezentarea crucificării, cum este cea găsită la Unterburg, la poalele masivului

Gracarca, datată la sfârșitul sec. IX sau începutul sec. X. În spațiul est-alpin, spre deosebire de Austria Inferioară, lipsesc înmormântările slave de incinerare din sec. VI, iar înmormântările de înhumație de epocă slavă, mai târzii, se deosebesc de cele din alte regiuni prin aceea că în mormintele de bărbați se întâlnește asocierea elementelor avare cu cele franco-bavareze, iar în cele de femei se găsesc materiale de bună calitate, de tip bizantin sau bizantinoid, o realitate suficient de bine documentată în sec. VIII și legată de preluarea unor tradiții romane de către pătura dominantă a carantanilor, la care acestea se întâlnesc izolat, ca în cazul mormântului discutat, după toate probabilitățile al unei căpetenii (*ban*), la fel ca și în al celorla de la Baardorf și St. Peter / Grafenstein, spre deosebire de situația constatată în necropolele din Styria și Austria Superioară. Recreștinarea Carinției și instaurarea suzeranității bavareze (749) sînt urmări ale chemării ducelui bavarez Odilo în ajutor de către cneazul Boruth împotriva avarilor la 741, evenimente de care sînt legate descoperirile de arme și harnașament carolingian timpuriu; carantanii și-au păstrat independența pînă la începutul sec. VIII, iar materialele avare dispar după 770, ca o consecință a reprimării răscoalei carantane din 772 de către Tassilo III, în urma căreia necropolele nobilimii carantane se concentrează în jurul bisericilor bogat decorate cu *entrelac*-uri în piatră (*Flechtwerksteinen*), ca de pildă la biserica lui Domician din Millstatt. Din aceste motive, Carantania vremii lui Boruth (sec. VIII) se localizează arheologic în Carinthia actuală, la nord de munții Karawanken.

Un alt capitol este dedicat unor situri din imediata apropiere, *Georgiberg și Danielskirche: mărturii ale Evului Mediu* (pp. 85-90), unde săpăturile lui O. Menghin au scos la lumină materiale din epoca fierului și Evul Mediu dezvoltat. Din fortificație se mai păstrează o incintă cu val de pămînt și trei valuri de formă semilunară, care barează accesul spre creasta muntelui Georgiberg; materialul arheologic recoltat de sub val aparține întregii epoci a fierului, Antichității târzii, Evului Mediu dezvoltat și târziu, ceea ce arată că valul respectiv datează cel mai devreme din sec. XV, la fel ca și valurile semilunare, aflate în relație cu acesta. Biserica de pe creastă este și ea un vestigiu legat de cetatea ducală de pămînt, atestată la 1267–1268 (aflată, poate, în relație poate și cu domeniul St. Georg, amintit între 1060–1070) și identificabilă, poate, cu cetatea Montferran, dar nemaiamintită în sec. XIV–XV, cînd va fi încetat să funcționeze în contextul luptelor dintre Ottokar de Boemia și Rudolf de Habsburg pentru moștenirile carinthiene ale ducelui Ulrich de Carinthia, aparținînd anterior episcopului de Salzburg. În 1293 cetatea de pe Georgiberg ajunsese în mâinile conților de Görz (Gorizia), moștenitori ai conților de Tirol și ai ducilor de Carinthia. Biserica, înconjurată pînă în sec. XIX de un cimitir, datează din sec. XI și se găsea la 1150 în stăpînirea cormaistrului augustin de la Eberndorf și a suferit refaceri după 1500 și 1643; pictura este gotică târzie, iar altarele sînt din sec. XVIII–XIX, cu acoperitoare pictate în stil popular la 1720. Danielskirche, o capelă gotică târzie din apropiere, cu un nucleu romanic, aparținea la 1050–1065 episcopului de Brixen, găsindu-se mai târziu în stăpînirea mănăstirii Eberndorf, de la care este răscumpărată de contele de Tirol în schimbul unor domenii de pe Gracarca, ea devenind astfel o filială a

bisericii din Stein; sculptura gotică de deasupra portalului este de la 1513, cele trei altare sînt neogotice, iar cimitirul ei este folosit pînă astăzi.

Ultimul capitol este *Cetăți la Stein și pe muntele Steiner* (pp. 91-101), în care este prezentată istoria posesiunii Stein și a fortificațiilor de pe muntele Steiner, legate prin începuturile lor legendare, din sec. X, de miracolele Sf. Hildegard (numită și Agathe), soția lui Paulus, conte de Cilli (Celje) și comite palatin de Carinthia, care locuiau în cetatea Prosnitza (Skarbin) și de urmașii acestora, episcopul Albuin de Brixen și succesorii săi, care moștenesc și Grabelsdorf și pertinențele de la Danielskirche, devenind astfel concurenți ai conților de Jaun, descendenții fratelui acestuia, marcgraful Aripo, iar din sec. XII de conții de Heunburg și de Tirol, ultimii dobîndind acest feud probabil prin schimb sau cumpărare de la episcopii de Brixen. După stingerea conților de Tirol, el ajunge în 1253 în stăpînirea contelui de Görz. De stăpînirea episcopilor de Brixen par a fi legate terasările, întreprinse pentru amenajarea unor vii, atestate și în documente. Cetatea este amintită și în sec. XII, iar în 1238 biserica Sf. Laurențiu, aflată în fața cetății și închinată patriarhatului de Aquileia, devine, prin preotul Volbert, locul în care s-a produs un miracol de materializare a transsubstanțierii împărțășaniei (*Blutwunder*). După stingerea conților de Cilli în 1456 feudul devine obiect de dispută între conții de Görz – care ar fi mutat, credem, doar centrul local de putere din cetatea Alt-Stein, de pe Steinerberg în cetatea existentă deja pe atunci, cum o confirmă izvoarele și, indirect, cercetările arheologice, la Neu-Stein, pe Kirchberg, unde se găsește amintita biserică – și Habsburgi, evenimente în urma cărora cetatea are de suferit, iar în apropiere, la Piskertschach, este ascuns un mare tezaur de monede din aur și argint. În 1458 împăratul Friedrich III de Habsburg dăruiește sfetnicului său, Hans Ungnad, „*un castel sfărîmat și un loc mîndru, Stain im Jawntal*”, care rămîne în această stare pînă la atacurile turcești, încît abia în 1514 împăratul Maximilian II îl însărcinează pe portarul Hans Prösinger cu repararea ei, începută, se pare, la 1511 și ale cărei urme mai sînt încă vizibile la biserica fortificată – care este pusă acum și sub ocrotirea Sf. Hildegard –, în ciuda demantelării ultimelor resturi ale cetății din cauza alunecărilor de teren, la sfîrșitul sec. XVIII, după ce în 1585 Habsburgii vînduseră domeniul Stein, ajuns în 1644 în stăpînirea familiei Rosenberg. În prezent proprietarul fortificației este Biserica catolică. Biserica de stil gotic timpuriu (din care se mai păstrează elemente de boltire), este ridicată după 1300 pe locul vechii capele romanice a cetății, de la cca. 1150 (din care se mai păstrează zidurile criptei rotunde) este refăcută în stil gotic tîrziu și fortificată după 1514, cu un portal adăugat în sec. XIX; ea păstrează resturi de pictură murală de la 1225–1250 și 1350, altarul principal fiind din sec. XIX, iar cel lateral și amvonul sînt din sec. XVIII. În zidurile bisericii sînt încastrate două lespezi funerare cu inscripții din sec. XVIII și un pilastru lateral al unei *aedicula* romane, iar în masa altarului o inscripție din sec. II–III, în care au fost introduse relicvele Sf. Hildegard, între care se aflau și două balsamarii romane, azi dispărute; în fața bisericii, în perioada interbelică, mai erau vizibile două blocuri de marmură, provenind poate de la monumente funerare romane, legate de descoperirile de pe Steinerberg sau de *villa rustica* de la Goritschach bei Möchling. Pe creasta muntelui

Stein se găsește o fortificație de plan oval, din zid, necercetată arheologic, care ar putea fi cetatea Alt-Stein, de epocă carolingiană (sec. IX–X), de unde provin și descoperiri celtice și romane, cunoscute din comerțul de antichități, mai ales ceramică și fibule, precum și cercei de aur de tip bizantin din sec. VIII–IX, atribuiți clasei dominante a carantanilor.

Lucrarea se încheie cu un *Tabel cronologic* (p. 102), care acoperă o perioadă cuprinsă între 40000–35000 î.e.n. și 120–15 î.e.n. și care înlesnește încadrarea diferitelor fenomene culturale specifice regiunii în cronologia relativă și absolută a preistoriei și protoistoriei europene și cu *Indicații bibliografice selective* (pp. 103–106), structurate în două părți – *Lucrări generale, preistoria și epoca romană* (pp. 103–105), *Evul Mediu timpuriu și dezvoltat și epoca modernă* (p. 105sq.) și *Lucrări generale referitoare la preistoria și protoistoria Austriei, respectiv a spațiului intraalpin* (p. 106), reunind 47 de lucrări în limba germană. Cele 44 de ilustrații cuprind hărți, planuri și profile, imagini ale diferitelor materiale arheologice, ca și ale unor situații ale descoperirilor respective, reconstituiri ale unor operații tehnologice sau clădiri, peisaje panoramice ale siturilor prezentate, ceea ce sporește atractivitatea lucrării – apărute în condiții grafice optime – și facilitează înțelegerea conținutului ei.

Cartea discutată – o frumoasă pildă despre ceea ce poate realiza în privința valorificării patrimoniului cultural–turistic inițiativa comunitară, susținută de către oameni entuziași de diferite naționalități, cu iubire pentru meleagurile natale sau în care locuiesc, dar sprijinită și de către instituțiile de stat competente – oferă valoroase informații de istorie universală și regională, dintr-o perspectivă vastă, care permite înțelegerea fenomenelor istorice în contextul lor cultural–cronologic și geopolitic, adesea într-o lumină nouă chiar și pentru cunoscătorii acestora și ai locurilor descrise, printre care, prin bunăvoința conducerii de la Landesmuseum für Kärnten din Klagenfurt, datorită călătoriilor și stagiilor de practică arheologică efectuate la Magdalensberg și Virunum în 1992–1997, am avut privilegiul de a ne număra într-o oarecare măsură. Ea se constituie, în același timp, într-un model de popularizare monografică, păstrînd însă caracterul unei lucrări documentate, care se adresează studentului și cercetătorului, intelectualului din mediul rural, localnicului și turistului venit de mai de aproape sau din depărtări.

Alexandru Gh. SONOC

Alexandru Madgearu, *Românii în opera Notarului Anonim, Cluj-Napoca, 2001, 259 p. + 5 h.*

Lucrarea cercetătorului bucureștean Al. Madgearu reprezintă o apariție insolită în peisajul istoriografic românesc referitor la controversatele probleme ale evului mediu timpuriu transilvan, insolită deoarece astfel de lucrări sunt extrem de rare și puținele care au apărut au ocolit tratarea amănunțită și corelarea cu informațiile arheologice și cercetările toponimice cele mai recente a unui izvor extrem de important pentru istoria Transilvaniei medievale, cum este *Gesta Hungarorum* a lui Anonymus.

Lucrarea este structurată în trei părți, după cum urmează:

- partea I. *IZVORUL*, Cap. 1. *Cine a fost Notarul Anonim?*, Cap. 2. *Credibilitatea operei Notarului Anonim*;

- partea a II-a. *"BLACHII" DIN PANNONIA*, Cap. 1. *Analiza textului*, Cap. 2. *Populația romanică din Pannonia în secolele V-X*, Cap. 3. *Românii din Pannonia*;

- partea a III-a. *"BLACII" DIN TRANSILVANIA*, Cap. 1. *Credibilitatea relatării despre cucerirea Transilvaniei*, Cap. 2. *Mărturiile arheologice ale primei pătrunderi maghiare în Transilvania*, Cap. 3. *Voievodatul din bazinul Someșului Mic. Fortificațiile. Populația. 1. Dăbâca. 2. Cluj-Mănăstur. 3. Moigrad, Ortelec, Zalnoc. 4. Șirioara. 5. Castrum Clus. 6. Voievodatul.*

Aceste trei părți ale lucrării sunt completate de un capitol de concluzii, de bibliografie, rezumat în limba engleză și index, la care se adaugă cele cinci hărți.

Cum spuneam mai sus, lucrarea reprezintă o prezență insolită în peisajul istoriografic românesc și după cum însuși autorul sublinia în **Introducere**: *este o încercare de a clarifica unele fapte... nu o demitizare a istoriei naționale*, deși mesajul rezultat din textul lucrării este departe de a aduce o cât de mică atingere acelor *mituri naționale* pe care vrea să le corecteze. Continuându-și excursul autorul face în **Introducere** un mic istoric al problematicei pornind de la spusele marelui medievist care a fost Radu Popa, care deplângea exagerările din lucrările referitoare la formarea voievodatelor românești din Transilvania, Crișana și Banat, considerând, Al. Madgearu, că la rândul său R. Popa a căzut în extrema cealaltă a exagerărilor (p.9). Considerăm noi că, deși analiza textului *Gestei* este deosebit de pertinentă, totuși Al. Madgearu a pornit în excursul său istorico-arheologic de la o teză preconcepută și anume validarea *drepturilor românești asupra Transilvaniei* (p.10), aruncându-se la rândul său în "luptele" sterile de ordin politico-ideologic dintre cele două istoriografii: română și maghiară. Nu este rostul istoricului să dovedească anumite *drepturi*, ci să aducă la cunoștința contemporanilor ceea ce veacurile de istorie au acoperit cu vălul tăcerii, lăsând ca politicienii să își dispute aceste *drepturi* folosindu-se sau nu de cele puse la dispoziție de cercetarea istorică.

Apreciem pozitiv faptul că Al. Madgearu insistă pe analiza integrală a textului *Gestei* și nu doar a pasajelor referitoare la spații românești, căci *Notarul Anonim a scris o operă unitară* ce trebuie studiată în ansamblul ei (p.11), fiind în acest sens printre puținii cercetători ai izvorului care abordează o astfel de manieră de analiză.

Autorul face o trecere în revistă a ipotezelor privind identificarea lui *P. dictus magister*, declarându-se susținător al ipotezei care datează scrierea *Gestei* în perioada ulterioară lui Bela II, în jurul anului 1150, dar consideră că nu poate fi excluse total nici celelalte ipoteze. Deși extrem de condensat, reprezentând o scurtă introducere în substanța problemei centrale a lucrării, capitolul 1 al primei părți este relativ important în geografia cărții, deoarece analiza textului capătă o importanță diferită în funcție de datarea *Gestei* și de identificarea lui *P. dictus magister*. Remarcăm încă din acest scurt capitol că nu au fost consultate toate traducerile existente în limba română a textului *Gestei*, altfel ar fi fost prezent și textul lui P. L. Tonciulescu⁵, ca fiind ultimul în seria traducerilor acestui important izvor istoric. Astfel ar fi putut menționa în contextul stabilirii datei la care a fost scrisă *Gesta* și argumentația lui P.L. Tonciulescu, care atribuie scrierea cronicii în perioada lui Bela I⁶. Menționăm și faptul că există o deosebire de păreri majoră în ceea ce privește data la care a fost publicată pentru prima oară *Gesta*: Al. Madgearu spune că ea a fost publicată în 1746 (p.19), în timp ce P.L. Tonciulescu afirmă că ea a fost descoperită în 1746 în Biblioteca imperială din Viena, dar a fost publicată abia în 1765 de către Johannes Georgius Schwandtner în *Scriptores rerum hungaricarum veteres ac genuini*, pars prima, Tyrnavia, vol. I, sub titlul *Anonymi Belae regis notarii Historia Hungarica*⁷.

Analizând credibilitatea *Gestei* Al. Madgearu apreciază că *izvorul este în mod explicit tendențios, adică propagandistic (am spune astăzi)* (p.26), afirmație prin care nu se îndepărtează, ba dimpotrivă, de sterilele dispute politizate și politizante ale istoriografiilor română și maghiară, ce datează în principal de la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Prin însăși menirea ei *Gesta*, ca tip literar, indiferent de cine este scrisă și mai ales pentru cine, are rol propagandistic, de preamărire a faptelor celor care au comandat scrierea, fără a avea neapărat un caracter conștient tendențios la adresa unui popor sau grup etnic. Faptul că notarul omite descrierea unor episoade triste pentru dinastia arpadiană nu reprezintă altceva decât respectarea unor tipicuri de redactare a gestelor medievale, fapt reliefat în alt context chiar de Al. Madgearu (p.28).

Mai consistent și de o importanță mai mare este capitolul 1 al părții a II-a (pp.53-72), care tratează comparativ *Gesta* lui Anonymus cu *Gesta* lui Simon de Keza și cu *Conica* lui Nestor, în vederea elucidării unor pasaje ambigue cu referire la identificarea populației romanice în general și a celei românești în particular.

⁵ P. L. Tonciulescu, *Cronica Notarului Anonymus. Faptele ungarilor (traducerea de pe fotocopia originalului din Viena)*, București, 1996.

⁶ Ibid., p.6.

⁷ Ibid., p.3.

Substanța întregii lucrări este dată de partea a III-a, unde sunt tratate în trei capitole problemele referitoare la istoria Transilvaniei în secolul al X-lea, urmărindu-se în mod comparativ pasajele din *Gesta* lui Anonymus cu alte pasaje ce fac referire la acest spațiu din cronicile mai târzii. Al. Madgearu, apreciază pe baza analizei istorico-arheologice că, nu poate fi vorba de cucerirea Transilvaniei de către Tuhutum ci de altă căpetenie maghiară și anume de către Geula-Gyla cel Bătrân bunicul lui Ștefan I (pp.131-132), deoarece în toponimia locală nu se întâlnește nici un nume care să derive din numele lui Tuhutum sau Horca. În acest context el argumentează faptul că este imposibil ca acel Gylas, ce se creștinează la Constantinopol și îl cheamă la curtea sa pe episcopul Hierotheus, să fie același cu Gylas cel Tânăr, care este înfrânt de Ștefan I. Analiza toponimiei este completată cu date arheologice, în special necropole vechi maghiare, de pe teritoriul Transilvaniei, în vederea stabilirii cronologiei exacte a pătrunderii autorității maghiare în zona centrală a Transilvaniei. Al. Madgearu consideră că a existat o singură cale de pătrundere și anume pe la Porțile Meseșului (p.156), fapt într-adevăr susținut de salba de necropole ce se situează între Biharea și Alba-Iulia, dateate în prima parte a secolului al X-lea. Necropolele de pe valea Mureșului, dintre Alba-Iulia și Arad se datează mai ales în a doua parte a secolului al X-lea înspre cumpăna dintre milenii, fiind legate probabil de întărirea controlului transportului sării pe apa Mureșului. Remarcăm și în acest context lipsa unei documentări amănunțite cu privire la descoperirile arheologice databile în cursul secolului X, cum ar fi necropola de la Orăștie–Dealul Pemilor X2⁸, care se încadrează în cea de a doua fază, de tranziție către orizontul Bjelo Brdo I, fapt ce susține, coroborat cu descoperirile de la Deva și Simeria, existența unei pătrunderi maghiare pe valea Mureșului databile în a doua jumătate a secolului al X-lea. Aceste necropole aparținând fazei de tranziție de la Honfoglalas (grupul Cluj) la Bjelo Brdo I sunt completate în ultimii ani de alte descoperiri similare în bazinul mijlociu al Mureșului, cum ar fi necropola de la Alba-Iulia, str. Brândușei⁹, descoperiri ce vin să demonstreze mixajul cultural între mediul maghiar timpuriu și spațiul slav apusean.

Discutând relația Moraviei cu Ungaria, Al. Madgearu consideră că Moravia Mare nu controla zona saliferă a Transilvaniei deoarece dacă s-ar fi întâmplat acest lucru Bulgaria nu ar fi putut introduce în 892 „embargoul” asupra sării exportate în Moravia (p168), iar elementele de tip Kottlach prezente în Transilvania se explică, în viziunea autorului, prin schimbul comercial intens între spațiul transilvan și cel moravian. Afirmația este contrazisă de o alta: *această dominație bulgară asupra teritoriului dintre Dunăre și Tisa este un fapt real... În 827, khaganul bulgar Omurtag (814-831) a atacat Pannonia francă și a cucerit ținutul Srem, pe care Bulgaria l-a păstrat și după încheierea păcii din 832...*(p.35), iar pe de altă parte autorul admite prezența populației vest-slave la Sălacea (177). Teritoriul dintre Dunăre și Tisa este cel atribuit ducelui Salan de către *Gesta* lui Anonymus și Al.

⁸ Z. K. Pinter, S. A. Luca, *Necropola medieval-timpurie de la Orăștie – Dealul Pemilor, punct X2/1992-1993*, în *Corviniana*, 1, 1995.

⁹ A. Dragotă, Brânda, , în *Apulum*,

Madgearu apreciază ca veridice informațiile *Gestei* cu privire la acest duce. Astfel, noi considerăm că Bulgaria era în măsură să blocheze transportul de sare din Transilvania, deoarece stăpâna sau deținea sub influență teritoriile aflate la confluența Mureșului cu Tisa, controlând astfel calea cea mai lesnicioasă de transport. Folosirea Mureșului pentru a transporta sarea de către enclavă moraviene din Transilvania este susținută și de descoperirile arheologice de la Ciombrud¹⁰, dar mai ales de la Orăștie-Dealul Pemilor X8¹¹, unde a fost dezvelită o necropolă a slavilor apuseni cu un inventar caracteristic grupului Ciombrud. Însăși cererea lui Arnulf de Carinthia către bulgari demonstrează existența unui control moravian asupra salinelor din Transilvania. Al. Madgearu consideră că descoperirile de tip Ciombrud aparțin unui grup din arealul de cultură bizantină. Având în vedere faptul că descoperiri de acest tip au fost făcute în mai multe puncte de pe valea Mureșului Mijlociu, pe baza afirmațiilor lui Al. Madgearu, putem presupune că Transilvania se afla sub o puternică influență bizantină în cursul secolului al IX-lea, sau având în vedere faptul că suntem în plină epocă de ascensiune a puterii bulgare, atunci avem de a face cu elemente bulgare. Ne pare curioasă această ipoteză având în vedere lipsa materialului de tip Dridu B într-o cantitate mai mare care să justifice existența unor comunități bulgare în centrul Transilvaniei. Dacă pentru sudul Transilvaniei avem documentată influența bulgară, pentru nordul regiunii este aproape imposibil de stabilit acest lucru și tocmai aici avem atestate materiale de tip Kottlach și prezența unor grupuri de slavi vistici. Nu vedem de ce în cazul culturii Dridu B nu putem face atribuiri etnice iar în cazul grupului Ciombrud pe baza existenței unor analogii atât în Europa centrală cât și în zona nord balcanică, atribuirea automată este aceea în arealul bizantin. Al. Madgearu avansează chiar ideea existenței unui grup cultural aparte numit de el Alba-Iulia - Ciombrud, datat în a doua jumătate a secolului al IX-lea - prima jumătate a secolului al X-lea (p.192), din care fac parte descoperirile de la Ciombrud, Orăștie Dealul Pemilor X8, Blandiana A și Alba Iulia II.

Problema fortificațiilor timpurii pe teritoriul Transilvaniei nu putea scăpa analizei în contextul acestei lucrări și Al. Madgearu se dovedește un fin analist al datelor cunoscute, existând, totuși, și în acest capitol unele lipsuri în parcurgerea bibliografiei recente¹². Apreciem fina analiză asupra interpretării datelor cunoscute despre fortificația de la Dăbâca și concluzia după care aceasta nu poate data din secolul al IX-lea și dacă a aparținut ducatului lui Gelu, atunci în nici un caz nu poate fi identificată cu acel castru menționat de Anonymus. În ceea ce privește fortificațiile de la Cluj-Mănăstur, Moigrad, Ortelec, Zalnoc, Șirioara, Cuzdrioara și Viile Tecii, Al. Madgearu le încadrează în sec. X, neexcluzând posibilitatea

¹⁰ A. Dankanits, I. Ferenczi, în *MCA*, 6, 1959, p.605-612; K. Horedt, *Siebenbürgen in Frühmittelalter*, Bonn, 1986, pp.78-80.

¹¹ Z. K. Pinter, N. Boroffka, în *Apulum*, , 2001, pp. ; S. A. Luca, Z. K. Pinter, *Der Böhmerberg bei Broos / Orăștie. Eine Archäologische Monographie*, Sibiu, 2001, pp.98-114

¹² I. Stanciu, în *ActaMP*,

existenței lor anterior acestui secol, iar în ceea ce privește momentul distrugerii lor se declară de acord cu anul 1068, anul confruntărilor violente între maghiari și pecenegi.

O problemă specială este cea a identificării cetății de reședință a lui Gelu, menționată în Gesta lui Anonymus. Al. Madgearu, pornind de la ipoteze, care nu sunt verificate prin săpături arheologice, preluând idei mai vechi, consideră că cetatea de reședință a lui Gelu este la Cluj, iar acel *castrum Clusa* ar putea refolosi parțial fortificațiile castrului roman care a existat înaintea constituirii municipiului Napoca (în colțul de nord-vest al incintei municipale) (p.182). Considerăm că argumentele sunt de ordin conjunctural și, cel puțin la nivelul cercetărilor arheologice actuale nimic nu ne permite să admitem ca veridică o astfel de ipoteză, lucru de altfel subliniat chiar de către autor (p.184).

Al. Madgearu subliniază faptul că centrele salifere sunt catalizatoarele constituirii centrelor de putere din Transilvania și nu numai, același lucru întâmplându-se și la sud de Carpați, ca urmare a existenței unor rute comerciale. În acest context autorul apreciază faptul că arealul sud carpatic reprezintă din punct de vedere cultural un melanj între elemente de cultură bizantine, bulgare și slavo-române, iar cultura Dridu B, care nu este răspândită pe tot teritoriul României, nu poate fi atribuită etnic, fiind caracteristică zonei Dunării de Jos în secolele VIII-X (p.190).

Românii în opera Notarului Anonim reprezintă un exemplu din ceea ce noua istoriografie românească încearcă să producă prin debarasarea de anumite comandamente politice și balasturi ideologice. Cu toate scăpările, inerente unei lucrări cu un astfel de subiect "fierbinte", cartea de față reprezintă un pas înainte în vederea unei reasezări a istoriei perioadei celei mai obscure din istoria spațiului transilvan.

Ioan Marian ȚIPLIC

LISTA ABREVIERILOR BIBLIOGRAFICE

- AAC** – Acta Archaeologica Carpathica, Cracovia
AAASH – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae, Budapesta
AARMSI – Analele Academiei Române. Memoriile secțiunii istorice, București
ActaMN – Acta Mvsei Napocensis, Cluj Napoca
ActaMP – Acta Mvsei Porolissensis, Zalău.
Actes du... – Actes du IXe Congrès international d'études sur le frontières romaines, Mamaia, 6-13 septembre, 1972, București–Köln–Viena, 1974
AEMO – Archäologisch–epigraphische Mitteilungen aus Oesterreich, Viena
AHA – Acta Historia Artium, Budapesta
AICSUS – Anuarul Institutului de Cercetări Socio–Umane, Sibiu
AIIA – Anuarul Institutului de istorie și arheologie, Cluj Napoca
AIIA-Iași – Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, Iași
Aluta – Aluta, Sfântu Gheorghe
AM – Arheologia Moldovei, Iași
APH – Acta Poloniae Historica, Cracovia
Apvlvm – Apvlvm. Acta Mvsei Apvlensis, Alba Iulia
AȘUI – Analele Științifice ale Universității "Al.I.Cuza" Iași
AVSL – Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, Sibiu
BAI – Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, Iași
Banatica – Banatica, Reșița
BAR – British Archaeological Reports, Oxford

- BAHC** – Bibliotheca Archaeologica et Historica Corvinensis, Hunedoara
- BMA** – Bibliotheca Mvsei Apvlensis, Alba Iulia
- BMN** – Bibliotheca Mvsei Napocensis, Cluj Napoca
- BSSRG** – Buletinul Societății Regale Române de Geografie, București
- BT** – Bibliotheca Thracologica, București
- CA** – Cercetări Arheologice, București
- CAN** – Cercetări arheologice în aria nord-tracă, III, București, 1999
- Carpica** – Carpica, Bacău
- CC** – Codrii Cosminului, Suceava
- CCA** – Cronica Cercetărilor Arheologice, București
- CCDJ** – Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, Călărași
- CCS** – Studii și cercetări științifice, Sibiu
- CI** – Cercetări istorice, Iași
- CIL** – Corpus Inscriptionum Latinarum
- CISAE** – Congrès International des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques
- CISPP** – Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques
- Corviniana** – Corviniana. Acta Mvsei Corvinensis, Hunedoara
- Crisia** – Crisia, Oradea
- Dacia** – Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, București
- DaciaNS** – Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, Nouvelle série, București
- Danubius** – Danubius, Galați
- DER** – Din istoria Europei romane, Oradea
- DIR** – Documente privind istoria României, București
- DRH** – Documenta Romaniae Historica, București
- EN** – Ephemeris Napocensis, Cluj Napoca
- ERAUL** – Études et recherches archéologique de l'Université de Liège, Liège
- ForVL** – Forschungen zur Volks- und Landeskunde, Sibiu
- HK** – Hadtörténemi Közlemenyek, Budapesta
- IDR** – Inscriptiones Daciae Romanae, București

- ILS** – Inscriptiones Latinae Selectae
IPEK – Jahrbuch für Prähistorische und Ethnographische Kunst, Berlin
ISM – Inscriptiones Scythiae Minoris, București
Istros – Istros. Muzeul Brăilei, Brăila
ITSR – Istorie și tradiție în spațiul românesc, Sibiu
JKKCEB – Jahrbuch der Keiserlich Königlichen Central Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmäler, Viena
JNG – Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte
JSK – Jahrbuch des Siebenbürgischer Karpatenvereins, Brașov
LNMDR – The Late Neolithic of the Middle Danube Region, Timișoara
Lucrări științifice – Lucrări științifice ale Institutului Pedagogic Oradea
Marisia – Marisia. Studii și materiale, Târgu Mureș.
MCA – Materiale și cercetări arheologice, București.
MKKZEB – Mitteilungen der Keiserlich Königlichen Zentralkommission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmäler
OmCD – Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani, București, 1960
OrăștieFD – Orăștie. Fragmentarium documentar. Orăștie (1995)
Peuce – Peuce, Tulcea
Pontica – Pontica, Constanța
Potaissa – Potaissa, Turda
PZ – Prähistorische Zeitschrift, Berlin
RI – Revista istorică, București
RIM – Revista de istorie militară, București
RIU – Die Römischen Inschriften Ungarns, Budapesta
RMMI – Revista muzeelor și monumentelor istorice, București
SAA – Studia Antiqua et Archaeologica, Iași
Sargetia – Sargetia. Acta Mvsei Devensis, Deva
SBAA – Schriften der Balkankommission. Antiquarische Abteilung, Viena
SC – Studii Clasice, București

- SCA** – Studii și cercetări de antropologie, București
SCIV(A) – Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie), București
SCN – Studii și cercetări numismatice, București
SCS – Studii și cercetări științifice. Seria istorie–filosofie, Bacău
SCSS – Studii și cercetări științifice, Sibiu
SCSMI – Sesiunea de comunicări științifice a Muzeelor de Istorie, București
SDT – Siebenbürgische Deutsche Tageblatt, Sibiu
SIT – Studii de istorie a Transilvaniei. 1 (1994) Cluj; 2 (1995–1996), Cluj – Oradea
SMMIM – Studii și materiale de muzeografie și istorie militară, București
SRH – Scriptorum rerum Hungaricarum, I-II, Budapesta
StComB – Studii și comunicări Brukenthal (seria arheologie–istorie), Sibiu
StCom–Sf. Gheorghe – Studii și comunicări, Sfântu Gheorghe
StComSM – Studii și Comunicări. Satu Mare, Satu Mare
SV – Siebenbürgische Vierteljahrsschrift,
ThD – Thraco–Dacica, București
Tib–StComCar – Tibiscum. Studii și Comunicări de etnografie și istorie, Caransebeș
UJ – Ungarischer Jahrbuch, Budapesta
UKB – Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbüngen, Brașov – Sibiu
VCRCC – The Vinča Culture, its Role and Cultural connections, Timișoara (1996)
Ziridava – Ziridava, Arad
ZSL – Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde, Heidelberg